

T Ü R K ARKEOLOJİ DERGİSİ

SAYI : XV - I

1966

Millî Eğitim Bakanlığı
Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü
tarafından yayımlanır.

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA, 1968

İ Ç İ N D E K İ L E R

<i>Prof. Dr. Elizabeth Alföldi</i>	: Excavations And Restortion in Anemurium, 1966	5-12
<i>Yıldız Demiriz</i>	: Demre'deki Aziz Nigolaos Kilisesi	13-34
<i>Friedrich Karl Dörder, Klemens Böhneerika Brödner, Erwin Lucius -Walter Nowathnug</i>	: Arsamecia am Nymphaios, Bericht über die Grabungskampagne 1965	34-54
<i>Prof. Dr. Afif Erzen</i>	: Van Bölgesi Çavuştepe kazısı	55-57
<i>Prof. K. Tefvik Erim</i>	: Aphrodisias 1965 Campaign	59-67
<i>Davit H. French</i>	: Can Hasan 1966	69-73
<i>Prof. George M. A. Haufmann and Prof. A. Henry Detweiler</i>	: Excavations At Sardis in 1966	75-87
<i>Hâmit Z. Koşay</i>	: Kuşsaray (Çorum) Sondajı	89-97
<i>Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel</i>	: 1966 Side Kazısına Dair Önrapor	99-101
<i>Prof. Henri Metzger</i>	: Fouille du Letoon de Xanthos en 1966 ...	103-105
<i>Doris Pinkwart</i>	: Die Ausgrabunsarbetten zu Peggamos 1965	107-117
<i>Ahmet Ünal</i>	: 1966 Çengeltöpe (Yozgat) Sondajı Önrapor	119-142

EXCAVATIONS AND RESTORATION IN ANEMURIUM, 1966

Prof. Dr. ELIZABETH ALFÖLDI

From 1962 to 1965, I carried out a survey of a group of coastal sites in Western Cilicia: Anemurium (Eski Anamur), Antiochia ad Cragum (Güney köy), Selinus (Gazi Paşa Iskele), and Iotape. Some work was also done in Syedra (east of Alanya), and Nagidos - Arsinoe, east of Anamur, near Softa Kalesi. I was fortunate in securing the collaboration of architects, topographers, and students of Archaeology for this work. The actual survey was completed in 1965. Short preliminary reports have appeared regularly in *Anatolian Studies*, and in *Türk Arkeoloji Dergisi* 1964. The main report will appear in book form in the course of 1967, published by Türk Tarih Kurumu (E. Rosenbaum, G. Huber, S. Onurkan, *A Survey of Coastal Cities in Western Cilicia*). It is based on the work of the architect of our team, Dipl. Ing. Gerhard Huber, Vienna, and will contain all the plans and building descriptions done by him. There is also an excursus on the water supply in these cities, by Roderich Regler, Vienna¹.

Of the cities surveyed, Anemurium is the best preserved. The most conspicuous part is the large necropolis, surprisingly well preserved, which was the starting point of the entire survey work. A preliminary study of this necropolis appeared in *Bulleten*, XXIX, 113, pp. 25-48. This necropolis is so vast that it could not be included in the main survey report referred to above, but will have to be treated sepa-

rately: there are over 350 tombs and groups of tombs, and we have planned to publish a fully illustrated detailed description of all these tombs in a separate book.

During the work on the survey it had become apparent that the most interesting problems posed by the surviving ruins in all our cities, and in particular in Anemurium, could only be solved by excavation. Moreover, in view of the fact, that the Turkish south coast is fast becoming a "tourists' paradise" conservation and restoration work seemed to be urgently needed, again, especially in Anemurium. With the help of the Eski Eserler Genel Müdürlüğü (in 1964, 1965, and the Cultural Relations' Programme of CEN-TO (1965), such restoration work was carried out in the necropolis of Anemurium, and preliminary work was done in the best - preserved civic building in Anemurium, the baths (II 7 A), which was cleared of all debris in 1965, and for which a detailed restoration plan was made by G. Huber: not yet carried out because of lack of funds.

For 1966, an excavation permit was applied for and granted by the Turkish authorities. Financially, this season was supported by grants from the American Philosophical Society, the British Institute of Archaeology in Ankara, and by donations by British Petrol in Istanbul and Miss Joyce Reynolds, Newnham College, Cambridge. Eski Eserler Genel Müdürlüğü in Ankara contributed again funds towards the cost of restoration work.

¹ The numbers of the buildings in the present report refer to the plan of Anemurium reproduced in this publication.

I worked this year for a short season of 25 days and only with local staff. Miss Aiten Erder, of the Aya Sofya Museum in Istanbul, who was the representative of the Turkish Department of Antiquities, was of the greatest assistance, beyond her official duties as *komiser*. For one week, Mr. Erhan Gür, senior student of archaeology at Istanbul University, helped as field assistant. I also gratefully acknowledge the help received, as in previous years, from the local authorities at Anamur, notably the acting kaymakam, various officials at the *kamakamlık*, and teachers.

We worked simultaneously on four projects:

1) For the protection of the site and in order to prevent unauthorized quarrying of sand and gravel and camping, 600 m of barbed wire fencing and about 50 m of wall were put up along the north border of the ancient city, and the local road that leads through the site was shut off by a gate.

2) *Tomb A II 14*; major restoration work was carried out in 1965 with the help of a grant from CENTO, mainly in preparation for the cleaning and restoration of the wall mosaics in one of the rooms of the lower storey. This season, this work was completed. The courtyard was paved and closed to the north by a low wall. A concrete floor was laid in the chamber with the mosaics - the original mosaic floor having perished apart from a few tesserae. The entrance to this chamber was closed by an iron padlocked gate. The mosaics, which we had discovered in 1965 on the floors and on top of the *arcosolia* in the upper tomb chamber, were cleaned and their edges secured. During this operation we noticed that these mosaics have simple patterns: black cross-shaped "flowers" on white ground on the floors, on and circles and zigzags, white on white on the tops. The area around the tomb complex was cleaned and levelled, and a path was made providing an easy access from the road. (Figs. 1-6).

Tomb B I 16: the chamber with the frescoes of the Seasons, which had been structurally restored in 1964 and 1965 with the financial help of the Eski Eserler Genel Müdürlüğü, was provided with an iron gate with a padlock.

3) *Baths II 7 A*: debris was cleared away along the east façade, and an attempt was made to find the ancient street of access to the stepped lane ascending along north façade of the building. The road did not emerge, but we found the bottom step of the lane. In the debris immediately in front of the building we found fragments of the basin that was in the — now collapsed — easternmost room of the baths.

4) *Building III 5*: The most conspicuous feature of this building still standing was an apse with glass mosaic in its conch. In order to be able to clean and restore this mosaic at a later date, the area north and west of the apse, which consisted of a mound of debris almost as high as the apse, had to be excavated. We found soon that we were in the presence of another bath building, smaller in scale than building II 7 A. We excavated three rooms down to their floor level. The apsed room 1, and the adjoining rectangular room 2 have a hypocaust system. In room 2 (figs. 7 - 10), the pillars consisting of circular tiles are well preserved, whereas only a few of them are still standing in room 1 (figs. 11 - 12). The two rooms communicate on the hypocaust level by two arches in the partition wall (fig. 7). Fragments of the surrounds of the doors of the main level were found in the debris (see, e. g., part of a lintel on fig. 7). A *praefurnium* was found at the north end of room 1 (opposite the apse), above which are the remains of a basin (fig. 21). There was also a basin in the apse itself (fig. 11) with three pipes leading into it. A narrow outlet is still extant, and a fragment of the tiled floor was found still *in situ*. This basin was 1.25 m deep, and its wall was probably lined with tiles,

whereas the wall above to the lower edge of the mosaic may have had marble revetment. The floor of the hypocaust level in both rooms 1 and 2 was paved with square tiles, of which those in room 2 are in a very good state of repair.

A large portion of the upper wall separating rooms 1 and 2 with a door lintel and earthenware pipes on both sides was left as it was found (fig. 10) with a view to a possible re-erection in a later season. Among the debris were also found two larger fragments of the upper walls of room 1, both with remains of glass mosaic of the same kind as that in the apse, and, like the latter, coated with plaster.

The actual floors of rooms 1 and 2 were found in sadly broken up fragments, all of which we collected and stored. Room 1 was paved with thin marble slabs, room 2 had a mosaic floor with large limestone tesserae arranged in geometric patterns in light blue and pink on a white ground.

Room 3 adjoins room 2 to the west, along its northern end. Along its north wall is a low bench built of tiles; there is a door in its south wall, and another, arched, doorway in its west wall leads to a room not yet excavated. In room 3 no floor paving was found.

The marble floor of room 1 consists to a large part of re-used materials, among which are several moulded revetments datable in the 2nd - 3rd centuries. But more important than these were 11 fragments of an inscription of which 9 join. They constitute the left third of an 82 cm high slab, 1 cm thick, inscribed with 10 lines.

Two names can still be read (Rufus) or restored (Ioannes). The words *narthex* and *apsis* occur, and the inscription was dated by an indiction, the number of which is unfortunately missing. In spite of the fragmentary state, it is certain that the inscription referred to some work done in a church. The letter forms suggest a date in the 5th or 6th century². The

ruins of a church, dating in its original form probably to the pre-Justinianic period, are immediately north of our baths building, so that it is possible that the inscription may have been taken from there. In any case, the fragments of this inscription show that the building was repaired some time after the 6th century. There are other signs of repair, especially in room 1. The walls in the hypocaust level were very crudely patched up in several places. The hypocaust system itself was also mended: the original brick pillars were partly replaced by pillars of stone, taken—as the moulding on one of them shows—from other buildings. The thick coat of plaster covering the mosaics in the apse and on the walls dates perhaps from the same restoration.

It is premature to propose a definite date for this building, but certain facts about its history have emerged even at this stage. The mosaic in the apse has an inscription at its base of which the names Nestor and Anastasia can be read. The letter forms do not provide a definite clue for the date, but the fragments of a mosaic inscription in the apse of a church east of Iotape show the same letter forms and the same technique (white letters on dark red glass ground). This church is unlikely to be later than the time of Justinian, and probably earlier. Thus it is likely that the mosaic in our building dates from between the 4th and the 6th centuries, and what can be made out of the design beneath the plaster suggests the 4th century rather than the later part of this period. At the time the mosaic was covered over it had already suffered damage in places. The marble pavement in room 1 cannot have been laid before the 5th - 6th centuries, and was, in fact, probably laid a considerable time later, since the church to the restoration of which the inscription refers, must have been in disrepair again when the inscription was broken up and used for the floor. The pottery found in the building consisted—apart from a few fragments of finer Ro-

² This tentative date, based on a photograph, was suggested by Professor Ihor Sevcenko.

man ware used in the mortar - almost exclusively of parts of large two-handled wide-bellied pots of coarse clay. Not a single sherd of Byzantine sgraffiato ware was found, which occurred in large quantities along with Seljuk and Armenian coins in the baths II 7 A and is also found in other parts of the site, notably on the citadel. It seems to be likely, then, that the building was erected about the 4th century when the mosaic decoration was made, was repaired for continued use as a baths some time after the 6th century, and was ultimately destroyed before glazed sgraffiato ware came into use, that is, probably before the 12th century.

Other finds in the building were the marble head of a lion that served as a water spout probably in a basin, and a limestone impost capital decorated on one side with a Maltese cross. Both pieces were found among the debris, out of context, and are likely to have been used as building material for the walls.

Two chance finds of the 1966 season deserve special mention. One is an inscribed statue base of dark limestone, found

immediately north of the excavated rooms of III 5 during the removal of shrubs. The top of the base bears marks for the insertion of the feet of the statue. The inscription, which is almost entirely preserved, has seven lines and tells us that the statue was put up by the *demos* to Philokrates, the son of Ptolemaios, the "hero", who loved his fatherland, the yearly gymnasiarch for ever:

Ὁ δῆμ[ος] | Φιλοκράτη
Πτο|λεμαίου ἥρωα φι|
[λ]όπατριν τὸς παρ' ἐνιαυτὸν
εἰς αἰ|ῶνα γυμνασιάρ|
χον (*vacat*).

The second of these finds is a coin picked up by the local children in the course of the summer and handed over to us. It has the portrait of Valerian on the obverse and the legend *Anemourieon* in a laurel wreath on the reverse. A coin of the same type is listed (but not reproduced) in the relevant volume of the catalogue of coins in the British Museum, but the present coin is the first coin minted in Anemurium actually found on the site.

Fig. 1 — Anemurium, Southern section of the Necropolis.

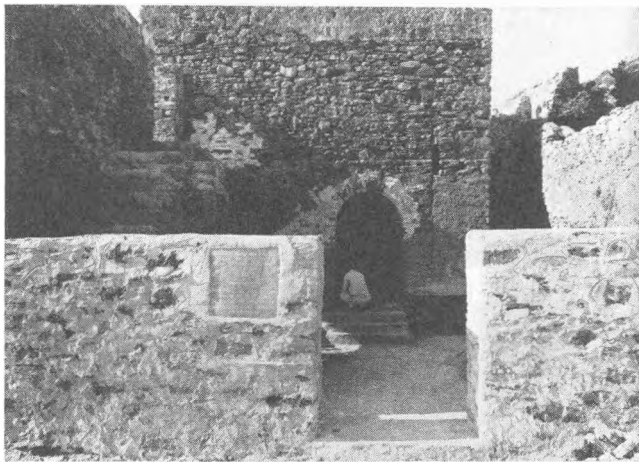

Fig. 2 — Anemurium, Tomb A II 14,
North Side.

Fig. 3 — Anemurium, Tomb A II 14,
Courtyard.

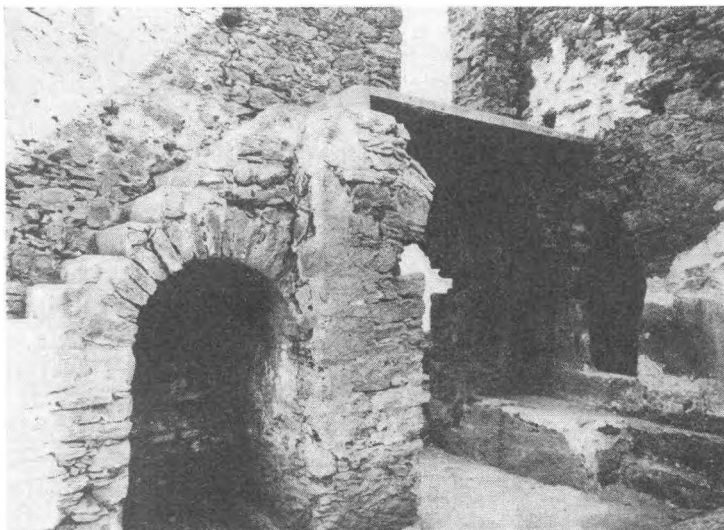

Fig. 4 — Anemurium, Tomb A II 14, Restored Stairs to Upper Floor.

Fig. 5 — Anemurium, Tomb A II 14, East Side before Restoration.

Fig. 6 — Anemurium, Tomb A II 14. East Side after Restoration.

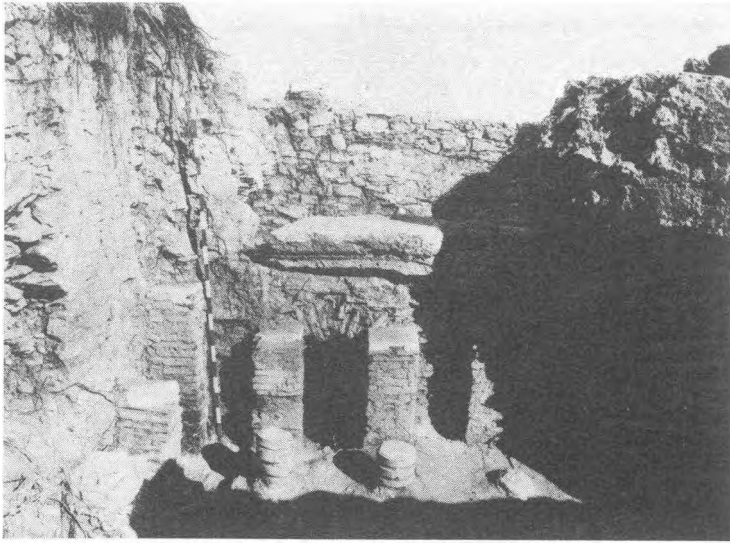

Fig. 7 — Anemurium, Building III 5, Room 2, North-East Corner.

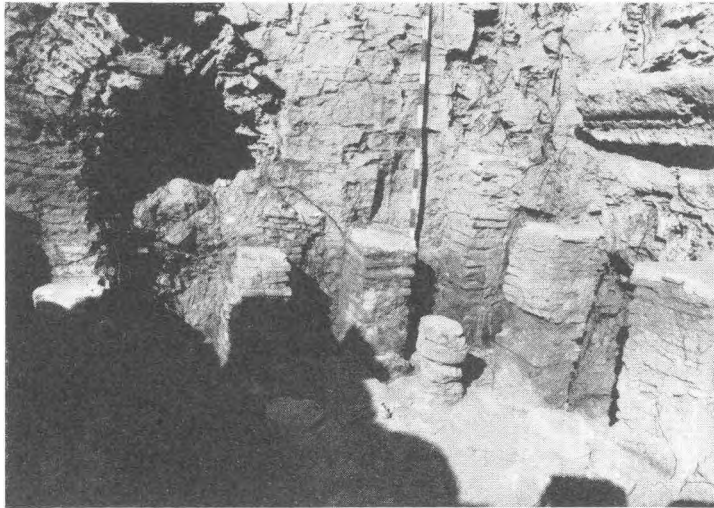

Fig. 8 — Anemurium, Building III 5, Room 2, North End.

Fig. 9 — Anemurium, Building III 5, Parts of Rooms 3 and 2.

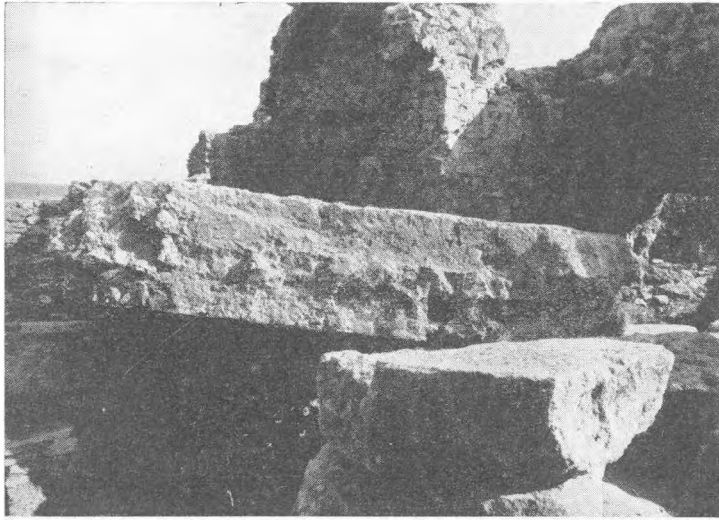

Fig. 10 — Anemurium, Building III 5, Fragment of Fallen Partition Wall between Rooms 1 and 2.

Fig. 11 — Anemurium, Building III 5, South End.

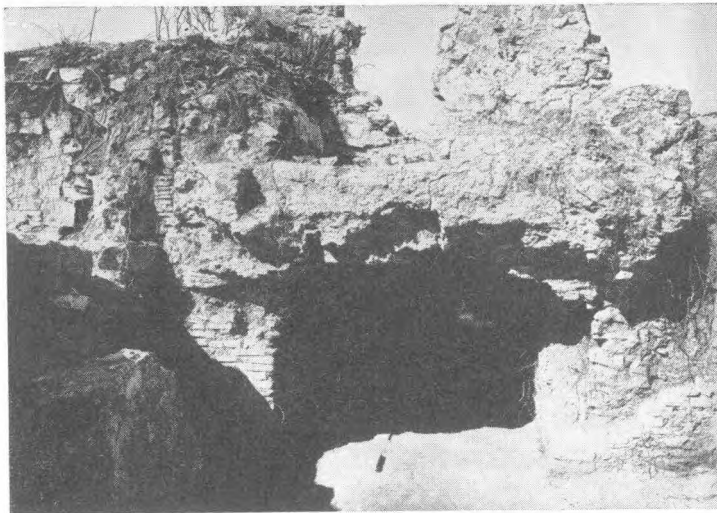

Fig. 12 — Anemurium, Building III 5, North End.

DEMRE'DEKİ AZİZ NİKOLAOS KİLİSESİ

YILDIZ DEMİRİZ

Finike'nin batısında, Akdeniz sahiline yakın Demre (antik Myra¹, bugün resmî adı Kale bucağı) kasabasındaki Aziz Nikolaos kilisesi, Bizans sanatı tarihindeki önemli yeri dolayısıyla sık sık zikredilmekle beraber, yeterli bir şekilde incelenmiş ve yayımlanmış değildir. Bundan dolayı, tarih ve sanat bakımından ortaya çıkan bütün problemleri çözmeye çalışmaksızın yapıyı bugünkü durumu ile tanıtmayı faydalı bulduk.

I. Araştırmalar:

Burasını ilk zikredenlerden Ch. Fellows², sadece adını vermekle ve Nikolaos'un civarda en çok saygı gören aziz olduğunu söylemekle yetinir. Kısa bir süre sonra buradan geçen T. A. B. Spratt ve E. Forbes, daha geniş bilgi verir, manastırın o zamanki durumundan, kilise zemininin o günkü toprak seviyesinden 5-6 kadem (150 - 180 cm.) kadar aşağıda olduğundan ve burada yapılan ayinlerden bahseder³. Kilise hakkındaki ilk müsbet bilgiyi Ch. Texier vermektedir. Anadolu hakkındaki büyük kitabında Syon kilisesi adı altında bu yapının ilk plânını, kesitini ve süslemesinden bir detayın desenini bul-

yoruz⁴. Bu plân ve kesit, hatalı taraflarına rağmen bizim için değerlidir, çünkü daha sonra yeniden yapılcısına tamir edilen yapının eski hali hakkında fikir verir ve o zamanlar yıkık olan kısımlarını işaret eder. Texier'nin ve daha başkalarının bahsettiği oldukça geç devre ait manastır yapılarından ve şapelden bugün iz kalmamıştır. Texier'nin plânı ve verdiği bilgiler uzun süre sanat tarihi kitaplarına geçmiştir. Salzenberg, plânı ve bilgiyi aynen almakla beraber onun teklif ettiği 8.-9 yy. geç bulur ve yapının daha eski olduğunu tahmin eder⁵. Texier'nin yanlış olarak dıştan dikdörtgen plânlı gösterdiği apsinin de eğer doğru çizilmiş ise istisnai olduğunu söyler. H. Hübsch, ufak değişikliklerle Texier plânını ve ayrıca neye dayandığını bildirmedigi için hayali olarak kabul edebileceğimiz cephe restitüsyonu verir⁶. İznik'deki Koimesis kilisesi hakkındaki kitabında bu binaya oldukça geniş bir yer ayıran O. Wulff da Texier'nin malzemesinden faydalanmıştır⁷.

Nikolaos kilisesini inceleyerek tamamen yeni malzeme ile yayınlayan ikinci şahıs H. Rott olmuştur⁸. Bugüne kadar sa-

¹ Myra'nın antik devirdeki ve erken Bizans çağındaki tarihi için bk. W. Ruge, *Myra mad., Paulys-Wissowa, Real - Encyklopaedie des Classischen Altertums*, C. XVI, 1, Süt. 1083-1089.

² Ch. Fellows, *An account of discoveries in Lycia*, London 1841, s. 200; ay. müell., *Travels and researches in Asia Minor, Particularly in the province of Lycia*, London 1852, s. 360; Almancası, *Ein Ausflug nach Kleinasien und Entdeckungen in Lycien*, Leipzig 1853, s. 274 de aynı şeyler tekrarlanmıştır.

³ T. A. B. Spratt - E. Forbes, *Travels in Lycia, Milyas and the Cibyrtis*, London 1847, c. I, s. 126-130.

⁴ Ch. Texier, *Description de l'Asie Mineure*, Paris 1839-1849, c. III, s. 205-207, 138, Lev. CCXXII; Ch. Texier - R. Pullan, *Byzantine architecture*, London 1867, s. 167-170. Lev. LVIII.

⁵ W. Salzenberg, *Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel*, Berlin 1854, s. 39, Lev. XXXIX.

⁶ Hübsch, *Monuments de l'architecture Chretienne*, Paris 1866, Lev. V/11, 12.

⁷ O. Wulff, *Die Koimesiskirche in Nicaea und ihre Mosaiken*, Strassburg, 1903, s. 76-82.

⁸ H. Rott, *Kleinasiatische Denkmaler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig 1908, s. 324-340.

nat tarihi el kitaplarına geçen plân ve resimler genel olarak Rott'dan alınmıştır⁹. Texier'nin plânına nazaran çok daha aslına sadık olan bu ikinci plân, bina o zamanlar 8 m. kadar toprağa gömülü olduğu için gene de eksik ve hatalıdır. Zamanla suların getirdiği çamurun yığılmasıyla meydana gelen bu toprak birikintisi son yıllarda kaldırılmış olduğundan 1964 ve 1965 yıllarında yapıyı oldukça etraflı şekilde incelemek imkânını bulduk. Bazı kısımları halâ toprakla kapalı olan yapının 1965 yılında görülebilen kısımlarının bir plânını çizerek o günkü durumu ile tesbite çalıştık.

II. *Geçen yüzyıldaki onarımı ve son durumu:*

Texier gördüğü sıralarda kubbesinin büyük kısmı yıkık ve bilhassa dış narthex kısmı çok harap halde olan bina ile, ithaf edildiği azizin Rusya'da fazla saygı görmesi dolayısı ile 1860 yıllarında Ruslar yakından ilgilenmiştir. 1862 yılına doğru bina Salzman adlı bir mimara tamir ettirilmiş ve etrafındaki arazinin satın alınmasına teşebbüs edilmiş ise de, bu durum Osmanlı devletini kuşkulandırmış ve istimlak edileceği ileri sürülerek bu hareket durdurulmuştur¹⁰. Tamirde ne gibi işlerin yapıldığını tam olarak söylemek şimdilik mümkün olmuyorsa da dış narthex'in tamamen yenilediği, orta mekânın üstünde Texier zamanında kısmen durmak-

ta olan kubbenin ve kasnağının tamamen kaldırılarak yerine binanın mimari hüviyetine hiç de uymayan kaburgalı çapraz tonozun inşa edildiği muhakkaktır. Binanın gömüldüğü topraktan kurtarılması yoluna gidilmemiş, toprak üstünde kalan kısma yeni bir kilise görünüşü verilerek bir de çan kulesi eklenmiş, esas mekâna bir merdivenle iniş sağlanmıştır. Rott bu restoreden sonraki durumu plânında tesbit etmiştir. Ancak, son yıllarda Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünce yaptırılan temizlik ameliyesi sonunda yapı, içine gömüldüğü balçığın büyük kısmından temizlendiğinde ne Rott'un, ne de Texier'nin göremediği bir takım mekânlar meydana çıkmıştır. Bu temizlik biz gördüğümüz sırada tamamlanmış olmadığından binaya ait başka mekânların da ortaya çıkması mümkündür. Bu yüzden çizdiğimiz plân eskilerine göre daha tamam olmakla beraber eksiksiz sayılamaz.

III. *Mimarî:*

Mimarî bakımından yapı bazı problemler gösterir. Belirli bir mimarî tipe dahil edilmesi pek mümkün olmamaktadır. Bazı sanat tarihçileri tarafından kubbeli basilika sınıfı içinde mütalea edilmekte ise de bu tipin tam bir temsilcisi sayılmaz¹¹. Kubbeli basilika ile yunan haçı tipleri arasında geçiş örnekleri olarak kabul edebileceğimiz Ankara'da Klemens, İznik'de Koimesis, Selânik'de Ayasofya ve Kasr İbni Vardan kiliseleri ile bir gruba sokulabilir¹². İlk bakışta plânı beş nefli bir kubbeli basilikayı andırır. Fakat dikkat edilirse uzunlamasına gelişmediği görülür. Binanın çekirdeğini kare şeklinde, üzeri evvelce kubbe ile örtülü olan bir mekân teşkil eder. Bu merkezî mekân dört taraftan bir haçın kollarını andıran bölümlere açılır. Ancak, haç formunu tam

⁹ J. Strzygowski, *Kleinasion ein Neuland der Kunstgeschichte*, Leipzig 1903, s. 106, 1320; F. Benoit, *Manuel d'histoire de l'art, l'architecture, l'Orient Medieval et moderne*, Paris 1912, s. 70, 73 (plan); Ch. Diehl, *Manuel d'art Byzantin*, Paris 1924 2; c. 1, s. 98-100, fig. 39, V. Schultze, *Altchristliche Städte und Landschaften*, II, *Kleinasion*, Gütersloch 1926, s. 198-202; J. Ebersolt, *Momuments d'architecture Byzantins*, Paris 1934, s. 49, s. 182 de not 192; J. A. Hamilton, *Byzantine architecture and decoration*, London 1939; R. Krautheimer, *Early christian and Byzantine architecture*, Middlesex - Baltimore 1965, s. 202-205, fig. 80, Lev. 113 a.

¹⁰ Rott, *not 8 deki yerde*, s. 326; II. Abdülhamit tarafından yapılan bu müdahale ile ilgili dosya 1920-22 yıllarında Elmalı'dan Antalya'ya götürülürken kaybolmuştur, kşr. F. Psalty, *Saint Nicolas successeur de Neptune et Pere Noel*, T. T. O. K. *Bulleteni*, sayı 120, Ocak 1952, s. 28.

¹¹ Diehl, Ebersolt, Hamilton, *not 9 daki yerlerde*.

¹² G. Jerphanion, *Melanges d'archeologie Anatolienne*, Beyrouth 1928, s. 113-143; O. Wulff, *Die Koimesiskirche in Nicaea und ihre Mosaiken*, Strassburg 1903; Th. Schmit, *Die Koimesiskirche von Nikaia*, Berlin-Leipzig 1927; M. Kalliges, *Die Hagia Sophia von Thessalonike*, Würzburg 1935; Butler, *Early churches in Syria*, r. 139, plan 191 :

olarak görmek mümkün olmaz, zira kuzeyde ve güneyde, kubbeyi taşıyan iri payelerin aralarına birbirine kemerlerle bağlı ikişer paye yerleştirilmiştir. Doğu ve batıda haç kolunu, tonoz sayılmıyacak birer geniş kemer meydana getirir. Bu şekli ile orta mekân bir *kiborion*'u andırır. Bu kolların ve iç narthex'in üzerinde bir galeri bulunur. Üst yapı itibarıyla galeri, 19. yy. daki restoreye ait ise de, evvelce de burada bir galerinin bulunması gerekir. Nao'sun doğusunda bir de bema bölümü vardır. Yapı, doğuda her nef için dışa taşkın birer apsisle nihayete erer. Apsislerden ancak üçü içten ve dıştan görülebilmektedir. Kuzeydeki iki nefin doğu kısımları toprakla kaplı olmakla beraber, az çok güneydekilerin simetriğini teşkil ettikleri kabul edilebilir. Esas apsis dıştan üç cepheli, diğerleri yuvarlaktır. İçten ise bütün apsis yuvarlakları yarım daire değil, aşağı yukarı atnalı plânlıdır. Esas apsisin içinde bir *synthronos* yer alır. Bema'da ise sunak masasına ait kademe ve bir altar *kiborion*'una ait dört sütun mevcuttur. Texier gördüğünde bunların başlıkları da durmakta idi¹³. Ayrıca bema'yı ana mekândan ayıran korkuluğun dört sütunundan biri ve diğerlerinin ise izleri durmaktadır. Rott'un görmüş olduğu ambonun ise izi kalmamıştır. Binanın bir iç, bir de dış narthex'i vardır. Dış narthex 19. yy. daki tamirde yenilenmiş ise de esas plânının eskisine az çok sadık olması muhtemeldir. Batıda bir de atrium bulunur.

Yapının ortadaki üç nefinin narthex'ler ve atrium ile beraber az çok düzenli bir plâna sahip olmasına karşılık, diğer kısımları düzensiz ve asimetrikdir. Bu bölümler bugünkü şekillerini tamir ve tadillerle almış olmalıdır. Kuzeyde Rott'un plânında görülenlerden başka iki mekân daha vardır ve bunlar bir yan nef meydana getirirler. Güneyde ise beşinci nefden sonra binanın esas bünyesi ile pek bağdaşamayan bir ek bölüm görülür. Rott'un plânında görülen küçük şapel bu kısmın üzerine inşa edilmişti ve bugün artık mev-

cut değildir. Bu ek bölüm, dışa taşkın yarım daire apsisli bir küçük şapel ile bunun batıya doğru uzantısında yer alan uzun bir mezar şapelinden ibarettir. Bu kısımda ilgi çekici bir lâhit yer almaktadır ki, bundan daha ileride bahsedeceğiz. Güneydeki bu şapelin apsisi ile diğer yan apsisler bir hizada bulunmaktadır ve bu apsisler de mezarlar ihtiva ederler. Burası kiliseye ikinci bir giriş durumundadır ve mezarların ziyareti sırasında kullanılmış olmalıdır. Zaten güneyden buraya iki tarafı sütunlu bir nevi merasim yolundan girilmektedir.

IV. Süsleme:

A — Plâstik süsleme:

Kilisede plastik süsleme olarak *in situ* kalmış pek bir şey görülmemesine karşılık yerlerde, duvar diplerinde, lâhit içlerinde muhtelif sütun başlığı, korkuluk levhası, friz vs. parçasına rastlamak mümkün olduğu gibi, bunların bir kısmı da binanın galerisinde ufak bir müze halinde toplanmıştır. Bunlardan dikkatimizi çeken birkaçından kısaca bahsetmek istiyoruz. Mimari plastik arasında en çok dikkati çekenler sütun başlıklarıdır. Bunlar arasında çoğunluğu çeşitli kalite ve tiplerde akanthus'lu başlıklar teşkil eder. Bunlardan yalnız bir tanesi neşredilmiştir¹⁴. Kautzsch bu başlığı 5. yy. ın ikinci yarısına tarihlendirmiştir. Yaprakları normal ve ince dilimli olarak iki gruba ayırabileceğimiz bu başlıkların hepsi de, benzerleri ile karşılaştırılarak 5. yy. ın 2. yarısı ile 6. yy. arasına tarihlendirilebilir¹⁵. Bu gruptaki başlıkların bir kısmı, güney yan şapele gelen sütunlu portikus kısmında, belki de ikinci defa olarak kullanılmış, diğerleri ise binanın muhtelif yerlerinde dağınık olarak durmaktadır. Tamamen ayrı tipte ilgi çekici iki küçük başlık (30 cm. yük., 27 cm. üst gen.) ise galeride muhafaza edilmektedir. Esas olarak impost başlık formunda olup birer yüzlerinde bir kuş figürü kabartma olarak işlenmiştir. Birer yüz-

¹⁴ Rott s. 33, fig. 125; R. Kautzsch, *Kapitelstudien*, Berlin-Leipzig 1936, s. 119-120, Nr. 378.

¹⁵ Kautzsch, *ay. yerde* Nr. 159, 188; 426, 431, 432.

¹³ Ch. Texier, *not 4 deki yerde* Lev. 222 (kesit).

lerinde *chrisme*, birer yüzlerinde ise haç şekli bulunur. Bu başlıklardan birinin resmi Rott tarafından neşredilmiştir¹⁶. Diğer bir küçük başlık ise herhalde bir korkuluk payesi veya başka bir tezyini gaye ile kullanılmıştı ve palmat ve yarım palmetlerle süslenmiştir¹⁷.

İlgi çekici bir korkuluk levhasından da kısaca bahsedilmeğe değer. Kareye yakın iki bölümden meydana gelen bu çok kırık levhanın sekiz parçasını yanyana getirerek kompozisyonu hakkında az çok fikir edinmek mümkün oldu. Bölümlerden birinde hasır şeklinde örülmüş bir haç ve bunun alt kısmındaki boşluklardan soldakinde çok stilize bir aslan (?), sağdakinde bir tavus kuşu bulunur. Diğer bölüm, ortada bir büyük, köşelerde dört küçük rozeti birbirine ve dış çerçeveye bağlayan ve düğümleyen, ve bu arada bir de eşkenar dörtgen meydana getiren şeritlerden ibarettir. Bu ve buna benzer kompozisyonlara korkuluk levhalarında sık sık rastlamak mümkün olmaktadır¹⁸. Rott'un fotoğrafını neşrettiği çok ilgi çekici bir korkuluk levhasını ise bulmamız kabil olmadı¹⁹. Arkad içinde haç ve hayat ağacı motifleri, veya örgü motifleri ile süslü birçok frize burada rastlamamıza karşılık Texier'nin desenini, Rott'un ise fotoğrafını verdiği frizi de göremedik²⁰.

B — Freskolar:

Binanın süsleme unsurları arasında önemli bir yeri de freskolar almaktadır. Bunlar arasında en ilgi çekici olanı muhakkak ki Bizans sanatının çok sevilen konularından biri, litürjik yemek sahnesidir. İsa burada iki defa, her seferinde küçük birer kiborion'un altında tasvir edilmiştir, ve iki taraftan yaklaşan havarilere şarap ve ekmek dağıtmaktadır²¹. Diğer

bir feskoda madalyon içinde üç aziz, mezar şapelinin bir tympanon duvarında küçük bir pencerenin solunda ayakta duran iki aziz, sağında ise bir stylites figürü dik-kati çeker. Orta mekânın güneyindeki bölümün beşik tonozunu kumaş deseni şeklinde bir fresko tamamen kaplar. Yuvarlak madalyonlardan meydana gelen kompozisyonda madalyonların içlerini ve aralarında kalan boşlukları palmet ve yarım palmetler süsler. Tam ortadaki büyük dairenin içinde ise büyük bir haç yer almıştır.

C — Döşeme mozaikleri:

Zemin mozaikleri binanın tezyinatı arasında en ilgi çekici olanlarındandır. Kilisenin bir çok yerlerinde kare veya dikdörtgen panolar halinde zemin mozaikleri bulunur. Bu mozaikler bugüne kadar hemen hemen tanıtılmamıştır. Yalnız Rott, binayı basmış olan suların çok çekildiği bir anda döşemede mozaikler bulunduğunu farkettiğinden bahseder²². Döşemeyi meydana getiren panolar belli bir düzene uyulmaksızın binanın muhtelif yerlerine serpiştirilmiştir. Ortadaki kubbeli mekân, bema, güneydeki üç yan apsisin önündeki şapelimsi mekânlar hemen tamamen mozaikle kaplı olup diğer kısımlarda da yer yer bu tezyinattan parçalar veya bunların izleri görülür. Panoların çoğu pek basit bir tertiptedir. Bunlar, dikdörtgen veya kare şeklinde bir büyük mermer veya renkli taş levhayı çeviren geometrik desenli *opus sectile* çerçevelerden ibarettir. Düz (G, H panoları) veya dikine (D, R) konmuş karelerin aralıklarına yerleştirilmiş küçük üçgenler ve kareler, eşkenar altıgenler arasına yerleştirilmiş küçük üçgenler (E), sekizgenlerin arasında yer alan küçük kareler (E), veya eşkenar dörngenlerin sıralanmasından (M, N) meydana gelmiş olan bu bordürlerin benzerlerine, daha girift kompozisyonlar gösteren pano-

¹⁶ Rott, *not. 8 deki yerde*, fig. 125.

¹⁷ Bu çeşit tezyinatı başka başlıklarda da görmek mümkün olmaktadır, kşr. Kautsch, Nr. 728, 731, 732.

¹⁸ Yunanistan'da Hosios Lukas kilisesindeki bir levhada bu kompozisyonun hemen hemen eşini görürüz. bk. J. A. Hamilton, *Not 9 daki yerde* Res. 111.

¹⁹ Rott, Fig. 128.

²⁰ Texier, *not 4 deki yerde* Lev. 222; Rott Fig. 125.

²¹ Rott, S. 338; R. M. Harrison, *Not 9 daki yerde* s. 139 da bu sahne anlatılmakta ve 1300 tarihlerine

ait olabileceği ileri sürülmektedir. Fig. 116 da ise bir deseni verilmiştir. Bu fresklerle ileride daha etraflı şekilde meşgul olmayı düşünüyoruz.

²² Rott, s. 339; *Hayat dergisi*, sayı 64 (27 Aralık 1957) da bu döşemeye ait bir renkli fotoğraf bulunmaktadır.

ların dış kısımlarında çerçeve olarak da rastlıyoruz. Gene aynı ana tertipteki iki çerçeveye ise küçük küp şeklindeki taşlar (*tesserae*) daha farklı bir hava vermektedir. Bunlardan biri dama tahtası şeklinde tertiplenmiştir (F) ve bir büyük kare taş ile çeşitli renklerde ortalama 25 küçük taş alternatif olarak yer alır. Diğerinde segman şeklinde dört taşın arasında kalan saha çeşitli renklerde küçük mozaik küpleri ile düzensiz şekilde doldurulmuştur. Bu gruptaki panolardan birinin (D) ortasındaki büyük levhada *tabula ansata* şeklinde bir yama dikkati çeker.

Daha ilgi çekici bir kompozisyon tipi de birkaç defa tekrarlanmıştır. Burada kare şeklindeki panonun ortasında, kenarlara teğet bir daire bulunur. Merkezi yekpare bir yuvarlak levha teşkil eder, etrafında konsantrik birkaç dizi teşkil eden küçük üçgenlerden bir bordür bulunur, en dıştan ise yekpare mermerden bir halka ile sınırlanır. Kare ile daire arasında kalan üçgen sahalar, çeşitli boylarda üçgenlerle doldurulmuştur (C, L, O, P panoları). Bu tipteki panoların birinde ise kompozisyon, iki ucundaki geometrik dolgularla bir dikdörtgene tamamlanmıştır. (O panosu). Bu ana şemayı birkaç bordür sınırlandırır.

Belki en güzel, fakat bugün harap durumda olan bir kompozisyon (B panosu) güneydeki üç küçük şapelimsi mekândan ortadakinin zeminini kaplamaktadır. Ortadaki büyük (takriben 120 X 120 cm.) bir kare levhayı çerçeveleyen genişçe (55 cm. kadar) bir bordürden meydana geldiği kalıntılardan anlaşılıyor. Bordür, alternatif olarak dizilmiş daire ve dörtgen levhaları birbirine bağlayan üçüz şeritlerden ibarettir. Şeritlerin iç ve dışta kalan iki tanesi yekpare beyaz mermerden, arada kalan diğeri ise küçük geometrik şekilli taşlardanır. Bu kompozisyonun benzerleri İstanbulda Pantokrator Manastırı kilisesinde, Studios manastırı kilisesinde, İznik'de Koimesis kilisesinde, Yunanistan'da muhtelif kiliselerde görülür²³. Örgülü

çerçevenin ancak yarısından eksik bir kısmı durmaktadır. Orta kısım ve bordürün bozuk yerleri çeşitli boy ve şekillerde taşlarla yamanmıştır. Evvelce panonun ortasında yer aldığı boyutlarından tahmin ettiğimiz birçok yerlerinden kırık beyaz mermerden bir levha kompozisyonun doğu kısmına kaymış olarak durmaktadır. Bu taşın üç kenarında yunan harfleri ile ΩC... ΧΑΡΙ ...; ...ΥΝΑΜΙC ΕΙΤΑΕΙΑ; CΟΦΙΑΝΟΥC

ibareleri kazanmıştır. Bu yazının belki bir mezarla ilgili olabileceği düşünülebilir.

Buraya kadar bahsettiğimiz mozaiklerin *opus sectile* tekniğinde olmasına karşılık birbirinin hemen hemen eşi olan üç panoda kakma tekniği kullanılmıştır (A, I, K.) Bunların örgü motifli esas kompozisyonları beyaz, grensiz ve damarsız bir taştan (Dolomit?) yekpare bir levhanın, örgü şeritlerini teşkil eden kısımlar yüksek kalacak surette oyulması ile elde edilmiştir. Çukur kısımlar kare ve üçgen şeklinde küçük taşlarla doldurulmuştur. Bu panolardan herbiri iki ayrı kompozisyonun meydana gelir. Birincisi kare bir bölümün ortasında yer alan bir büyükçe madalyon ile köşelerde daha küçük birer yuvarlak madalyonun üçüz örgü şeritleri ile birbirine bağlanmasından meydana gelmiştir. Köşelerdeki madalyonların ikisinde yuvarlak yekpare birer taş bulunmasına karşılık, diğer ikisinde ana taş blokunun yüksek bırakılması ile elde edilmiş altı köşeli rozetler yer alır. Madalyonların aralarında kalan boşluklarda üç dilimli lotusu andıran şekiller bulunur. Bu kompozisyonun gerek zemin gerek ana şema bakımından en yakın benzerine Bursa'da Orhan Gazi türbesinde rastlıyoruz²⁴. Bu bölümün benzerlerine gerek Bizans, gerekse Kosmat işi döşemelerde sık sık rastlamak mümkün olmasına karşılık²⁵ diğer

mosaic pavements from Bithynia, Dumbarton Oaks Papers, 17, (1963) s. 373-383 de bu tipdeki döşemeler hakkında toplu bilgi ve bibliyografya bulmak mümkündür.

²⁴ S. Eyice, *not 23 deki yerde ve; Bursada Osman ve Orhan Gazi türbeleri, Vakıflar Dergisi*, V (196) s. 131-147.

²⁵ Bk. *not 23 ve 24 deki yerlere*, ayrıca N. Fıratlı, *Müze dışı arkeolojik faaliyet ve buluntular, İst. Ark.*

²³ A. H. S. Megaw, *Notes on recent work of the Byzantine Institute in Istanbul*, *Dumbarton Oaks Papers*, 17 (1963) s. 335-340, Fig. A, 2; S. Eyice, *Two*

bölümün benzerlerine bugüne kadar rastlamadık. Burada, ortada yuvarlak bir madalyon bulunmakta ve üçüz şeritlerden meydana gelen iki kare, 8 köşeli bir yıldız meydana getirecek şekilde içiçe girmiş bulunmaktadır. Birbirinin eşi olan her üç panoda da ana şema sağlam durumda olmakla beraber aralardaki dolguları meydana getiren küçük taşlar yer yer dökülmüştür. Yuvarlak madalyonlar da kısmen noksandır. Bu bozulmanın sebebi herhalde her yıl yağışlı mevsimde kilisenin zeminini basmakta olan sular olsa gerektir.

Mozaiklerde dikkati çeken diğer hususlar, A panosunda iki bölümün arasında yunan harfleri ile KAE yazısının oyulmuş olması, I panosunun kısmen sunak masasına zemin teşkil eden kademelerin altında kalması ve K panosunda iki bölümün arasında ayrıca bir yuvarlak madalyonun yer almasıdır. Bunlardan başka *synthronos*'un ortasında kalan yarım daire şeklindeki yerde zemin altıgen şeklinde taşlarla kaplanmış bulunmaktadır. Zemin mozaiklerinin bina içinde buldukları yerler, genel olarak Rusların yaptırdığı tamirin, hiç değilse alt yapıya tesir etmediği, binanın çekirdek kısmıdır. Diğer kısımlarda ise zemin büyük mermer levhalar ile döşenmiştir. Yalnız orta mekânda daha başka mozaik panoların evvelce bulunduğunu tahmin ettiğimiz ve halen çok bozuk olan kısımlar vardır. Mozaiklerin, 7. yy. a ait olduğunu tahmin ettiğimiz binanın esas inşası sırasında değil, bu tip mozaiklerin çok revaçta olduğu 11. yy. daki bir tamirde yapılmış olduğuna ihtimal verilebilir.

V. Lâhitler:

Aziz Nikolaos'un mezar kilisesi olarak kabul edilen bu binada, adı geçen azizin mezarı olduğu ileri sürülen güneydeki yan apsislerden birinin içindeki arkosolium mezardan başka²⁶ daha birçok mezarın da yer almış olduğu dikkati çeker.

Güneydeki yan mekânlarda nişler içinde, merkezi mekânı ayıran payelerin aralarında, birtakım lâhitler görülebileceği gibi, avluda da bir arkosolium mezar bulunmaktadır. Lâhitler arasında iki tanesi bilhassa dikkati çeker. Sidemara tipinde olan birincisi, daha önce yayınlara geçmiştir²⁷. Bu muhteşem Roma lahdi maalesef çok tahribe uğramıştır. Lâhdin kapağı üzerinde bir erkek ve bir kadın figürü basık bir *klyne* üzerinde yatar vaziyette tasvir edilmiştir. Ön cephesi çok tahrip edilmiş, kısmen bir başka Roma lahдинin, kısmen de bazı Bizans frizlerinin parçaları ile yamanmıştır. Bu tahribin hayli eski olduğu anlaşılıyor.

Daha etraflı şekilde ele almak istediğimiz diğer lâhit ise neşriyata geçmemiştir ve tamamen alışılmamış bir tiptedir. Binanın en güneyinde, sonradan eklenmiş olduğu anlaşılan şapelde bir niş içinde bulunan bu lâhdin kapağı mevcut değildir. Açıkta kalan tek cephesinde gayet kuvvetli plastik akanthus kıvrımları yer alır. Kompozisyon simetriktir. Ortada çanak şeklinde iri bir yaprak eksen teşkil eder. Buradan çıkan iki kalın dal her iki yanda ikişer helezon meydana getirir. Helezonlar ortada birer *rosace* ile sona erer. Sağ ve sol yukarı köşede dallara konmuş birer küçük kuş figüründen bilhassa soldaki çok hasar görmüştür. Aşağıda her iki yanda kıvrımların arasında kalan üçgen şeklindeki boşluklarda çok sevimli birer detay dikkati çeker. Bunlardan soldakinde iki horozun döğüşü yer alır. Birbirini takip eden horozlardan soldaki başını geriye çevirmiştir. Sağdaki bölümde ise bir kantaros'un teşkil ettiği eksenin iki yanında yer alan iki keçi, toslaşmış vaziyettedir. Lahdin aşağı kenarında, aşağıdan itibaren defne yaprakları ile kaplı bir *torus*, bir *lesbos kimation*'u ve bir kordondan ibaret friz, yukarı kenarda ise boncuk dizisi, *ion kimation*'u ve kırık olduğu için iyice anlaşılamiyan bir bordürden meydana gelen friz yer alır. Ortada eksen teşkil eden iri

Müz. Yılığ, XI-XII (1964), s. 107, 210, Lev. XXXIX, A. Orlandos, *Monuments Byzantins de Chios*, Atina 1930; E. Hutton, *The Cosmati*, Londra 1950.

²⁶ Rott, s. 336, Res. 126.

²⁷ Rott, s. 335, Res. 127; E. Peterson - F. von Luschan, *Reisen in Lykien, Milyas und Kibyrtis*, Wien 1889, s. 36.

yaprağın yukarısında, lâhdin genel havasına göre oldukça zayıf kalan bir haç görülür. Bunun evvelce orada yer alan daha iri bir motiften, belki bir yapraktan oyularak sonradan meydana getirildiğini sanıyoruz. Böylece aslında lâhdin hristiyan eseri olmayıp burada ikinci defa kullanıldığı anlaşılıyor. Lâhdin burası için yapılmadığı gösteren bir husus da bir niş içine yerleştirilmiş olduğu halde diğer yüzlerinin de kabartmalar ile süslü oluşudur. Yan cephelerden, görebildiğimiz soldakinde bir siren tasviri bulunmakta, arka cephe ile yan cephe arasında kalan köşede, yukarı kısımda bir boğa başı yer almaktadır. Arka cephenin de işlenmiş olduğu arada kalan dar boşluğu elle yoklamak suretiyle anlaşılmakta ise de bu aralığın büyük bir kısmı toprak ile dolu olduğundan kabartmanın mahiyetini anlamak mümkün olmamaktadır. Biz bir tahmin olarak burasının bir *bukranion* ile süslenmiş olduğunu ileri sürmek istiyoruz²⁸. Bu hususta daha fazla bir şey söylemek için lâhdin muvakkaten de olsa içinde bulunduğu nişten çıkarılıp incelenmesi gerekir. Yan cephenin ön kısmında aşağıda ikinci bir boğa başı bulunmaktadır. Siren ise kemerli bir yapının önünde tasvir edilmiştir. Bu durumda lâhdin politeist inancın bir eseri olduğu muhakkaktır. Esasen akanthus kıvrımlı cephenin yakın benzerlerine her ne kadar lâhitlerde rastlanmıyorsa da Roma imparatorluk devrinde mimari tezyinatta sık sık görülür. Buradaki zengin plastik karakterini ise bilhassa M. S. 1. yy. sonları ve 2. yy. başlarında almıştır²⁹. Lâhdin bu devirlere ait olup Sidemara

²⁸ Cephelerinin herbiri değişik kabartmalarla süslü lâhitlerle bu lâhit arasında benzerlik kurmak mümkündür. İstanbul Arkeoloji müzesinde Selânik'den gelme ve M. S. II. yy. a tarihlendirilen üç lâhit vardır ki bunların birer dar yüzünde Siren tasvirleri ön cephelerinde figürlü tasvirler ve arka yüzlerinde ise bir lâhite antitetik iki grifon, diğerlerinde girlandlar yer almıştır. Kşr. Mendel, *Catalogue*, c. I, Nr. 21 (Inv. 125), Nr. 23 (Inv. 511), Nr. 32 (Inv. 366).

²⁹ Bu lâhdin yakın benzerlerinden bir Vatikan'daki 4. yy. a ait Constantia lâhdi olmakla beraber (Bk. Delbrück, *Antike Porphyrwerke*, Berlin 1932, s. 219, Lev. 104) kıvrımlarında bir donukluk görülür. Diğer bir lâhit ise gene Vatikan'da Traianus devrine

tipindeki diğer lâhitte birlikte yakındaki antik harabelerden alınarak buraya getirilmiş ve ikinci defa kullanılmış olduğunu sanıyoruz.

VI. Diğer buluntular:

Binanın muhtelif yerlerinde hemen hepsinin spolie olduğu anlaşılan kitabe parçaları, ayrıca galeride de antik kitabeli parçalar bulunmaktadır. Bunların sayısı hayli fazladır ve ayrı bir inceleme konusu olabilirler. Rott'un bahsettiği ve binanın tarihlendirilmesine dayanak saydığı kitabeler bunların arasında bulunmamaktadır. Rusların yaptırdığı şapele ait kitabenin bir kopyasının Antalya müzesinde olduğu anlaşılıyor. Ancak bu kitabeleri görmemiz mümkün olmadı³⁰.

Bunlardan başka değişik teknikteki ufak bir levhayı da tesadüfen bulduk. Dikdörtgen şeklindeki (27 X 17 cm.) bu kalker levhanın üzerinde iki yanda kakma mozaikden meydana getirilmiş birer haç bulunmakta, ortada ise dikdörtgen şeklinde oyuk bir kısımda belki madeni bir levhanın veya değişik taştan bir motifin yerleştirilmesi için dört delik oyulmuş bulunmaktadır.

VII. Kilisenin tarihçesi ve Aziz Nikolaos:

İncelemekte olduğumuz kiliseye adını veren Aziz Nikolaos'un hayatı hakkında bildiklerimiz kesin şeyler olmamakla beraber genel olarak 4. yy. da güney Anadolu'da Patara'da doğduğu ve 4. yy. ın ikinci yarısında veya 5. yy. da aynı bölgede Myra'da veya Pınara'da piskoposluk yaptığı ka-

ait olması muhtemel bir eserdir. Burada iki grifon esas kompozisyonu meydana getirir. Fakat kuyrukları zengin akanthus kıvrımları ile sona ermektedir. bk. W. Amelung-G. Lippold, *Die Sculpturen des Vaticanischen Museums*, c. 1, s. 256. Mimari plastikte aynı karakterde frizler ise Caesar Forum'unda M. S. 113 de tamamlanan Venus mabedine ait parçalarda, (Bk. D. E. Strong, *Roman imperial sculpture*, London, 1961, s. 34, Res. 64-65; L. Curtius, *Das antike Rom*, Wien 1944 2, Res. 59), ve Forum Romanum'daki Flavius'lar devrine ait bir parçada (Bk. Curtius, *ay, esr. Res. 19*) karşımıza çıkar.

³⁰ Rott, s. 340; F. Psalty, *Saint Nicolas, successeur de Neptune et Pere Noel*, T. T. O. K. *Bulleteni* 120, Ocak 1952, s. 27-28.

bul edilir³¹. Azizlik mertebesine yükselmiş fakat martır olmamıştır. Denizcilerin koruyucusudur ve kültü Poseidon'unki ile paralellik gösterir. Çocukların da koruyucusudur ve Noel Baba - Santa Claus adı ile bugüne kadar yaşatılan efsaneleşmiş bir azizdir.

Ölümünden hemen sonra 5. yy. içinde Myra'da Nikolaos'a ithaf edilen bir mezar şapeli veya kilisesi yapıldığını tahmin etmek mümkün ise de bu hususta elimizde bir dayanak yoktur. 6. yy. da böyle bir binanın mevcudiyeti için ise daha kesin ipuçları mevcuttur. Kilisenin adı 565 de Archimandrit Nikolaos tarafından hazırlanan *Vita Nicolai Sionitae*'de zikredilmektedir. Ayrıca binanın muhtelif yerlerinde bulunan 5. yy. sonu ve 6. yy. başına ait başlıklar da bu hususu destekler. Mevcut binanın esasının daha geç bir tarihte, belki 7. - 8. yy. a doğru yapılmış olmasını mimarî özelliklerini göz önünde tutarak tahmin ediyoruz. Fakat bu sırada bir 6. yy. binasının çekirdek teşkil etmesi, veya sadece üst yapının da herhangi bir sebeple değiştirilmiş olması mümkündür.

Bugün sahilten hayli içerde kalmış olan Demre, o devirde sahilde bulunması dolayısı ile zaman zaman müslüman veya hristiyan kuvvetleri tarafından vurulmuş ve kilise ile Nikolaos'un mezarı bundan zarar görmüştür. Bunlardan bilhassa ikisi meşhur olmuştur. Birincisinde Halife Harun Reşid zamanında 808 yılında Rodosa yapılan bir hücumdan dönüşte Humeid ibn Majuf idaresindeki donanma Myra'yı vurur ve Nikolaos'un mezarı olduğunu

³¹ Aziz Nikolaos'un hayatı, hakkındaki kaynaklar ve onunla ilgili her çeşit bilgi için bk. G. Anrich, *Hagios Nikolaos, Der Heilige Nikolaos in der Griechischen Kirche, Texte und Untersuchungen*, Leipzig-Berlin 1913-1917, 2 cilt; mucizeleri için ayrıca bk. P. Scognamiglio, *La manna di S. Nicola nella storia, nell' arte, nella scienza*, Bari 1925; Aziz Nikolaos'a gösterilen saygının 6. yy. da hayli yaygın olduğu anlaşılıyor. Bu sırada İstanbulda da Ayasofyanın ekleri arasında bir Nikolaos şapeli bulunuyordu. Bu şapelin 15. yy. in ilk yarısına kadar durduğu bilinir, kşr. J. Ebersolt, *Sanctuaires de Byzance*, Paris 1921, s. 10.

sanarak bir başkasını tahrip eder³². İkincisi ise 1087 yılı ilkbaharında Bari'li tüccarlar tarafından Nikolaos'un röliklerinin Bari'ye kaçırılması olayıdır³³. Ancak acele ile azizin bütün röliklerinin götürülemediği anlaşılıyor. Antalya müzesinde bugün, içinde Aziz Nikolaos'a ait olduğu söylenen bazı kemiklerin saklandığı çok daha geç devre ait bir röliker bulunmaktadır. Nikolaos'un röliklerinin Avrupa kıtasına gidişi ile kültü de batı çevrelerinde yayılmıştır.

Bu hadiseler sırasında tahribe uğrayan Demre kilisesinin 11. yy. içinde veya sonunda tamir edildiği ve genişletildiği anlaşılıyor. Zemin mozaikleri üslûp ve teknikleri ile bu hususu desteklemektedir. Freskoların ise çoğu daha geç devre ait gibi görünmektedir.

Yapı, bölgenin Türk hakimiyetine girmesinden sonra da, 20. yy. başlarına kadar manastır ve ziyaret yeri olarak kullanılmış, bu sırada bakımsızlıktan harabolmuş³⁴, zamanla suların getirdiği balçığa gömülmüştür. 1951 - 1955 yıllarında Nikolaos kilisesi Noel baba ile ilgili görülmesi dolayısı ile çok popüler olmuş, sık sık gazete sütunlarına ve turistler için hazırlanan

³² Theophanes, *Chronographia*, ed. Bonn, 332; L. Breyer, *Bilderstreit und Arabersturm in Byzanz* (Byzantinische Geschichtschreiber VI.) Graz-Wien-Köln, 1964 2, s. 147.

³³ 1204 den önce doğudan batıya kaçırılan rölikler için bk. Ch. Kohler, *Melanges pour servir a l'histoire de l'Orient latin et des Croisades*, c. I, Paris 1900; J. Armingaud, *Venis et le Bas Empire*, Paris 1868, s. 83-84, kşr. J. Ebersolt, *Sanctuaires de Byzance*, s. 111, not 5; Normanların şehri alışından birkaç yıl sonra, 1089 da Bari'de bu rölikler ile ilgili olarak bir kilise inşasına başlandı. 1105 yılına doğru tamamlanan San Nikola kilisesi Norman mimarisinin etkisini gösteren, sadelik içinde muhteşem bir yapıdır, bu bina hakkında etraflı bilgi için bk. Cardinal Bartolini, *Su l'antica basilica di San Nicola in Bari*, Roma 1882, S. Gaeta, *S. Nicola di Bari*, Napoli 1904; E. Bertaux, *L'art dans l'Italie meridionale*, Paris 1904, s. 335 vd.; Genma, *La capella delle reliquie di S. Nicola di Bari*, Bessarione, (1906) s. 317-324; Nikolaos'un röliklerinin Avrupa kıtasına gidişi ile kültü de batı çevrelerinde yayılmıştır.

³⁴ Rott burasını gördüğünde sadece bir keşiş, harap bir kulübe içinde barınmakta idi, kşr. Rott s. 324.

bütün broşürlere geçmiş ve hattâ 1955 yılında bir posta puluna konu olmuştur³⁵. Belki de bu ilginin sonucu olarak yakın yıllarda bir temizleme ameliyesi ile içine gömüldüğü balçık tabakasından kurtul-

muş olan binanın tekrar aynı duruma düşmemesi için bir drenaj sistemi meydana getirilmesi ve freskleri ile zemin mozaiklerinin daha fazla bozulmaktan korunması için tedbir alınması temenni edilir.

³⁵ Noel babanın Antalyalı olduğu hakkında kısa haberler 30-31 Ekim 1951 tarihli İstanbul gazetelerinde görüldüğü gibi, 6 ve 7 Kasım 1951 tarihli *İleri Gazetesinde* (Antalya) Osman Bahadıroğlu imzalı yazılar aynı konuyu ele almaktadır. Gene aynı mesele ile ilgili bir yazı serisi ise R. C. Ulunay, *Noel babanın mezarı ve kemikleri*, *Yeni Sabah* gazetesi, 25 Kasım-25 Aralık 1951, kiliseden, röliklerden ve mezardan da bahsetmektedir. Noel baba ve kilisesi hakkında, daha çok efsane ve hikâyelerle dolu olmakla beraber ufak bir

monografya mahiyetinde bir de kitap neşredilmiştir. Kilisenin içine ve dışına ait hayli resim de ihtiva eder: R. Miller, *In search of Santa Claus*, Ankara 1955, Noel Baba pulu ve böyle bir pulun çıkarılma gerekçesi için bk. Ali Nusret Pulhan, 1958 *Türk pulları kataloğu*, İstanbul 1958, s. 342-43; pulun tedavüle çıktığı tarihlere raslayan gazetelerde de Noel baba ile ilgili yazılar görülür, Sadun Tanju, *Noel Baba*, *Vatan gazetesi*, 24.12.1955; *Kayhan Sağlamlar*, *Antalyalı Noel Baba*, *Cumhuriyet* 26.12.1955.

DIE NIKOLAOS - KIRCHE ZU DEMRE

YILDIZ DEMİRİZ

Obwohl die Nikolaos - Kirche in Demre (das antike Myra, heute Kale) für die byzantinische Kunstgeschichte wichtig ist, ist sie leider nicht genügend erforscht worden. Sie wird von Fellows, Spratt und Forbes erwähnt. Texier und Rott haben Pläne veröffentlicht, die jedoch beide nicht der Richtigkeit entsprechen. Die Kirche ist auch von mehreren Kunsthistorikern mit Hilfe des Materials von Texier und Rott erwähnt worden. Während der letzten Jahre wurde sie aus dem ungefähr 8 Meter hohem Schlamm, in der sie lag, befreit und bedarf deshalb einer neuen Untersuchung. Die Kirche ist nicht in ihrem Originalzustand erhalten. Während der Restauration um 1860 wurde vieles an ihr verändert. Der alte Bau wurde unter dem damaligen Erdniveau gelassen und dem Oberbau wurde das Aussehen einer neuen Kirche gegeben.

Dem Plan nach ist es schwer, die Kirche in einen bestimmten Typus einzugruppiert. Auf dem ersten Blick sieht sie einer fünfschiffigen Basilika ähnlich. Der mittlere Kuppelraum jedoch sieht einem Kiborium ähnlich. Deshalb kann der Bau in dieser Hinsicht zusammen mit der Klemenskirche in Ankara, der Koimesiskirche in İznik, der Hagia Sophia in Thessaloniki und der Kirche von Kasr ibni Vardan als zu einer Gruppe gehörend betrachtet werden. Der mittlere Teil des Baues ist ziemlich regelmässig in seinem Plan. Er enthält mehrere Seitenräume, von denen einige spätere Anbauten sein können.

Von den vielen erhaltenen Stücken der Bauplastik, befinden sich sehr wenige in situ. Die meisten Kapitelle können in die zweite Hälfte des 5. oder dem 6. Jh. datiert werden. Interessant sind zwei kleine Kapitelle mit Vogeldarstellungen auf je einer Seite. Ausserdem ist eine in Fragmenten erhaltene Brüstungsplatte mit einem Kreuz auf einer Hälfte und mit Flechtbandornamenten auf der anderen Hälfte der Erwähnung wert. Unter den Fresken möchten wir die Kommunion der Apostel, einige Heiligenbilder und dekorative Fresken mit stoffähnlichem Muster nennen. Der Fussboden ist mit opus sectile Mosaiken geschmückt. Von diesen Mosaiken sind verschiedene Kompositionen mit Flechtbandornamenten besonders interessant. Dieser Fussboden ist unseres Wissens bis jetzt nicht veröffentlicht worden. Er mag aus dem 11. Jh., einer Zeit, da diese Art von Fussböden sehr beliebt waren, stammen.

Unter den vielen Sarkophagen, die sich in der Nikolaoskirche befinden, verdienen zwei der besonderen Beachtung. Eine, im Sidemara Typus ist ziemlich bekannt. Die andere ist nicht veröffentlicht und ist keinem uns bekannten Typus zuzuordnen. Der Sarkophag ist an der Hauptseite mit kräftigen Akanthusranken geschmückt. In der Mitte befindet sich ein Kreuz. In den kleinen Zwickeln befinden sich kleine Tierdarstellungen, zum Beispiel Vögel, antithetische Ziegen an zwei Seiten eines Kantharos, zwei kämpfende Hähne.... Wir vermuten, dass dieser Sarkophag aus dem 1. - 2. Jh. n. Ch. stammt, aber

hier, nachdem das Kreuz aus einem größeren Blatt ausgemeißelt wurde, für einen Christen weider verwendet wurde.

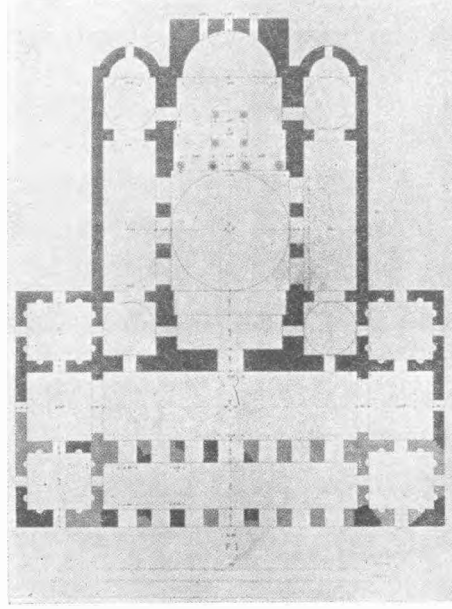
Die vielen Inschriften, die sich in dieser Kirche meist als Spolien befinden, bedürfen einer näheren Untersuchung.

Es wird angenommen, dass der Heilige Nikolaos, dem diese Kirche gewidmet ist, im 4. oder 5. Jh. in Lykien lebte und Bischof von Myra war. Die vielen Kapitelle aus dem Ende des 5. oder dem Anfang des 6. Jahrhunderts können von einer Grabkirche oder Kapelle aus dieser Zeit stammen. Wir glauben aber, dass die heute noch stehende Kirche dem Plan

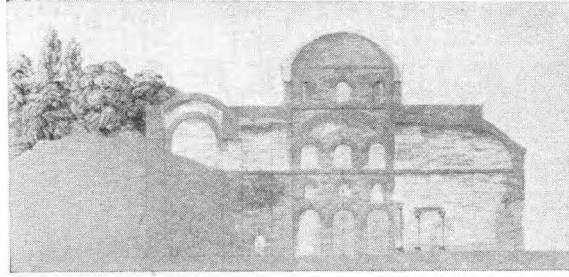
nach zu urteilen eher dem 7. - 8. Jh. angehören kann.

Die Kirche und das Nikolaosgrab wurde mehrmals überfallen und zerstört. Die berühmtesten dieser Überfälle sind die der Araber im Jahre 808 unter Humeid ibn Majuf und die der Italiener. Die Reliquien des Heiligen sind im Jahre 1087 von einigen Kaufleuten aus Bari entführt worden. Sie befinden sich noch heute in der Kirche San Nicolo in Bari. Durch diese Entführung ist der Heilige im Westen sehr bekannt geworden und lebt als "Weihnachtsmann" weiter.

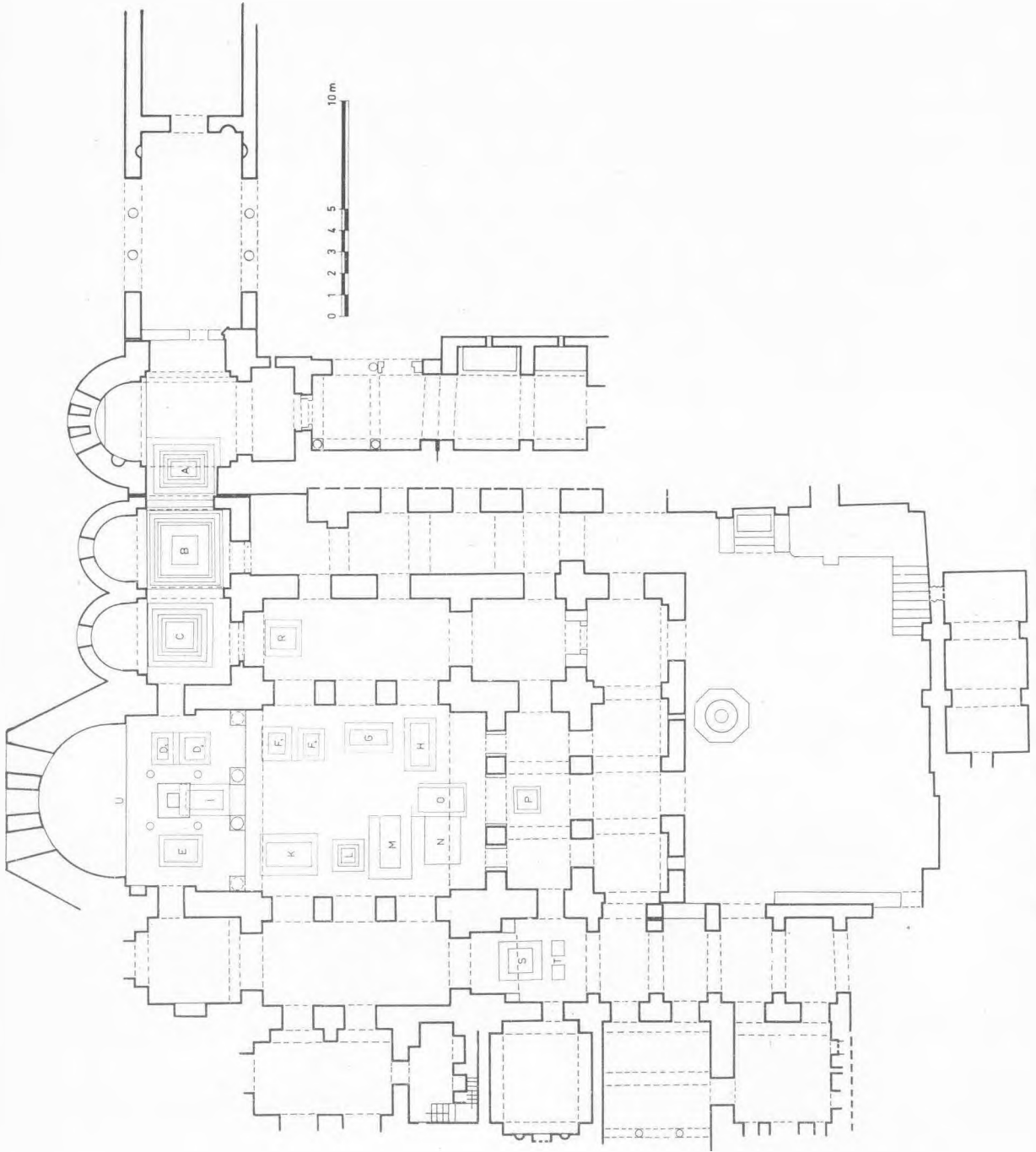

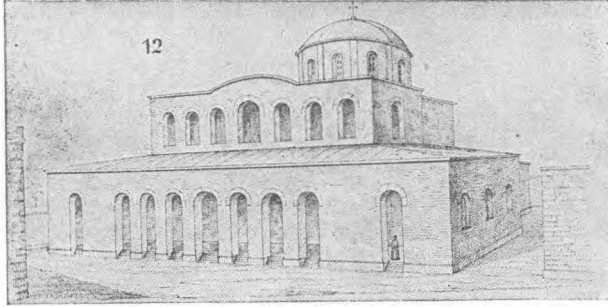

Res. 1 — Aziz Nikolaos kilisesinin Planı (Texier'den).

Res. 2 — Aziz Nikolaos kilisesinin kesiti (Texier'den).

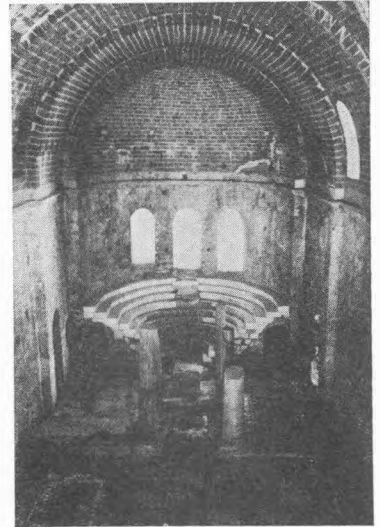
Res. 4 — Nikolaos kilisesi. Cephe restitüsyonu (Hünsch'den).

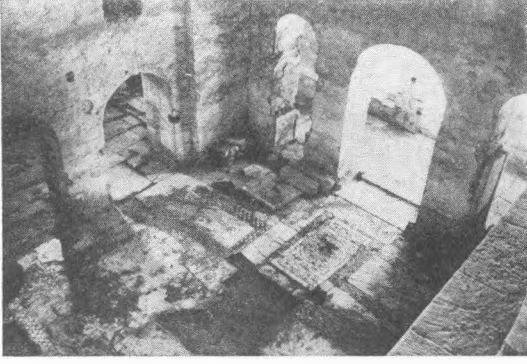
Res. 5 — Kilisenin güney - doğudan görünüşü.

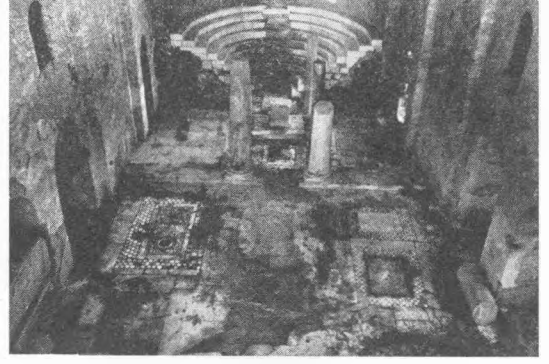
Res. 6 — Güneydeki ek bölümler.

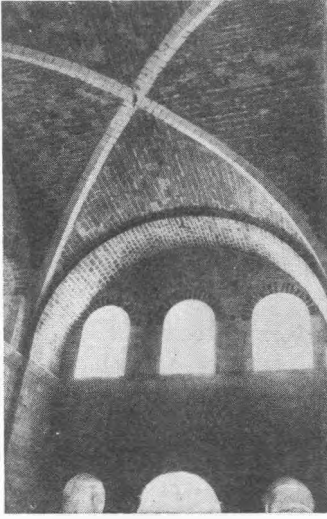
Res. 7 — Apsis kısmının içeriden görünüşü.

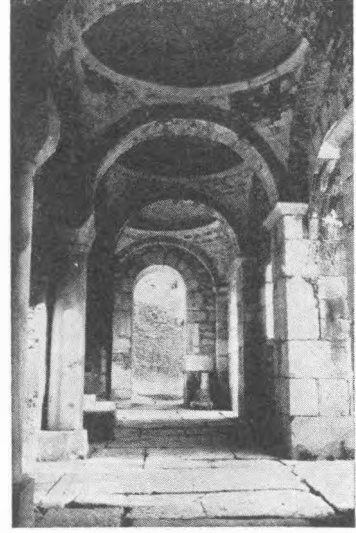
Res. 8 — Naos'un batı kısmı. Galeriden görünüş.

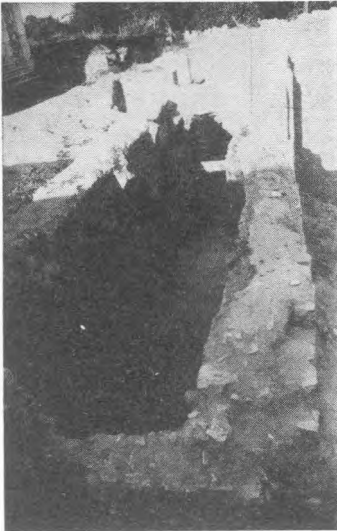
Res. 9 — Naos'un doğu kısmı.
Galeriden görünüş.

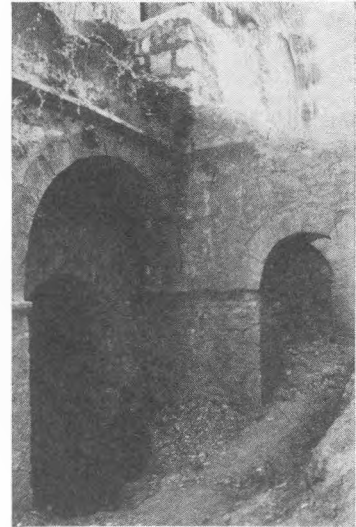
Res. 10 — Restorasyon'da kubbenin yerini
alan kaburgalı çapraz tonoz.

Res. 11 — Dış narthex'den bir görünüş.

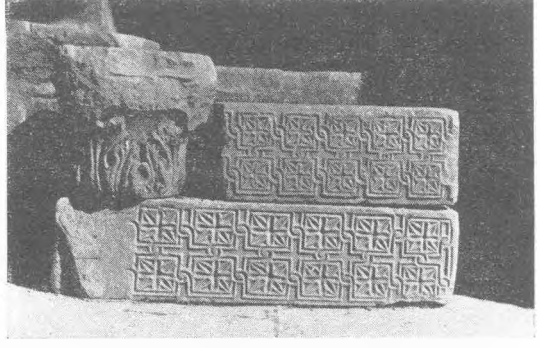
Res. 12 — Güneydeki mezar şapelinin
tepeden görünüşü.

Res. 13 — Kilisenin kuzey kısmında son
kazılarda meydana çıkan bir mekân.

Res. 14 — Güneydeki mezar şapeli ve akanthus'lu lahdin yeri.

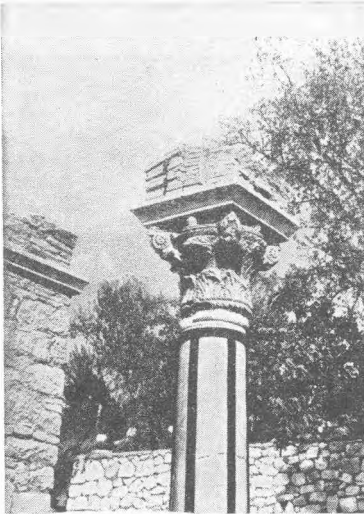
Res. 15 — Kilisenin içinde dağılmış duran mimarî süslemelerden örnekler. Bir sütun başlığı ve iki korkuluk payesi (?)

Res. 16 — Kuş röliefi ile süslü sütun başlıkları.

Res. 17 — Güneydeki portikus'dan sütun başlıkları.

Res. 18 — Güneydeki portikus'dan bir başka sütun başlığı.

Res. 19 — Kilisede dağılmış duran sütun başlıklarından ikisi.

Res. 20 — Korkuluk levhası (Fragman halinde ve bazı kısımları eksik).

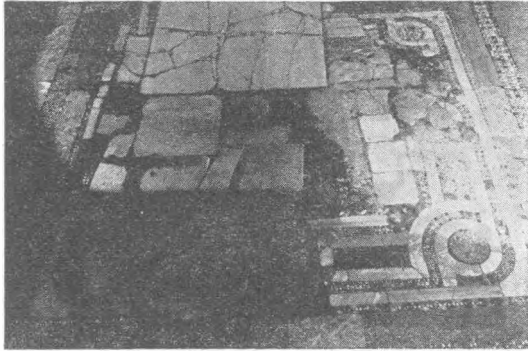
Res. 21 — Mezar şapelinde üç azizi tasvir eden fresko. (Sağda bir Stylites)

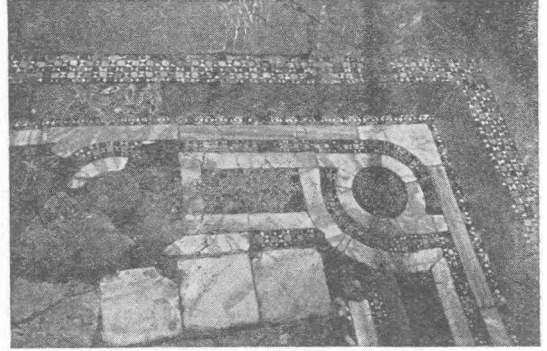
Res. 22 — Güneydeki girişin mozaikli döşemesi (Ortada A panosu).

Res. 23 — Zemin mozaïği (A panosu).

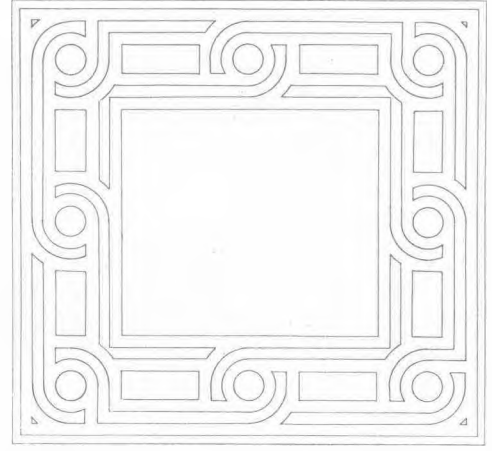
Res. 24 — Zemin mozaïği (B panosu).

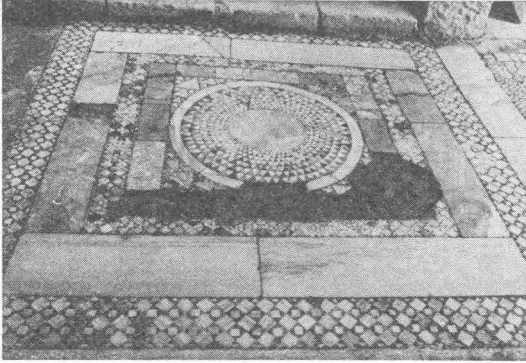
Res. 25 — B panosu, detay.

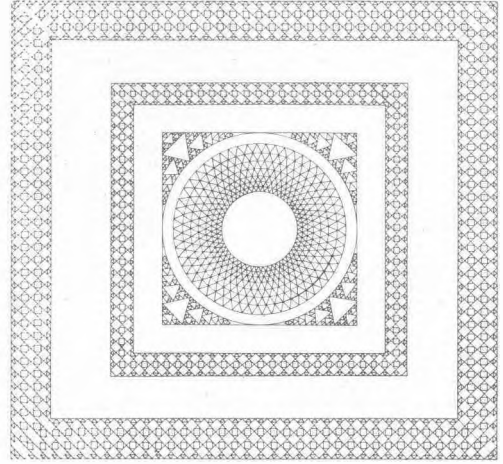
Res. 26 — B panosu, detay.

Res. 27 — B panosu, tamamlanmış deseni (Yıldız Demiriz).

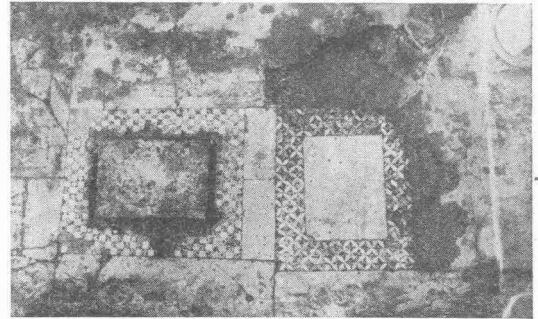
Res. 28 — C panosu.

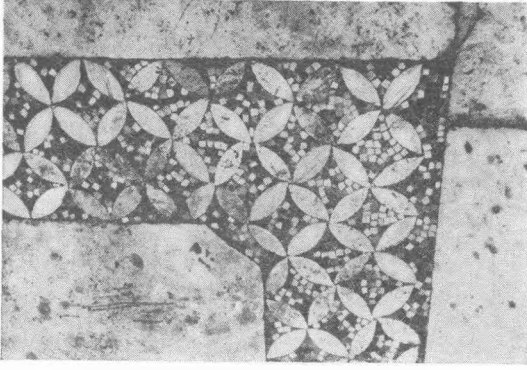
Res. 29 — C panosu, desen (Yıldız Demiriz)

Res. 30 — Zemin mozaïği. D panosu.

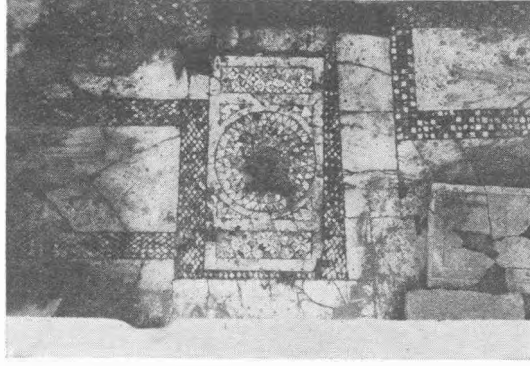
Res. 31 — Zemin mozaïği. F panosu.

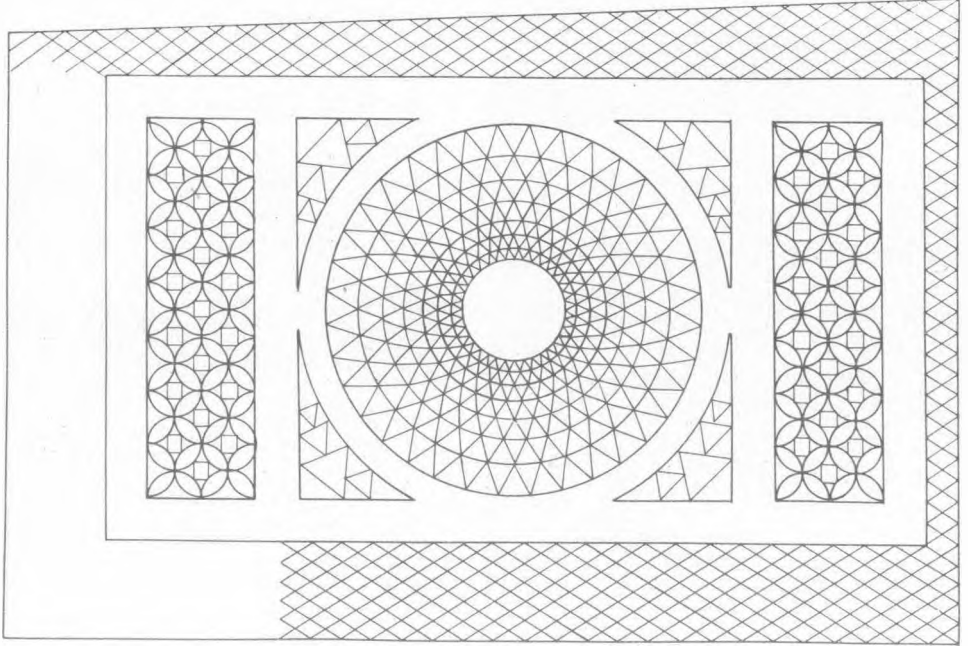
Res. 32 — F panosu, detay.

Res. 33 — Sunak masasının önündeki mozaik. (İ panosu).

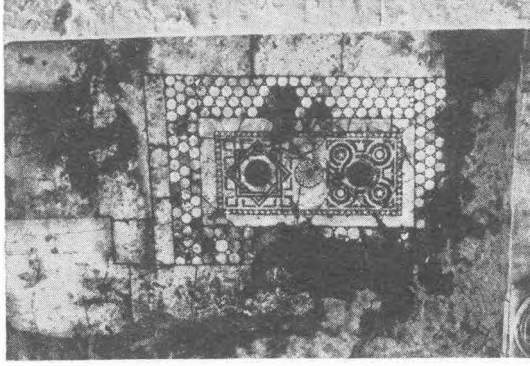

Res. 34 — Naos'un batı kısmındaki mozaikler (N, O ve H panosu).

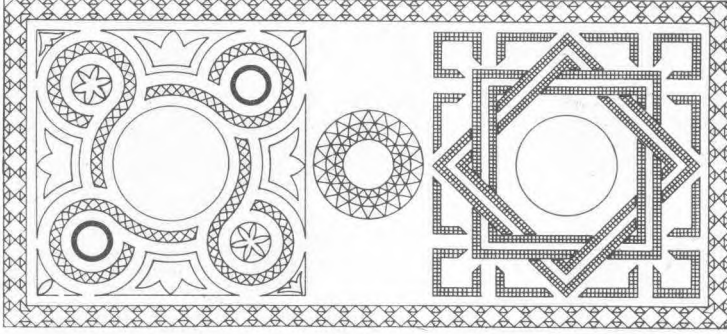

Res. 35 — O panosu (Desen, Yıldız Demiriz).

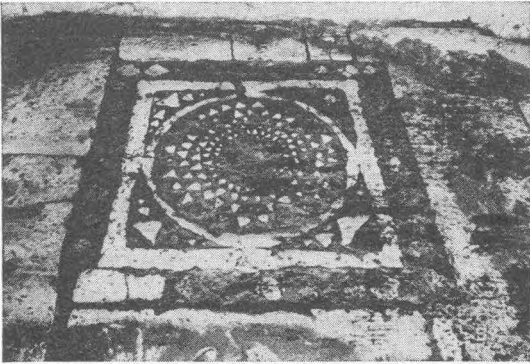

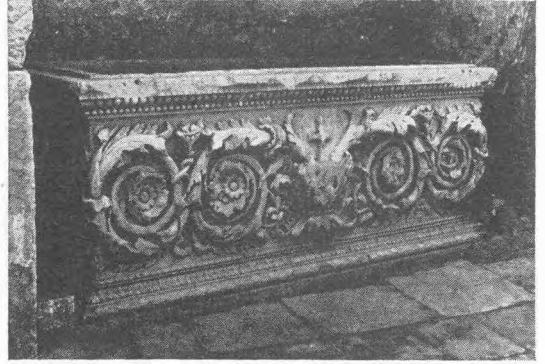
Res. 36 — Zemin mozaïği (K panosu).

Res. 37 — K. panosu, desen (Yıldız Demiriz).

Res. 38 — Güney şapelindeki akanthus'luhi.lit

Res. 39 — P panosu.

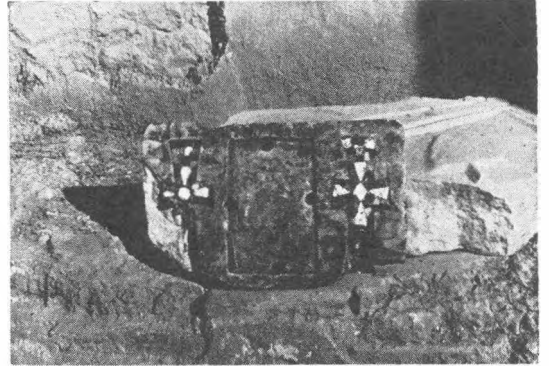
Res. 40 — Akanthus'lu den) detay :
Antitetik keçiler. Lâhit.

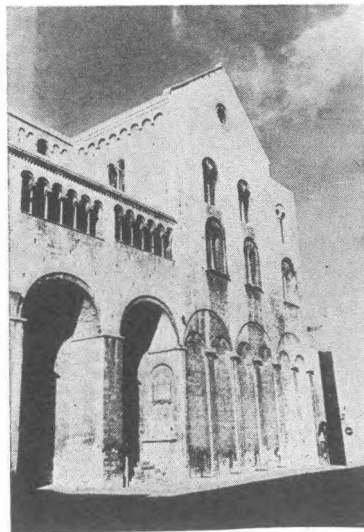
Res. 41 — Akanthus'lu lâhitten detay :
Horozlar.

Res. 42 — Akanthus'lu lâhitten
detay : Sol yan cephe.

Res. 43 — Kakmalı levha.

Res. 44 — İtalya'da Bari şehrindeki
S. Nikola kilisesi.

ARSAMEIA AM NYMPHAIOS BERICHT ÜBER DIE GRABUNGSKAMPAGNE 1965 *

FRIEDRICH KARL DÖRNER

mit Beiträgen

VON

KLEMENS BÖHNE - ERIKA BRÖDNER

ERWIN LUCIUS - WALTER NOWOTHNIG

Die bisher in Arsameia am Nymphaios durchgeführten Ausgrabungen konzentrierten sich zunächst auf das Hierothesion des kommagenischen Königs Mithradates Kallinikos. Denn die im Jahre 1951 entdeckte, monumentale Kult- und Stiftungsinschrift lag inmitten der sepulkralen Kultanlage für diesen Herrscher, die er sich nach den Worten der Inschrift in einer Vorstadt von Arsameia hatte errichten lassen¹.

Diese "Vorstadt von Arsameia" umfasst das Gebiet der heute Eski Kale (Alte Burg) genannten Erhebung südlich des Dorfes Eski Kâhta, von der Yeni Kale (Neue Burg) durch den Lauf des Nymphaios, heute Kâhtaçay, getrennt (vgl. Abb.

1)², der oberhalb von Samosata (Samsat) in den Euphrat mündet. Obwohl schon lange geplant, war es doch erst im Jahre 1963 möglich, unsere Untersuchungen auch auf das Gebiet ausserhalb der schon 1938 untersuchten Yeni³ und der Eski Kale auszudehnen.

In unserem Bericht über die in dieser Kampagne erzielten Ergebnisse hatten wir am Schluss bereits das neue Arbeitsprogramm angedeutet⁴. Es sollte vor allem die Herkunft und Verwendung der zahlreichen Eisenschlacken geklärt werden, die bei Kultivierungsarbeiten auf einem der Yeni Kale gegenüberliegenden Hang zutage getreten waren, aber auch sonst im Raume von Eski Kâhta anzutreffen sind. Die

* Im folgenden ist bei den einzelnen Grabungskomplexen jeweils vermerkt, welche Mitarbeiter von mir mit der örtlichen Leitung betraut worden waren. Von diesen Mitarbeitern ist auch der Vorbericht über ihren Aufgabenbereich verfasst worden.

Neben den üblichen sind noch folgende Abkürzungen gebraucht :

Arsameia I ..... F. K. Dörner - Th. Goell, Arsameia am Nymphaios. Die Ausgrabungen im Hierothesion des Mithradates Kallinikos von 1953 - 1956 (Ist. Forsch. 23, 1963).

Arsameia 1963-1964 ..... F. K. Dörner - W. Hoepfner - H. Mül-

ler - Beck - W. Winkelmann. Arsameia am Nymphaios, Bericht über die 1963 und 1964 ausgeführten Ausgrabungen, in AA 1965, 188 ff.

Dörner-Naumann, Forschungen. F. K. Dörner - R. Naumann, Forschungen in Kommagene (Ist. Forsch. 10, 1939).

¹ Arsameia I 40 Zeile 29 f.

² Zur topographischen Situation vgl. Arsameia I 33 ff. mit dem Aufnahmeplan 1: 5000 (Plan 1).

³ Dörner - Naumann, Forschungen 70 ff.

⁴ Vgl. Arsameia 1963-1964, 235.

Ausdehnung der Untersuchungen in diesem Bereich erforderte bereits bei den Vorbereitungen, dann bei der Ausgrabung und schliesslich bei der Auswertung in den verschiedenen Laboratorien Mitarbeiter aus den verschiedensten geistes- und naturwissenschaftlichen Disziplinen. Nach dem glücklichen Anfang erhoffen wir eine weitere fruchtbare Zusammenarbeit, wie sie bereits in dem jetzt vorgelegten Bericht sichtbar zum Ausdruck kommt, aber in allen Auswirkungen erst in der in Vorbereitung befindlichen Grabungspublikation in Erscheinung treten wird.

Für die Ausgrabungen, die von Mai bis Oktober 1965 durchgeführt wurden, hatte die türkische Regierung zunächst Ismail Kurt, Assistent am Museum von Gaziantep, und später Selâhattin Asım, Assistent am Hatay - Museum in Antakya, delegiert. Für einen Teil oder die ganze Grabungskampagne stellten sich folgende Mitarbeiter zur Verfügung: Professor Dr. Ernst Preuschen, Salzburg, als Lagerstättenforscher; Klemens Böhne, Fürstenfeldbruck, als Metallurge; Dr. Walter Nowothnig, Hannover, und Dr. Erwin Lucius, Wien, als Prähistoriker; Kurt Müller, Münster, als Vermessungsingenieur; Dr. Hans - Gert Bachmann, Hanau, als Geologe; Dipl. Ing. Dr. - Ing. Erika Brödner, Hoberge b. Bielefeld, Joachim Burger, Herford, Gerhard Romer, Wiesbaden, und Klemens Rintelen, Münster, als Architekten; Margarete Seubel, Münster, als Sekretärin; Eva Nowothnig, Hannover, Inventarisierung; Jochen Warnke, Münster, als Photograph; Heinrich Pieper, Münster, als Restaurator; Yüksel Lucius, Istanbul, und Suha Dağdeviren, Istanbul, als Dolmetscher und Übersetzer.

Wie im Jahre 1963 übernahm Bankdirektor a. D. Dr. Heinrich Rahn, Düsseldorf, zunächst die sachkundige Bearbeitung aller Kassengeschäfte und Geldangelegenheiten, der nach seiner Rückkehr nach Deutschland von Dr. Eleonore Dörner, Münster, abgelöst wurde.

Besonders erfreulich war, dass im Jahre 1965 erstmalig auch Studenten und

Studentinnen in Arsameia mitarbeiten konnten, und zwar Bettina Freiin von Freytag - Löringhoff, Brigitte Groneberg, Knut Lohkamp, Dietrich Müller, Klaus Nowothnig und Elmar Schwertheim.

Schon lange hegte ich den Wunsch, die Besonderheiten der heroischen kommagenischen Landschaft in ihrem Zusammenklang mit der grossen geschichtlichen Tradition des Landes und ihrer Bewohner durch einen befähigten Maler interpretieren zu lassen. In Alexej von Assaulenko fand ich den Künstler, dessen Persönlichkeit und künstlerische Leistung die beste Gewähr für ein Gelingen des Vorhabens zu bieten schien. In seinem künstlerischen Wirken kommen Landschaft, Figürliches und Porträt in gleicher Weise zum Ausdruck. Diese drei Themen beherrschen auch den erregenden Bilderzyklus, den Assaulenko in Kommagene geschaffen hat, wobei seine Frau in bewährter Weise das Ihrige zum Gelingen des künstlerischen Vorhabens beitrug. In einigen Ausstellungen soll das Ergebnis dieser Arbeit der Öffentlichkeit zugänglich gemacht werden.

Trotzdem sich die Verkehrsverhältnisse im kommagenischen Raum erheblich verbessert haben, macht die weltabgeschiedene Lage von Eski Kâhta die Teilnahme eines Expeditionsarztes nötig. Das Problem wurde so gelöst, dass einige erfahrene Mediziner während ihrer Urlaubszeit an der Ausgrabung teilnahmen und sich in ihrer Aufgabe ablösten. So durften sich alle Teilnehmer der ärztlichen Betreuung erfreuen, die uns durch Regierungsmedizinaldirektor Dr. med. Ulrich Lesche, Münster, Dr. med. Hedwig Groneberg, Telgte bei Münster, und Dr. med. Lothar Carlowitz, Berlin, zuteil wurde. Den Herren Lesche und Carlowitz wurde von ihren Frauen bei der Ausübung ihrer ärztlichen Tätigkeit assistiert.

Für das leibliche Wohl aller Grabungsteilnehmer, eine infolge der grossen Anzahl von Mitarbeitern besonders schwierige Aufgabe, sorgte Susanne Dörner, unterstützt von unseren zuverlässigen Helfern aus Eski Kâhta.

Allen Mitarbeitern meinen aufrichtigen Dank für ihre tatkräftige Unterstützung auszusprechen, ist mir ein grosses Bedürfnis; jeder von ihnen hat das Seine dazu beigetragen, dass die geplanten Arbeiten durchgeführt und die gesteckten Ziele erreicht werden konnten.

In diesen Dank schliesse ich auch die im folgenden genannten Stellen ein, durch deren Förderung es möglich wurde, das Arbeitsvorhaben im Jahre 1965 zu verwirklichen: Zunächst hat die Generaldirektion der Altertümer in Ankara (Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü) erneut die Genehmigung für die Fortsetzung der Ausgrabung erwirkt, während das grosse Arbeitsprogramm von der Stiftung Volkswagenwerk finanziert wurde und der Verein Deutscher Eisenhüttenleute in Düsseldorf sich mit einem namhaften Betrag an den Vorbereitungen für diese Kampagne beteiligte. Vom Kuratorium der Westfälischen Wilhelms - Universität in Münster wurden die Mitarbeiter Margarete Seubel und Jochen Warnke für die Teilnahme freigestellt, ebenso Klemens Rintelen von der Regierung Nordrhein-Westfalen. Ebenfalls entsprach die Regierung des Landes Niedersachsen meinem Ansuchen und ermöglichte Dr. Nowothnig die Mitarbeit in Arsameia.

Unser Dank gebührt auch einer Reihe von Freunden und Firmen, die uns entweder in technischen Fragen beraten haben oder unser Vorhaben durch die Stiftung von Arbeitsmaterial und für das Klima besonders geeigneten Nahrungsmitteln unterstützten.

Zahlreiche Besucher scheuten nicht die Mühe der weiten Anreise nach Arsameia unter ihnen Hikmet Gürçay, der stellvertretende Generaldirektor der Antikenabteilung in Ankara. Ebenso weilten öfter der Vali von Adiyaman, Ragib Gerçeker in der Ausgrabung, bei dem wir immer wieder für alle Anliegen die erbetene Hilfe gefunden haben ebenso wie bei Erbay Fiş, dem Kaymakam von Kâhta,

denen wir auch an dieser Stelle für ihre Unterstützung herzlichst danken möchten.

Die Grabung auf dem Mosaikfeld

In unserem Bericht über die im Jahre 1963 in Arsameia ausgeführten Arbeiten haben wir bereits kurz auf die Probegrabung hingewiesen, die noch am Schluss der Kampagne auf dem sogenannten Mosaikfeld durch geführt wurde⁵. Hier waren unter der Leitung von Wilhelm Winkelmann auf Grund des Fundes eines Rollsiegels⁶ sowie von auffallend zahlreichen auf der Oberfläche eines Osman Yücedağ gehörenden Feldes umherliegenden Tesserae und Tonscherben bereits Teile eines Mosaiks festgestellt worden.

Den Zweck dieser Anlage kennenzulernen sowie Anhaltspunkte für eine genauere Datierung zu gewinnen, war der Anlass der Ausgrabung, die hier unter der Leitung von Erika Brödner und von Bettina Freiin von Freytag - Löringhoff als Stellvertreterin ausgeführt wurde und über die Frau Brödner den folgenden Vorbericht gibt. Die ausführliche Publikation für den Band Arsameia II ist in Vorbereitung.

Auf der Lageskizze von Arsameia⁷ sind die Westhänge der Eski Kale bis an die Ortschaft Alut heran als antikes Stadtgebiet bezeichnet, von dem sich ein weiterer Teil jenseits der Brücke über den Kâhtaçay (Nymphaios) bis zum Gelände des Dorfes Eski Kâhta hinzieht⁸. Die Hänge fallen in zwei Stufen zu dem Ostufer des Kâhtaçay ab.

⁵ Vgl. Arsameia 1963-1964, 231.

⁶ Inzwischen von Ursula Moortgat-Correns, Z. für Assyr. F. 23 (57), 1965, ff. publiziert, die auf Grund einer Anzahl von Analogien dem zu Schluss kam, dass "das Arsameia-Siegel wohl ohne Zweifel zeitlich der I. Dynastie von Ur zuzuweisen" ist, d. h. in die Mitte des 3. Jt. v. Chr. datiert werden kann.

⁷ Arsameia. 1963-1964, 189 f. Abb. 1.

⁸ Arsameia I 40 Z. 21 : Nach der Natur des Geländes erstellte er eine Doppelstadt.

Nach der geologisch - petrographischen Übersichtskarte⁹ besteht die Struktur dieses Gebietes aus hellem, graugrünem Mergel mit verwittertem Sandstein. Die obere Stufe ist mit Buschwerk spärlich bewachsen. Sie wird nicht kultiviert, aber als Weideland genutzt. Die zum Fluss hin sanft abfallende untere Stufe ist im Osten durch die neu angelegte Fahrstrasse nach Alut, im Westen durch einen kurzen Steilhang zum Alluvium des Flussbettes begrenzt.

Dieses Gelände wird zum grossen Teil als Ackerland bestellt. Die bräunliche Humusschicht ist dünn und mit Steinen durchsetzt. Der Ertrag dürfte daher mässig sein. Stellenweise wiederholt sich auch hier das Buschwerk der oberen Stufe. Hier und da findet man verkrüppelte Steineichen. In weiten Abständen sind die Felder durch locker geschichtete Steinhäufen und -reihen meist quer zum Hang unterteilt.

Zwei zur Zeit der Grabung fast völlig ausgetrocknete Wasserrisse leiten das vor allem im Frühjahr stark anfallende Regenwasser in den Fluss. Quellen sind heute nur noch bei einem kleinen Gehöft in der Nähe von Alut und nördlich vom Mosaikfeld in unmittelbarer Nähe des Flusses vorhanden.

Zunächst wurde in der vom 16. August bis zum 30. September durchgeführten Ausgrabung das bereits im Jahre 1963 angeschnittene Mosaik mit angrenzenden Hypokaustenpfeilern vollständig freigelegt. Der Plan Abb. 2 im Masstab 1: 500 gibt einen Überblick über die Lage der verschiedenen Suchgräben sowie den Umfang des freigelegten Komplexes um das Mosaik, der im linken, oberen Teil von Quadrat R 69 - H 98 der Karte 1: 25000 (vgl. Abb. 1) liegt.

Die Freilegung der Gebäudegruppe ergab im Zusammenhang mit mehreren senkrecht zu den Mauern angelegten Schnitten und dem schichtweisen Abheben

von Räumen und Mauern in grossen Zügen folgenden baugeschichtlichen Befund:

Das Mosaik ist etwa 2,80 m X 3,55 m gross, mit einer Erweiterung nach Norden, deren genaue Abgrenzung nicht mehr festzustellen war. Die Niveauunterschiede innerhalb der Mosaikfläche betragen annähernd 30 cm. Sie sind vor allem durch Bewegung in der Steinfundamentierung entstanden, aber auch durch Witterungseinflüsse und durch die Feldbestellung.

Das Mosaik stellt ein graziöses, geometrisches Muster in sorgfältiger Verarbeitung dar. Das Fundament besteht aus einer starken Steinpacklage, die in hellem Kalkmörtel verlegt und abgeglichen ist. Darauf befindet sich eine sehr feine weissgraue Kalkmörtelschicht, in der die Mosaiksteine verlegt worden sind. Die Tesserae haben eine durchschnittliche Grösse von 1,5 cm. Wir finden drei Farben: weiss, blau und rot. Der breite weisse Rand ist in einer späteren Periode teilweise mit grösseren, ebenfalls weissen Steinen ausgeflickt und erweitert worden.

Vergleiche mit ähnlichen Mosaiken lassen vorläufig auf eine verhältnismässig frühe Epoche der hellenistisch - römischen Zeit als Datierung für die Anfertigung schliessen. Welchem Zweck der Mosaikraum in seiner ersten Bestimmung diente, lässt sich zur Zeit noch nicht sagen.

Die diesen Gebäudekomplex im Osten abschliessende, leicht geschwungene Nord - Südmauer gehört zumindest in ihrer Fundamentierung zu derselben Anlage wie der Mosaikraum. Die nördlichen und südlichen Begrenzungsmauern sind zu einer späteren Zeit teilweise auf den Mosaikboden aufgesetzt, teilweise ist der Boden durch Erweiterung mittels grober weisser Mosaiksteine der neuen Raumform angepasst. Die ursprünglichen Mosaikraummauern konnten in ihren Fundamenten im Verlauf der Grabung an einigen Stellen gefasst werden.

⁹ Vgl. Arsameia I Plan 2.

Der späte Umbau, zu dem eine rechteckige, mit Tonplatten ausgelegte Wanne (etwa 1,00 m X 3,00 m) gehört, diente seiner architektonisch primitiven Ausführung nach zu urteilen, einem handwerklichen Zweck. Besonderer Wert ist auf die Wasserdichtigkeit des Putzes, des Fussbodenbelages sowie der Fussbodenkehle (Anschluss von Fussboden an aufgehendes Mauerwerk) gelegt worden. Mauervorsprünge, ebenfalls mit Tonplatten abgedeckt, scheinen als Sitzbänke gedient zu haben. Die Wanne wurde nachträglich unterteilt. Der südliche Teil scheint einen Abfluss besitzen zu haben. Die Verbindung zu einer Tonrohrleitung, die wenige Zentimeter über dem Boden von Osten her in den Mosaikraum (Wanne? Becken?) hineinführt, konnte nicht einwandfrei festgestellt werden.

Das Mosaik zeigt starke Sinterablagerungen auf dieser Seite, vor allem in der Nähe der Rohrleitung. Ausser dieser noch in situ befindlichen Leitung wurden in der Nähe grössere Mengen von keramischen Rohrteilen gefunden.

Da an Ort und Stelle keine Möglichkeit bestand, etwas für die Erhaltung dieses Mosaiks zu tun, wurde es, um seine Zerstörung zu hindern, gehoben, eine Arbeit, die unter der Leitung von Heinrich Pieper stand. Das in Quadrate zerlegte Mosaik wird, bis eine Entscheidung über seine neue Verwendung gefällt werden kann, in der kleinen Kirche deponiert, die in der Nähe des Kâhtaçay unterhalb der Yeni Kale liegt¹⁰.

Im Norden grenzt an den Komplex eine Hypokaustenanlage, die im letzten Zustand der Benutzung aus zwei hypokaustierten Räumen bestand. An den grösseren Raum II ist eine mit groben weissen Mosaiksteinen ausgelegte "Wanne" im Westen angeschlossen. Die beiden Hypokaustenräume sind durch eine 55 cm breite Öffnung miteinander verbunden. Die

"Wanne" ist ebenfalls hypokaustiert, ihre Wände tubuliert. Eine Verbindung zwischen dem grossen Hypokaustenraum und dem der "Wanne" ist später zugemauert worden.

Ob das "Praefurnium I" jemals als solches gedient hat, lässt sich nicht nachweisen. Es wurden in seiner Nähe keinerlei Aschenreste und Brandspuren festgestellt. Auch andere Umstände sprechen dagegen, die in der in Vorbereitung befindlichen Publikation *Arsameia II* ausführlich dargestellt werden sollen. Es besteht die Möglichkeit, dass in einer früheren Periode die beiden Hypokaustenräume getrennt beheizt wurden, zumal die konkav angelegten Zungenmauern später als das "Praefurnium" gemauert zu sein scheinen. An der Rückwand des Hypokaustenraumes I liessen sich spärliche Reste eines Tonrohres (Abzugsrohr?) feststellen.

Als Praefurnium diente im letzten Stadium sicherlich die Maueröffnung, die vom Bedienungsraum IV in den runden Kesselraum (Heisswasserleitung!) führte. Der Kesselraum steht durch eine zweite Öffnung mit dem Hypokaust II in Verbindung.

Von dem Fussbodenmosaik des Raumes über Hypokaust I sowie dem Mörtel des Unterbodens konnten grosse zusammenhängende Brocken geborgen werden. Ansätze für die Auflage der Decke sind an den Wänden nicht erhalten geblieben. Daher liess sich die Höhe der Hypokaustenräume nicht mehr exakt ermitteln. Das Fussbodenniveau der Räume I und II über den Hypokausten liegt jedenfalls mindestens 1 m über dem Niveau des grossen Mosaiks. Die hypokaustierten Räume müssen vor dem Umbau des Mosaikkomplexes entstanden sein. Denn ihre südliche Begrenzungsmauer läuft der Nordmauer des Mosaikraumes parallel und ist aussen verputzt gewesen.

¹⁰ Zur Lage vgl. *Arsameia* 1963-1964, 189 f. Abb. 1.

In der letzten Besiedlungsperiode ist wahrscheinlich die mit Hypokausten versehene Raumgruppe als solche überhaupt nicht mehr benutzt worden. Man schloss die Öffnung zwischen Kesselraum und Hypokaust II sehr provisorisch mit Ziegelresten, Tonplattenscherben und Feldsteinen. Der Kesselraum wurde darauf wohl als Kalkbrennofen verwandt. Solche improvisierten Brennanlagen kann man heute noch in dieser Gegend beobachten. Wir sahen ein Beispiel in den Ruinen einer kleinen, vermutlich mittelalterlichen Anlage bei dem Dorf Bahçeköy, etwa eine Wegstunde nördlich von Eski Kähta.

Unterhalb fast der gesamten Gebäudegruppe zieht sich eine starke Brand-Ziegelschicht hin, die in verschiedenen Schnitten gefasst werden konnte und eine grössere Anzahl von Einzelfunden (Keramik, Münzen, kleine Bronzegegenstände, Bruchstücke von Glasware) ergab.

An einer Stelle konnten wir noch 50 cm in die Lehmmergelschicht, die als "gewachsener Boden" angesehen werden muss, heruntergehen. Aus technischen Gründen war ein Weiterdringen nicht möglich. Innerhalb dieser 50 cm wurden keinerlei Funde gemacht. Falls es sich bei dem oben erwähnten Rollsiegel nicht um einen Streufund handelt, besteht noch eine entfernte Möglichkeit, dass in sehr frühen Zeiten dieser Lehmmergelboden die prähistorischen Schichten meterhoch überdeckt hat. H. G. Bachmann bestätigte nach seinen Untersuchungen eine solche Annahme als nicht völlig unwahrscheinlich.

Der grosse Suchgraben West (Abb. 2) zeigte eine durchgehende Bebauung des westlichen Hangteiles zumindest in hellenistisch - römischer Zeit. Es wurden zahlreiche nordsüdlich verlaufende Mauern angeschnitten, deren Stärke sich zwischen 40 cm und 1,10 m bewegt. Wesentlich war es, auch hier das Vorhandensein von Wasser in antiker Zeit nachweisen zu können.

Die Reibschale aus Basaltlava, die in situ unmittelbar vor einem ofenartigen, keramischen Gebilde gefunden wurde, stammt ebenso aus dieser Sondage wie die zylinderförmige mit Wasserputz und Tonboden versehene Vertiefung, die durch eine Steinrinne mit einem ebenfalls wasserdicht verputzten rechteckigen Raum (Wanne, Zisterne?) in Verbindung stand. Suchgraben Nord 1 war ebenfalls recht ergiebig, da dort die Anlage eines Ziegelbrennofens bzw. einer Brennkammer mit ihren charakteristischen Zungenmauern freigelegt werden konnte. Dieser Ziegelofen ist in späterer Zeit überbaut worden. Im Suchgraben Nord 2 wurde eine Mauerecke gefasst, die mit dem östlichen Teil der Nord-Südmauern des Suchgrabens Nord 1 in Beziehung zu bringen ist.

Im gesamten Grabungsbereich tauchten an verschiedenen Stellen teilweise sehr gut bearbeitete Werksteine und Baufragmente auf; es handelt sich im allgemeinen um ein hartes, bei Anschlag hellklingendes Kalkmaterial, das demjenigen der Bauten auf der Eski Kale entspricht¹¹. Auch einige der Ziegelplatten gleichen denjenigen der Eski Kale¹² in Form und Material.

Zusammenfassend sind die Funde nach erster Sichtung wie folgt zu beurteilen: Es handelt sich um mehrere Bauperioden vor allem aus hellenistisch - römischer Zeit. Es kam sehr viel Keramik zu Tage, in erster Linie Gebrauchsware, aber auch verschiedene Sigillatascherben, meist in kleinen Bruchstücken, daneben auch zu vollständigen Gefässen zu rekonstruierende Profiltteile. Die Untersuchung der Münzen, der Feinkeramik und der Glasfragmente wird eine annähernde Datierung der Bauperioden ermöglichen. Sehr wesentlich ist dabei eine Zusammenstellung der Baufragmente (Ziegel aller Art, Härtegrad, Abmessungen, Materialzu-

¹¹ Zur Herkunft dieses Materials vgl. Arsameia I 294.

¹² Arsameia I 174 Abb. 19 A u. Taf. 42 B.

sammensetzung usw.), ferner eine Untersuchung der Putz, Mörtel - und Steinproben.

Die Brücken über den Cendere Suyu und den Kâhtaçay vor der Schlucht zwischen Eski und Yeni Kale sicherten die Zufahrt zu den West-Südwesthängen und der Prozessionsstrasse das ganze Jahr hindurch, auch in den ungünstigen Jahreszeiten. Nachgewiesenermassen war in römischer Zeit für eine dichtere Besiedlung mit kleinen gewerblichen Betrieben (Ziegelherstellung, Wollfärberei, Tuchmacherei, Erzeugung landwirtschaftlicher Produkte, vielleicht auch Töpferei für Haushaltsware) ausreichend Wasser vorhanden. Ob diese Siedlung allerdings innerhalb der Stadtmauer von Arsameia gelegen hat, ist nach Lage der Funde sehr fraglich. Da die Untersuchungen auf den Terrassen östlich des Nymphaios erst in ihren Anfängen stecken, lässt sich noch nicht sagen, ob wir es hier mit einem mehr oder weniger zusammenhängenden Siedlungsgebiet zu tun haben oder etwa dorfartige Siedlungen bestanden, die sich um einen ummauerten, verhältnismässig engen Kern locker gruppierten. Möglicherweise haben wir es auch nur mit grösseren Gutshöfen zu tun, die sich in hellenistischer Zeit über diesen Teil des Flusstales erstreckten¹³.

*Schmiedewerkstätten am Kilise Tepe*¹⁴

Am Kilise Tepe unmittelbar südwestlich des Dorfes Eski Kâhta waren 1963 auf einem Felde eines zum Kâhtaçay abfallenden Hanges grössere Mengen Eissenschlacken gefunden worden, die dem Fundplatz die Bezeichnung "Eisenfeld" eingetragen

und zu einer ersten Untersuchung geführt hatten¹⁵.

Wie bei Abschluss der Arbeiten im Jahre 1963 geplant, konnten die Untersuchungen in nördlich und südlich von Feld I gelegenen Grabungsabschnitten fortgesetzt werden, wo zahlreiche Schlackenkörper, Scherben und Aschenlagen an der Oberfläche nach der Streuung und Menge auf einen grösseren Komplex mit eisenverarbeitenden Anlagen schliessen liessen (Feld II und III in Abb. 3).

Das Feld III liegt im Quadrat R 69 - H 00 der topographischen Karte 1: 25000 (vgl. Abb. 1) auf gleicher Höhe mit dem Untersuchungsgelände I, nur nach Süden verlagert. Durch den unterhalb vorüberziehenden neuen Weg von Eski Kâhta nach Kâhta ist die Südostfront gestört, teilweise sogar weggeschnitten.

Beim Abtragen des Ackerbodens konnten schon zahlreiche Eisenschlackenkörper und Scherben der verschiedensten Gefässformen, auch gelb, grün und bunt glasierte Ware, Eisengeräte und islamische Münzen, also einheitlich mittelalterliches Material geborgen werden. Teilweise in die Ackerschichten hineinragend wurde Mauerwerk ohne Mörtel angetroffen, das nach der Freilegung fünf, in Richtung von Norden nach Süden nebeneinanderliegende Räume umfasste, die durch Zwischenmauern getrennt waren. Aus den erhaltenen Einrichtungen konnten die einzelnen Räume als Schmieden und Eisenbearbeitungswerkstätten erkannt werden. Die Achsen der Werkräume lagen in Richtung von Osten nach Westen. Soweit es die Befunde deutbar zulassen, waren die einzelnen Werkstätten nach Osten offen.

¹³ Zur Frage der Besiedlung vgl. die Erörterungen von H.-G. Bachmann, *Arsameia I* 290.

¹⁴ Die Arbeiten am Kilise Tepe standen unter der Leitung von Walter Nowothnig, der auch den folgenden Vorbericht verfasste und die gewonnenen Ergebnisse ausführlich in der in Vorbereitung befindlichen Publikation *Arsameia II* vorlegen wird.

¹⁵ *Arsameia 1963-1964*, 221 ff. Eine nochmalige Überprüfung der Befunde auf Feld I (vgl. Abb. 3) unter Mitwirkung der Grabungsteilnehmer Preuschen

und Bachmann führte zu dem Ergebnis, dass der a. O. Abb. 16 u. 17 publizierte Ofen nicht in den Prozess der Eisenverarbeitung einzuordnen ist. Nach den neugewonnenen Erkenntnissen kann nur an eine Verwendung als Wärmespender, vielleicht auch als Backofen für Fladen gedacht werden. Öfen dieser Art sind heute noch in Gebrauch und wurden von uns in derselben Konstruktion in *Samsat (Samosata)* am Euphrat gesehen.

Im Raum 1 lag in der Ecke im Südosten ein kleiner Ofen von 20 X 20 cm Kantenlänge, aus Steinplatten und Ziegelstücken erbaut. Die Innenkante der Deckplatte und die linke Seitenplatte, beides Ziegelstücke, waren verschlackt, das heisst die Kanten waren mit anhaftender Eisenschlacke fest verbacken, bedingt durch die starke Hitzeeinwirkung, die hier durch die unter der Deckplatte liegende Öffnung für den Blasebalg hervorgerufen wurde. Erwähnt sei, dass Ziegelbruchstücke häufig angetroffen wurden. Eine im Füllboden am Herd gefundene römische Münze befand sich sicher in sekundärer Lagerung, da in demselben Horizont mittelalterliche Münzen und Gefässreste zutage kamen.

Die Bauten 2 und 3 enthielten verstärkte Anlagen, die nach den Befunden in den Räumen 4 und 5 als Öfen angesprochen werden müssen. Auf Betriebe, die mit hohen Temperaturen arbeiteten, deuteten die durchgeglühten, ziegelrot verfärbten Lehm- und Steinlagen hin, die, nach mächtigen Aschenschichten zu schliessen, längere Zeit in Betrieb gewesen sein müssen.

Die Bauten 4 und 5 waren am wichtigsten für die Beurteilung des gesamten Bezirkes, da die technischen Anlagen noch intakt angetroffen wurden und wesentlich zur Klärung und Datierung des Gesamtkomplexes am Kilise Tepe beitrugen. Abweichend von den übrigen Bauten war in Raum 4 ein kleiner quadratischer Raum von 1,80 X 1,80 m Seitenlänge eingebaut, der ursprünglich durch eine schmale Pforte zugänglich war. Dieser Zugang war jetzt mit Steinen zugesetzt und der Raum mit Asche verfüllt. In der Asche, die den Raum bis an den oberen erhaltenen Mauertrand füllte, wurden Scherben, kleine Schlackenstücke, Eisengeräte, viele Nägel, ein Haumesser, Hufeisen und islamische Münzen zutage gefördert. Die ehemalige Funktion des Raumes war weder stratigraphisch zu erkennen, noch liess sie sich aus dem Inhalt oder den Befunden ableiten. Als Besonderheit ist zu werten, dass

in der Asche dieses kleinen Einbaues ein Manganbrocken zum Vorschein kam, der sicher mit der abgelagerten Asche hierher gekommen ist.

Ebenso starke Aschenschichten füllten den schmalen Gang zwischen dem kleinen Einbau und der Trennmauer zwischen den Werkstätten 3 und 4. Diese Aschenschichten waren nach der Aussage der aufgefundenen Kulturreste in derselben Zeit abgelagert wie die bisher erwähnten Aschenschichten. Ausserdem fanden sich in dieser Aschenlage Bronzebleche und ein Gusstück, das nach der Untersuchung durch Hans - Gert Bachmann¹⁶ aus Kupfer besteht. An Begleitmineralen sind Eisen, Blei, Arsen, ferner Spuren von Zink, Antimon, etwas Zinn und Silber nachweisbar, die alle durchaus aus den verhütteten Erzen stammen können, ohne daraus auf eine Legierung schliessen zu müssen.

In dem nach Osten liegenden Werkstatteil befand sich eine Herdanlage, die mit der im Bau 5 konstruktiv und nutzungsmässig übereinstimmte, so dass hier nur der Typ einheitlich besprochen zu werden braucht. Auf einem mächtigen Sockel aus Bruchsteinen und rechteckigen Quadern, 0,50 - 0,60 m hoch aufgesetzt, liegt eine ovale Herdanlage von 2,10 - 2,20 m Länge und 1,80 - 2,00 m Breite. Die aus flachen Steinen gefügte Bodenplattierung wird von einem aus Steinen und Lehm bestehenden erhöhtem Rand eingefasst, so dass ein ovales, wannenförmiges Herdbett entstand. Durchgehend wurde das Innere dann mit Lehm verstrichen, der in der Erhaltung teils verglüht und verschlackt, teils bröckelig war. Am Westrand und in der Mitte des Ostrandes waren die Spuren direkter Hitze - oder Gluteinwirkungen am stärksten zu beobachten. In der west-

¹⁶ Die Untersuchung der Metall-, Erz- und Schlackenproben liegt in Händen von H.-G. Bachmann, dem ich für die schnelle Erstellung und Mitteilung eines Teiles der Untersuchungsergebnisse zu danken habe.

lichen Zone wurden ausserdem noch Eisenanschlackungen an den Steinen festgestellt, so dass hier die unmittelbare Feueereinwirkung am stärksten gewesen sein muss, was beweist, dass in der Anlage mit hohen Temperaturen gearbeitet wurde. Eine Erklärung der Verschlackungen ergab sich dann dadurch, dass beim Abtrag der aufliegenden und aussen anliegenden Aschenschichten die noch vollständig erhaltenen Durchbrüche für die Blasebälge gefunden wurden und zwar die Durchbrüche für zwei gleichzeitig betriebene Blasebälge. Zur direkten, also vollen Ausnutzung des Luftstromes war die Innenplattierung in einem schräg zur Düsenöffnung herunterführenden Kanal verlegt.

Vor den Herden befanden sich je zwei langrechteckige Blöcke aus einem feinkörnigen, verhältnismässig festem Kalkstein, der mit dem auf der Eski Kale benutzten Material identisch sein dürfte. Die Blöcke tragen auf der Oberseite 1 bis 2 flache Mulden, die durch künstliche Einwirkung entstanden sein müssen. In Verbindung mit den Herden dürften auf den Steinblöcken Schlackenkörper nach dem Ausheizen zerschlagen worden sein, bzw. die glühenden Schlackenkörper sind geschmiedet worden. Die beiden Blöcke vor dem Herd 5 enthielten in den Arbeitsmulden noch beachtliche Eisenschlackenreste, die fest mit der Unterlage verschweisst waren. Dass an den Steinen Schmiede- und Schweissarbeiten ausgeführt wurden, beweisen die in den Aschenschichten massenhaft vorkommenden Zunderplättchen, auch Hammerschlag genannt, feine bei der Bearbeitung glühenden Eisens abspringende Metallteilchen. Sie wurden fast überall in den abgelagerten Aschenschichten und in den Waschmustern aus den Aschenlagen gefunden.

Die noch in situ befindlichen vier Ambossteine in den Werkstätten 4 und 5 bezeugen zusammen mit den Schlackenschalen auf den Ambossteinen im Raum 5 die Verwendungsart, die noch durch weitere Ambossteine in den Versturzmassen

der Räume 2 und 3, sowie durch die im Betrieb zersprungenen Steine im Raum 4 unterstrichen wird. Auffallend ist das für die Beanspruchung wenig geeignete Material, das aber ausgereicht haben muss und auch in ausreichenden Mengen vorhanden gewesen zu sein scheint, vielleicht sogar aus den Ruinen der Eski Kale stammte. Immer sind Quadern mit seitlichen Scharrierungen benutzt worden, die nur von Bauwerken stammen können und augenscheinlich in zweiter Verwendung benutzt worden sind.

Anschliessend an den Herd im Bau 5 befand sich der Rest einer runden Steinplattierung auf feinkörniger Schlackenunterlage, deren Bedeutung nicht zu klären war. Die Schlacken machten den Eindruck einer absichtlichen Zerkleinerung, wie sie sonst im Bereich der Bauten nicht vorkamen. Im Innenbezirk der Rundplattierung fanden sich einzelne halbrunde Schlacken und die Bruchstücke eines konischen Tonzylinders, wie sie z. B. in den Wänden der Anlagen von Kalanköy¹⁷ vorhanden sind und hier vielleicht als Heizkanäle gedient haben.

In der südwestlichen Ecke des Hauses 5 kam neben einem stehengelassenen Felsblock ein Eisendepot zutage, das fast 400 Einzelstücke enthielt, überwiegend rechteckige, dünne Eisenplatten, teils auch gebogen, mit Eisen- und Bronzenieten, die nach Formgebung und Anbringung der Nieten von einem Plattenpanzer herrühren könnten. Weiterhin waren Beschläge, Kettenglieder, Zierstücke aus Bronze und andere Geräte vorhanden. Aus der Lage in der Ecke des Raumes und aus der Lagerung ist nicht ersichtlich, ob es sich hier um Fertigteile oder um Reparaturstücke handelt. Die dabeiliegenden zahlreichen, z. T. verbogenen und verdrehten Nägel sowie Eisenreste ohne Gerätschaftcharakter lassen die Vermutung zu, dass hier auch unb-

¹⁷ Diese Ruinen sind bisher noch nicht untersucht; für ihre Lage vgl. Abb. 1 in dem Bericht *Arsameia* 1963-1964, 189 f.

rauchbar gewordenen Material deponiert gewesen sein kann.

Die in den mächtigen Aschenablagerungen aufgenommenen Funde an Keramik, Geräten, Nägeln, Hufeisen, Beschlagstücken und islamischen Münzen sind so einheitlich mittelalterlich, dass alle Bauwerke mit den technischen Einrichtungen in derselben Zeit errichtet und in Betrieb genommen worden sein müssen. In diese Zeitspanne sind auch die Bauten auf dem Grabungsfeld I zu setzen.

Spuren einer Eisenverhüttung, Reste von Eisenschmelzöfen herkömmlicher Bauart, wie sie aus den europäischen Bereichen bekannt sind, wurden nicht gefunden. Das schliesst aber nicht aus, dass Öfen einer noch unbekannteren Bauart vorhanden waren. Im Grabungsgelände und in der Umgebung wurden nämlich Fliessschlacken festgestellt, wie sie sonst nur in Hüttenbezirken auftreten. Hinzu kommt, dass aus dem Grabungsfeld I ein Erzstück stammt und dass im Feld III Manganbrocken vorliegen. In kleinen Bröckchen ist ausserdem Mangan in Waschproben¹⁸ aus den verschiedensten Aschenlagen bekannt geworden. Es könnte mit den Fliessschlacken und dem Erzstück auf eine Kleinverhüttung hinweisen. Die Menge der aufgenommenen Fliessschlacken ist aber andererseits zu gering, um sie als Beweis für eine laufende Verhüttung heranziehen zu können. Sie stammen möglicherweise aus den Ausheizherden, wenn diese zu heiss gefahren wurden und die zum Ausheizen bestimmten Beschickungen im Holzkohlebett wieder teigig - zähflüssig wurden.

Infolge des während der Grabungen entstandenen Zeitdruckes konnten manche Fragen nicht mehr geklärt werden. So auf-

wendige Anlagen, wie sie in den fünf Werkstätten mit der Masse der Schlackenkörper und Fertigprodukte angetroffen wurden, setzen jedoch einen grösseren Hüttenbezirk zur Versorgung der Betriebe voraus. Solche Hüttenplätze müssten jedoch ziemlich umfangreiche Schlackenhalde hinterlassen haben, die sich irgendwo in der Landschaft am Kilise Tepe, selbst bei stärkster Hangerosion oder Überschlüttung bemerkbar machen müssten.

Nach den in anderen Bergbau - und Hüttenzentren gemachten Beobachtungen sind die Erze häufig in unmittelbarer Nachbarschaft der Lagerstätten verhüttet und die Schmelzprodukte über weite Strecken zu den Weiterverarbeitungswerkstätten transportiert worden. Hierbei können gelegentlich Roherze mit verschleppt werden, womit aber nicht die Mangananteile erklärt werden.

Dass selbst geringe Bedeckungen mit Hütteneschlacken im Gelände auffallen und erkennbar sind, ergab eine Bereisung der hethitischen Schmelzplätze bei Şırzı im Vilayet Malatya¹⁹. Wir waren so glücklich, Standorte von Schmelzöfen im Gelände ausmachen zu können und Ofensteine mit anhaftenden Eisenschlacken zu bergen. Mit einer an Sicherheit grenzenden Wahrscheinlichkeit sind hier die hangabwärts und ausserhalb der noch vorhandenen Befestigung liegenden Ausbisse der Roteisensteinlager ausgebeutet und verhüttet worden.

Ob die in den Talzügen um Eski Kâhta festgestellten Spuren von Erzlagerstätten Reste alter, in islamischer Zeit abgebauter Erzlager sind, wird vielleicht die Untersuchung noch ergeben.

¹⁸ Ernst Preuschen hatte sich auf meine Bitte der grossen Mühe unterzogen, die den Aschenschichten entnommenen Proben an Ort und Stelle zu schlämmen und auf ihre Bestandteile zu prüfen.

¹⁹ Ausgeführt zusammen mit Ernst Preuschen und Hans-Gert Bachmann. Der Ort liegt an der Strasse von Hekimhan nach Hasaŋeŋlebi und wurde durch die Abschrift bekannt, die ein deutscher Ingenieur Müller im Jahre 1937 von einer dort befind-

lichen Hieroglyphen-hethitischen Inschrift hergestellt hatte. Nach erneuter Abschrift wurde der Text von H. G. Güterbock und S. Alp, Ankara Üniversitesi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 1947, 147 ff. und nach erneuter Untersuchung von H. Th. Bossert, A. für Orientforschung 17, 1954 - 56, 56 ff. "als Bergwerksinschrift" nochmals vorgelegt; er datierte die Inschrift in das 8. Jahrhundert v. Chr. (a. 0.63 f.).

Die Grabung auf der Flur Köyönü
(Eski Kâhta)

Bei seinen Geländebegehungen in der näheren und weiteren Umgebung von Arsameia stellte Ernst Preuschen auf der südlich des Dorfes Eski Kâhta gelegenen Flur Köyönü eine grössere Menge an Eisenschlacken fest und beobachtete einige Stücke von Ofenmauerungen. Ihre Herkunft festzustellen, schien umso verlockender, weil der Platz nur durch eine Senke getrennt, in Sichtweite nördlich vom Kilise Tepe liegt, das heisst in Quadrat R 69 - H 00 (vgl. Abb. 1). Durch eine Grabung, deren Leitung ich Erwin Lucius anvertraute, sollten nähere Einzelheiten erforscht werden. Im folgenden gibt Lucius eine kurze Zusammenfassung der erzielten Ergebnisse; die ausführliche Darstellung wird ebenfalls von ihm für den Band Arsameia II vorbereitet.

Das in zwei Terrassen von Norden (705,5 m) nach Süden (688 m) abfallende Feld (vgl. Abb. 4) war bis zum Beginn der Ausgrabungen teilweise kultiviert, teilweise mit Kräuterstauden bewachsen. Im Westen und Norden wird es durch die neue, im Osten durch die alte Strasse begrenzt und durch einen nach Süden auslaufenden Graben in zwei Teile geteilt. Im westlichen Teil erstreckt sich vom nördlichen Ende des Feldes ein auf der ersten Terrasse west - ost - geknickter, von Norden nach Süden verlaufender Steinwall bis zu einem auf der zweiten Terrasse gelegenen Dreschplatz und ebenso im östlichen Teil, auf dem Osthang des Feldes, ein weiterer parallel ausgerichteter Steinwall mit zwei grösseren Lesesteinhaufen an seinem Nordende. Nördlich des Feldes, unmittelbar oberhalb der neuen Strasse, liegt das Dorf Eski Kâhta und rund 150 - 200 m östlich, auf steilen Kalkfelsen die mamlukische Festung "Yeni Kale"²⁰. Als Vermessungsnulppunkt für die Grabung diente ein Felsblock auf der Höhenquote 705,6 m im Norden des Grabungsfeldes.

Durch die bis zu 4 m breiten und 2 m hohen Steinwälle bedingt, wurde im nördlichen Teil des Feldes auf der ersten Terrasse beim westlichen Steinwall beginnend der von Westen nach Osten gerichtete Suchgraben 1, zwischen den beiden Lesesteinhaufen durchführend, bis auf den Gegenhang mit einer Gesamtlänge von 66,5 m und einer Breite von 3 m gezogen. Der Suchgraben 2, von Norden nach Süden gerichtet, schneidet Suchgraben 1 bei 28 m in einem Winkel von 88°, teilt letzteren in Suchgraben 1 West und in Suchgraben 1 Ost, wird selbst in Suchgraben 2 Nord und Suchgraben 2 Süd unterteilt und läuft mit einer Gesamtlänge von 85 m und einer Breite von ebenfalls 3 m von der neuen Strasse im Norden zwischen den beiden Steinwällen hindurch. Nördlich von Suchgraben 1 West und westlich von Suchgraben 2 Nord wurde der 10 X 10 m grosse Quadrant A angelegt, von den Suchgräben durch je einen 2 m breiten Profilriegel getrennt. Von Suchgraben 1 West mussten wegen besonderer Mauerbefunde zwischen 3,50 m und 7,30 m eine 6 m lange Norderweiterung (Raum B) und zwei Süderweiterungen durchgeführt werden: die erste Süderweiterung mit einer Länge von 4,50 m (Raum A: bis in den Steinwall) und die zweite Süderweiterung zwischen 19,60 m und 23,40 m in einer Länge von 4,50 m (Raum C). Von Raum A wurden noch zwei kleinere Sonden (1 m breit), eine an der Nordwand 3,50 m gegen Westen, die zweite an der Südwand 10 m gegen Westen angelegt, was sich wegen des Steinwalles als besonders schwierig erwies (vgl. Abb. 4).

In Quadrant A konnten 6 Räume freigelegt werden, wobei die Räume 1-3 um 1,50 m höhergelegen sind. Zwei davon (Raum 1 und 2) sind durch eine Mauer aus luftgetrockneten Lehmziegeln auf Steinsubstruktion zur Hälfte getrennt. In beiden Teilen zeigten sich starke Holzkohlenreste und Brandspuren, die, nach ihrer Schichtlage zu schliessen, von der

²⁰ Vgl. Abb. 1 und Arsameia I Plan 1.

Nord - Ostecke und von Norden in beide Räume eingestürzt waren und bis zu dem Estrich reichten. Der Estrich wurde durch Glätten und Festtreten des direkt darunterliegenden Anstehenden hergestellt, das aus hellem, graugrünem bis gelblichem Kalkmergel mit verwitterten Sandstein besteht²¹. An der Ostwand von Raum 1, 6,50 X 6,25 m gross, lag eine Anhäufung von Getreideresten²². An bemerkenswerten Kleinfunden konnten besonders in Raum 2 aus Eisen ein grosser Steigbügel mit konkav gebogener Steigplatte und eine langstielige Zange mit schaufelförmigen Backen geborgen werden, aus Bronze eine kleine zylindrische, ganz erhaltene Büchse mit Deckel²³, protomenartiger Attache und beweglichem zungenförmigen Griff am Deckel, an Keramik eine kleine grünglasierte Schalenlampe und Sgraffito-Ware, aus weichem weissen Kalkstein zwei Gsimmsstücke mit Stern - und Kreuzmuster (ähnliche Motive auf der Yeni Kale) sowie islamische Münzen²⁴. Der westlich liegende Raum 3, 6 X 2 m gross, barg eine sekundär verwendete Feuerstelle: über einer Aschengrube, mit einem flachen Stein abgedeckt, wurden im Halbkreis Ofenwandbruchstücke aus gebranntem Lehm aufgestellt; in ihr und neben ihr fanden sich grünglasierte Keramik, glasierte Gefässbruchstücke (Sgraffito - und bemalte Ware) und ein Topfdeckel mit Rillenverzierung, rot gemaltem Wellenband und mit Ringhenkel. In den drei unteren Räumen kam in Raum 4 ein 63 cm hohes, bauchiges Vorratsgefäss und ein Türangelstein aus Kalk zum Vorschein, in Raum 5 neben glasierter Keramik und vielen Eisenobjekten eine byzantinische Münze und in Raum 6 eine glasierte Schale mit Sternmotiv, eine islamische Münze mit

demselben Muster sowie eine ganz erhaltene Dachwalze. In der Westmauer dieses Raumes konnten zwischen die Steine gelegte Holzpfeiler aufgedeckt werden, die als statischer Ausgleich beim Mauerbau gedient haben²⁵.

Der Suchgraben 2 zeigte im nördlichen und im südlichen Teil Mauerzüge mit dazwischenliegender Rollkieselpflasterung. Bei 32 m ist eine grosse Feuerstelle mit Eisenobjekten bemerkenswert, von der aus etwas nördlich zwei Tonröhren liegen. Im Nordabschnitt fand sich bei 16,50 m unter dem Versturz ein von diesem zerbrochener, aber wieder ganz zusammensetzbarer, glasierter Teller mit Rautenmusterung. Zwischen 17 m und 23 m kam unter dem Versturz ein Teil eines Raumes zutage mit einem 20 cm starken Kalkestrich auf Bruchsteinunterlage auf dem Anstehenden, scharrierte, rechteckige Quader aus weichem weissen Kalkstein sowie ein Eckstein aus demselben Material mit Resten einer eisernen Türangel.

In diesem Raum wurden ferner ein grosses, nur zum Teil erhaltenes Vorratsgefäss, ein grosser zweihenkeliger Topf aus braunem, porösem Ton und in der über dem Estrich liegenden Brandschicht eine zerbrochene, aber fast vollständig zusammensetzbare Fusschale (H. 18 cm, Schalenm. 44 cm) gefunden. Diese Fusschale war ursprünglich verschiedenfarbig glasiert gewesen, durch den Brand jedoch in ihren Farben verändert. Aus den eingläteten Linien gelang es aber, die Darstellung zu rekonstruieren. Zwischen Blätterzweigen mit Früchten sitzt mit übereinandergeschlagenen Beinen links ein Mann mit Turban, der in der linken Hand ein lautenartiges Instrument hält und mit der rechten die Saiten schlägt; rechts von ihm eine Frau in der gleichen Sitzart mit einem flötenartigen Instrument in der linken Hand, die rechte zum Manne ausgestreckt. Dazwischens teht ein Fruchtständer

²¹ Zur geologischen Struktur vgl. Arsameia I Plan 2.

²² Von allen organischen Substanzen werden die Proben zur Zeit noch untersucht.

²³ Mittlerer Dm. 8 cm; H. 5,5 cm (ohne Deckel) und 7 cm (mit Deckel).

²⁴ Alle Münzen befinden sich noch in Ankara zur Präparation.

²⁵ Diese Bautechnik ist heute nicht nur in Eski Kähta, sondern noch in ganz Anatolien gebräuchlich.

mit aufgesetzter, kleiner Schale. Dieses Motiv wird von einem Band mit schräg auseinandergestellten Einzelblättern umrandet.

Im Suchgraben 1 wurde der anstehende Boden bzw. Felsen in stark wechselnden Tiefen, im östlichen Teil bis zu 4,50 m unter der Oberfläche, erreicht. Besonders im westlichen Abschnitt deckten wir interessante Befunde auf, weshalb auch die eine Nord- und die beiden Süderweiterungen notwendig waren. In Raum A kam eine west-ost gerichtete Mauer von 5,80 m Länge zum Vorschein, die an beiden Enden durch eine Nord-Südmauer begrenzt wird; 6,70 m weiter südlich davon liegt eine über 10 m lange West-Ostmauer. In diesem Raum lag in 2,75 m Tiefe eine durchschnittlich 12 cm mächtige Schicht aus schwarzer Erde mit einer starken Durchsetzung von Hornsteinsplittern, in der Mitte von einer gleichmächtigen, weissen Aschenschicht bedeckt. In der Nord-Ostecke deckten wir eine 25 X 30 cm grosse, flache Mulde, in der Mitte einen ungebrauchten, fünfeckig aus Steinplatten aufgestellten kleinen Ofen und östlich davon zwei stark durch Hitze zerstörte, mit Steinen eingefasste, aschenbedeckte Herdstellen auf. In gleicher Schicht lagen noch vier kleine runde Unterlagssteine mit beidseitigen Klopfmulden, grünglasierte Keramik in den Herdstellen und Sgraffito-Ware, sowie durch Kupferoxyd grün gefärbte Knochen splitter.

Dieser Befund ist insofern interessant, weil es sich offensichtlich um einen Werkstattboden handelt. Darauf weisen auch die in dieser Schicht gefundenen Zinn-, Bronze- oder Kupferkügelchen hin, von Ernst Preuschen durch die Sicherungsmethode festgestellt. Es liegt der Schluss nicht weit, dass es sich hier um eine Verzinnerei handelt, da die heute noch arbeitende Verzinnerei des Dorfes ganz ähnliche Verhältnisse aufweist. Die Mulde in der Nord-Ostecke des Raumes und die Hornstein-

splitter dienten zur Reinigung der Metallgeräte, über den Öfen wurden diese erhitzt, das Zinn darauf zum Fliessen gebracht und gleichmässig verteilt. Die beiden kleineren, durch Hitze stark zerstörten Öfen wurden anscheinend wegen Unbrauchbarkeit aufgegeben, der neue, fünfeckig aufgestellte Ofen aber aus irgendwelchen Gründen noch nicht in Betrieb genommen²⁶.

In Raum B konnten zwei übereinanderliegende Räume ausgegraben werden. Unter dem ersten lag in 1,90 m Tiefe in der Mitte der Füllerde eine 3,80 m lange von Norden nach Süden verlaufende 1-2 cm breite schwarze "Brandfläche", die sich bis in eine Tiefe von 4,20 m, wo sie auf einer Steinreihe aufsass, verfolgen liess. Diese Steinreihe hat in 80 cm Entfernung ein Pendant; die dazwischenliegende Fläche ist mit kleinen Steinen ausgelegt. Ausser einer grösseren Konzentration an Glasobjekten ist neben den üblichen Funden nichts Besonderes anzuführen.

Der Raum C wies an drei Wänden einen Verputz aus gelblichweissem Kalk auf. Darunter befand sich eine West-Ostquermauer, auf dem Anstehenden aufgesetzt, mit einer Brandschicht, in der sich zwei Henkelgefässe aus braunem, porösem Ton und mehrere Eisenobjekte fanden: Schere, Kette, Ringe, Gürtelschnalle, Spiess. Als bemerkenswerter Kleinfund ist aus der Höhe des Wandverputzes noch ein "Bronzeknauf", 4,5 cm hoch, Knaufdm. 4,8 cm, mit gebrochenem Stiel zu erwähnen, der auf der Knaufoberseite ein Rosettenmuster trägt und an den Seitenflächen eine geometrische, teilweise schriftartige Musterung aufweist.

Im Suchgraben 1 Ost wurde das Anstehende, das steil gegen Westen einfällt, bis in eine Tiefe von 4,50 m verfolgt, wo

²⁶ Inwieweit die Nichtinbetriebnahme dieses Ofens mit einer Zerstörung oder zeitweiligen Aufgabe der Siedlung zusammenhängt, ist noch Gegenstand der Untersuchung.

sich noch Mauerzüge und Funde von Münzen, Eisenobjekten und glasierter Keramik freilegen liessen.

Bei den Kleinfunden ist zu erwähnen, dass die Bronzeobjekte gegenüber denen aus Eisen stark in den Hintergrund treten. Bei letzterer Gruppe bilden Nägel verschiedenster Formen die grosse Mehrzahl neben Hufeisen, von denen der Fund eines orientalischen Blatthufeisens besonders interessant ist; dann folgen mehrere Pfeilspitzen in verschiedener Ausprägung, wobei zwei Typen stark an die "wahrscheinlich hellenistischen" von der Eski Kale erinnern²⁷. Ebenso wurde eine grosse Zahl Fragmente von verschiedenfarbig ornamentierten Armringen aus Glas gefunden. Wichtig sind auch die in grösserer Menge vertretenen Dreifüsse aus Ton, denen bei einem Teil noch Reste der Glasur an den Fussenden anhaften. Dieser Punkt ist für die Frage der Herkunft der Keramik, besonders der glasierten, ob Import oder lokale Produktion, von grosser Bedeutung, und es verstärkt sich die Annahme, dass zumindest ein Teil der Keramik lokal hergestellt worden ist²⁸.

Bei der aus allen Grabungsstellen stammenden Keramik ist die glasierte für die Datierung ausschlaggebend, während auf die unglasierte in diesem Rahmen nur hingewiesen sein soll. Die glasierte Keramik kann in drei Gruppen eingeteilt werden, in die Sgraffito - Ware in Überlauftchnik, in die bemalte Ware in Unterglasurtechnik und in die einfarbig glasierte Ware. Bei der Sgraffito - Ware handelt es sich um eine seldschukische Keramik, die in das 12. - 14. Jahrhundert datiert wird, mit dem Höhepunkt im 13. Jahrhundert²⁹ und einem starken Weiterleben des

seldschukischen "Reichsstiles" im 14. Jahrhundert³⁰. Da die seldschukische Herrschaft in Eski Kâhta von 1226 bis 1283/84 gedauert hat und von der mam-lukischen (bis 1472/73) abgelöst wurde³¹, wie die Inschriften auf der Yeni Kale be- weisen³², kann unsere Sgraffito - Ware in das 13. und 14. Jahrhundert datiert werden. Gleichzeitig hierzu ist auch die einfarbig glasierte Ware auf weisser En- gobe³³.

Bei der bemalten Ware in Untergla- surtechnik mit konturlos gemalter Muste- rung, vorzugsweise in schwarz, blau und weiss oder grün, handelt es sich um die frühosmanische Keramik ab Mitte des 14. Jahrhunderts bis Mitte des 15. Jahrhun- derts, früher als sogenannte "Milet" - Wa- re bezeichnet mit den Herstellungszentren in Iznik und Kütahya³⁴. Obwohl die os- manische Herrschaft in Eski Kâhta erst im Jahre 1516 beginnt³⁵, schliesst die früh- osmanische Keramik nicht nur weniger direkt an die seldschukische an, sondern läuft auch an ihrem Anfang über rund 100 Jahre neben letzterer parallel, wie die ge- meinsamen Funde beider Keramikarten an einigen Stellen der Grabung beweisen. Für die Spätzeit geben einige wenige gla- sierte Keramikfunde und Bruchstücke von Mokkatassen des 17. und 18. Jahrhun- derts Zeugnis.

So lässt sich also als vorläufiges Er- gebnis sagen, dass es sich auf der Flur Kö- yönü um eine stadtartige Anlage von wohn - und geschäftsartigem Charakter handelt, die eine Besiedlungsdauer vom 13. Jahrhundert bis in das 17. und 18. Jahrhundert aufweist, ihre Höhepunkte aber im 13. bis 16. Jahrhundert erlebt ha- ben dürfte.

²⁷ Arsameia I 279 Nr. 2 u. 9 (Taf. 72 u. 73).

²⁸ Arsameia I 273.

²⁹ Vgl. Arsameia I 256 f.

³⁰ K. Otto-Dorn, Türkische Keramik, Ankara 1957 (Wiesbaden 1961), 8.

³¹ J. H. Mordtman, EI II 712 ff.

³² Arsameia I 305 ff.

³³ Arsameia I 257 f.

³⁴ O. Aslanapa, Türkische Keramik und Fliesen in Anatolien, Türk Kültürün Araştırma Enstitüsü Yayınları 10, Seri V 1, İstanbul 1965, 29 ff. Für wertvolle Hinweise sei O. Aslanapa nochmals gedankt.

³⁵ Arsameia I 315. Vgl. auch die a. O. Nr. 3 jetzt in der Brunneneinfassung bei der Moschee ver- baute Inschrift aus osmanischer Zeit, datiert 937 H.= 1530/31.

*Die Ausgrabung auf der
Yeni Kale*

Bei der gemeinsam mit Rudolf Naumann im Jahre 1938 in Kommagene durchgeführten Forschungsreise war es uns möglich gewesen, in unsere Untersuchungen auch die überaus eindrucksvolle und noch recht gut erhaltene Burganlage der Yeni Kale in Eski Kâhta einzubeziehen und einen Lageplan herzustellen³⁶. Unsere damaligen Arbeiten behinderte sehr die meterhohe Verschüttung weiter Teile der Burg. Konnten wir doch zum Beispiel nur durch eine kleine Öffnung kriechend in den Zwinger gelangen, der zum grossen Teil ebenfalls verschüttet war.

Auf Grund der im Jahre 1938 durchgeführten Untersuchungen entstand der Wunsch, das stolze Bauwerk vor dem drohenden Verfall zu retten, die Burganlage freizulegen und wieder zugänglich zu machen. Als die Ausgrabung auf der benachbarten Eski Kale im Jahre 1953 begann, war es leider nicht möglich, gleichzeitig auch die Freilegung der Yeni Kale in Angriff zu nehmen, obwohl die auf der Eski Kale entdeckte monumentale Felsinschrift aus hellenistischer Zeit unsere Aufmerksamkeit auch auf das Massiv mit der Yeni Kale lenkte. Hiess es doch in der Einleitung der Inschrift, dass Arsameia "von Natur aus auf zwei Felshügel verteilt" war³⁷. Der Text fährt dann im nächsten Satz fort: "Nach der Natur des Geländes erstellte (Arsames) eine Doppelstadt, und auf Grund der Benennung nach seiner eigenen Huld nannte er sie Arsameia. Indem er die unbezwingliche Anlage

der Befestigungen durch seine Vorsorge und durch Beschaffung der erforderlichen Mittel verstärkte, schuf er dadurch für das Land eine nie eroberte militärische Basis und gestaltete für unser Leben eine gefahrlose Zufluchtstätte im Kriege"³⁸.

Endlich liess sich im Jahre 1965 die Hoffnung auf Inangriffnahme einer eingehenden Untersuchung der Yeni Kale verwirklichen, und es war möglich, mit der Freilegung des Zwingers zu beginnen sowie einige Notmassnahmen für den drohenden Verfall gefährdeter Stellen auszuführen. Die Leitung dieser Arbeiten übernahm Klemens Böhne neben seinen metallurgischen Aufgaben; im folgenden bietet er eine kurze Zusammenfassung der bisher ausgeführten Arbeiten, deren eingehende Publikation er ebenfalls vorbereitet.

Die Ausgrabungen wurde Anfang Juni 1965 begonnen und bis Ende September fortgeführt. Es lag nahe, die Aufmerksamkeit besonders auf die Frage der Datierung der einzelnen Teile der Burg zu richten und festzustellen, ob sich Rückschlüsse auf den Umfang der Burg in kommagenischer Zeit noch gewinnen liessen. Gleichzeitig erhofften wir von einer Freilegung der noch gut erhaltenen Burg neue Auskünfte über weitere bauliche Einzelheiten, besonders über die Militärarchitektur mittelalterlicher Befestigungsanlagen zu erhalten. Die Kenntnis über diese interessanten fortifikatorischen und bautechnischen Details der vielen kleinasiatischen und syrischen Burgen aus der Kreuzritterzeit sind noch sehr gering³⁹.

³⁶ Dörner-Naumann 70 ff. gibt R. Naumann eine zusammenfassende Beschreibung der Burg. Der Lageplan ist a. O. Taf. 21 veröffentlicht.

³⁷ Arsameia I 40 Z. 16 ff.

³⁸ Arsameia I 40 Z. 21 ff.

³⁹ Nur die bekannteste von ihnen, der Krak des Chevaliers, ist in allen Einzelheiten anlässlich der Renovierung in den Jahren 1925 bis 1929 untersucht worden, vgl. P. Dechamps, *Le Crac des Chevaliers*, Paris 1934. Die sonstige Literatur über mittelalterliche Burgen Kleinasiens beschränkt sich auf eine kurze Aufzählung der bekanntesten Anlagen, ihre Geschichte

des Aufbaues und ihres Schicksals bis in die Neuzeit, ohne auf bautechnische Einzelheiten einzugehen. Es seien hier genannt:

G. Rey, *Etude sur les monuments de l'architecture militaire des croisés en Syrie et dans l'île de Chypre*, Paris 1871.

E. Rey, *Les colonies franques de Syrie*, Paris 1883.

T. D. Lawrence, *Crusaders Castles*, London 1936.

P. Dechamps, *La défense du Royaume de Jérusalem*, Paris 1939.

C. Cahen, *La Syrie et l'époque des croisés et la principauté franque d'Antioche*, Paris 1940.

Trotz der schwierigen Arbeitsbedingungen konnte der gesamte äussere Burgerring, der Zwinger, freigelegt werden. Die Yeni Kale liegt auf einem langen, schmalen Bergrücken aus hartem Kalkstein, der vom Dorf Eski Kâhta her in einem Winkel von 40 bis 50° ansteigt und dann nach Westen, Süden und Osten steil in die tiefausgeschnittene Schlucht des Kâhtaçay abfällt. Der Berg bot sich wegen dieser von der Natur gegebenen Beschaffenheit als Zufluchtsort geradezu an. Von drei Seiten war er völlig sturmfrei, benötigte keiner zusätzlichen künstlichen Sicherung. Lediglich die Nordseite musste durch eine Mauer mit Türmen und Bastionen geschützt werden. Zur Zeit des Neubaus der Yeni Kale im Mittelalter hatte sich bereits eine Vereinheitlichung, eine gewisse "Normung" der baulichen Einzelheiten in der Militärarchitektur entwickelt. Sie ergab sich im Laufe der Zeit, weil es darauf ankam, durch einen verstärkten Aufwand an fortifikatorischen "Raffinessen" den immer bedrohlicher werdenden Mangel an Kämpfern in etwa auszugleichen. Auch umfangreiche Burganlagen konnten dadurch mit einer verhältnismässig geringen Anzahl von Verteidigern längere Zeit gehalten werden, wie viele Beispiele aus den Kämpfen um das Heilige Land beweisen. Nach dem Vorbild der meisten kleinasiatischen Burgen liegt die Stärke der Yeni Kale in ihren drei in sich geschlossenen Verteidigungsanlagen, die einzeln erobert werden mussten, in dem Zwinger, der Vorburg (Unterburg) und der Hauptburg (Oberburg). Durch die natürlichen Gegebenheiten des Burgberges lagen sie übereinander, weil durch die Schräge des Nordabhanges die Mauern gleichzeitig "Futtermauern" bilden, hinter denen durch Auffüllung mit Schutt schmale Höfe entstanden sind.

Der langgestreckte Zwinger zieht sich von der Ostspitze des Felsens bis hinter

den Moscheeturm. Auf der Nordseite wird er von der Zwingermauer, auf der Südseite von der aufsteigenden Mauer des Palas der Vorburg begrenzt. Auf diesen Zwingerhof konzentrierten sich die Räumungsarbeiten des Sommers 1965. Bis zur Oberkante der Zwingermauer war er vollständig mit Schuttmassen gefüllt, die von den höher gelegenen Teilen des Burgberges eingeschwemmt worden waren. Im Laufe der Jahrhunderte hatten sie an einigen Stellen eine Höhe bis zu acht Metern erreicht. Nach Abfahren von mehreren tausend Kubikmetern dieses Füllmaterials bietet sich heute das ziemlich ungestörte Bild der Zwingeranlage. Lediglich die Zinnen der Mauern sind im Laufe der Zeit durch Steinräuber in die Tiefe gestürzt und zum Hausbau verwendet worden.

Von den baulichen Einzelheiten, die bei der ersten Aufnahme im Jahre 1938 nicht zu erkennen waren, ist besonders der Torturm hervorzuheben. Er stellt das Musterbeispiel einer in sich geschlossenen Verteidigungsanlage im Kleinen dar. Der Angreifer, der erst den steilen Burgweg im frontalen Abwehrfeuer von den Tortürmen und aus den Zinnen und Schiesscharten der beiderseits sich erstreckenden Zwingermauer zu überwinden hatte, konnte in der engen Torschlucht von drei Seiten zugleich beschossen werden, besonders von der rechten, durch den Schild ungedeckten Seite her. Widder zum Einstossen des Tores konnten wegen Platzmangel nicht eingesetzt werden. Gelang dann schliesslich doch der Einbruch trotz der Güsse mit heissem Öl oder Wasser aus der "Pechnase" über dem Tor, so öffnete sich dem Angreifer eine enge Tor-kammer, in der er von oben her bekämpft werden konnte.

Die Innenseite der Zwingermauer ist auf ihrer ganzen Länge mit Schiesskammern in regelmässigen Abständen bestückt,

G. Tröscher, Bauten der Kreuzfahrer im Morgenland, Bonn 1943.

R. Fedden, Crusaders Castles, London 1950.

K. A. C. Creswell, Fortification in Islam before

A. D. 1250. Proceedings of the British Academy, London 1952.

R. Fedden, und J. Thomson, Kreuzfahrerburgen im Heiligen Land, Wiesbaden 1959.

die es den Armbrustschützen ermöglichten, bis dicht an die Aussenseite der Mauer heranzutreten. Dadurch konnte er mit seinen Geschossen den Fuss der Mauer erreichen. Schiessscharten in den Türmen verstärkten die Abwehrkraft durch Flankenfeuer. Alle Schiessscharten besitzen gotische Spitzbögen.

Nach Ausräumen des Kellers unter der Moschee⁴⁰ kam eine Bäckerei mit Ofen, Mehlmühle und Backtrog zum Vorschein. Von diesem Kellerraum führt ein enger Gang in drei unterirdische, bisher unbekannte Kasematten, die zu den ältesten Anlagen der Burg zu zählen sind.

Ebenfalls unbekannt war ein grosser verschütteter Raum, der durch eine freigelegte Treppe neben dem Moscheeturm aus zugänglich ist. Er besitzt einen kreuzförmigen Grundriss mit schön ausgeführtem Kreuzgratgewölbe und hat wahrscheinlich als Aufenthaltsraum für Mannschaften gedient.

Die weiteren Ergebnisse der Ausgrabung, deren eingehende Publikation in Vorbereitung ist, lassen sich kurz zusammenfassen:

1. Reste einer Befestigung (Spolien) aus vorgeschichtlicher bzw. kommagenischer Zeit wurden bisher noch nicht festgestellt.

2. Der grösste Teil der Burganlage, besonders umfangreiche Abschnitte der Zwingermauer, die Vorburg und die Oberburg, stammen aus dem 11. Jahrhundert.

3. Teile der Zwingermauer, die Moschee, der grosse Ostturm und die Toranlage sind zur Verstärkung der bestehenden Burganlage von den Mamluken am Ende des 12. und Anfang des 13. Jahrhunderts erbaut worden. Kennzeichnend ist die vorzugsweise Verwendung von Bossenquadern mit Randschlag.

4. Ende des 15. Jahrhunderts wurde die ganze Burganlage nach Ausweis der dicken überall anzutreffenden Brand-

schichten durch Feuer vollständig zerstört. Sie ist dann nicht mehr aufgebaut worden.

5. Der Palas der Vorburg und die Oberburg waren im Innern durch feine Architekturstücke aus Sandstein (Friesen, Tür- und Fenstereinrahmungen etc.) im islamischen Stil verziert. Ihre Freilegung würde aufschlussreiche Funde erbringen und unsere Kenntnisse von der inneren Anlage einer mittelalterlichen Burg aus der Kreuzritterzeit in Kommagene wesentlich erweitern.

6. Aus dem Füllschutt des Zwingers wurden verhältnismässig wenige Funde geborgen. Die Keramik- und Porzellanscherben stammen aus dem 14. und 15. Jahrhundert. Sie unterscheiden sich nicht von den Scherben aus frühosmanischer Zeit, die auf der Eski Kale gefunden wurden⁴¹.

Neue prähistorische Wohnplätze

Bereits bei den Freilegungsarbeiten auf dem Plateau und dem Südhang der Eski Kale sowie auf dem Kadı Tepe hatten wir Keramik und Steinwerkzeuge aus der Bronzezeit festgestellt⁴². Ein im Jahre 1963 in einer unmittelbar neben der römischen Brücke über den Gendere Suyu gelegenen Höhle durchgeführter Schnitt ergab in einer Tiefe von 1,60 - 2,00 m grobe Steingeräte aus sehr gutem Silex aus der Frühbronze- bzw. Kupferzeit und von 2,00 - 13,50 m neolithische Inventare⁴³.

Diese Zeugnisse einer frühen Besiedlung des Raumes von Arsameia erhielten eine willkommene Erweiterung durch zwei neue Wohnplätze, die von Walter Nowothnig bei Geländebegehungen in der Umgebung von Eski Kâhta festgestellt wurden. Ausser Feuersteingeräten lieferten sie auch Keramik, ein Beweis, dass wir es nicht mit rezenten Schlagplätzen zu tun haben.

⁴¹ Arsameia I 247 ff.

⁴² Arsameia I 228 ff. und Arsameia 1963-1964, 197 f.

⁴³ Arsameia 1963-1964, 232 ff.

⁴⁰ Dörner-Naumann, Forschungen 74. Die Moschee bzw. der Gebetsraum befindet sich in Turm 1 a. O. auf Taf. 23.

Der erste Wohnplatz befindet sich oberhalb des Kantaşı Tepe auf einer vor dem Berg liegenden flachen Verebnung. Leider war das Material durch Regenwässer ausgewaschen und verschwemmt, so dass der eigentliche Fundplatz wahrscheinlich am Fusse der Felswand unter den hier vorhandenen Blockstreuungen liegen muss. Vor allem kamen Klingenbruchstücke und Scherben zutage. Die Feuersteinstücke werden von der einheimischen Bevölkerung für ihre Feuerzeuge gesammelt, wodurch wahrscheinlich viele gute Stücke verlorengegangen sind.

Dasselbe Material kommt auf einer Verebnung unterhalb des Burgberges und zwar auf der Süd - Westseite vor. Auch dieser Platz liegt gut geschützt oberhalb des Flusses zwischen den Felsen und der Blockstreuung. Die beiden Wohnplätze sind auf der Karte 1:25000 (Abb. 1) eingetragen.

Schlussbemerkung

Durch die vielseitigen Ergebnisse, die wir im Jahre 1965 in Arsameia erzielen konnten, sind manche Probleme geklärt, aber auch neue entstanden. Vor allem wäre im Zusammenhang mit der Frage der Eisengewinnung und der Verarbeitung dieses Metalls eine intensive Erkundung des kommagenischen Raumes notwendig. Sehr wünschenswert ist ferner eine fachmännische Untersuchung von Şırzı, die Aufschlüsse über die Verhüttung von Eisen in späthethitischer Zeit verspricht.

Schon lange steht die Freilegung des Tumulus von Karakuş auf unserem Arbeitsprogramm, dem Hierothesion, in dem "Isias, die Mutter des grossen Königs Mithradates" nebst Tochter und Enkelin bestattet ist⁴⁴. Eine vorbereitende topographische Aufnahme wurde bereits 1965 durchgeführt. Hoffentlich kann die Freilegung selbst bei der nächsten Kampagne in Kommagene in Angriff genommen werden.

⁴⁴ Zur Lage des Karakuş im Verhältnis zu Arsameia und zum Nemrud Dağ sowie zum Problem der

Grabanlage vgl. die Skizze Arsameia I 11 Abb. 2 sowie die Ausführungen a. O. 13 f.

Abb. 1. Das Gebiet von Arsameia am Nymphaios (Eski Kähta) und Umgebung mit Lage der Arbeitsfelder im Jahre 1965 im Masstab 1:25000 (nach der türkischen Karte Blatt Urfa M 41)

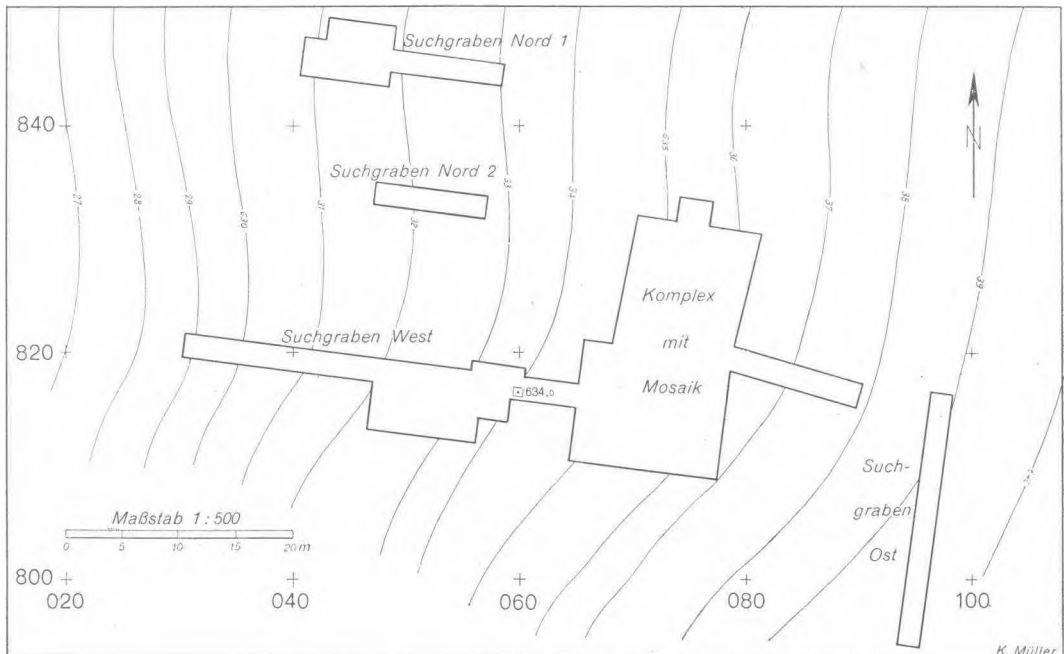

Abb. 2. Plan der auf dem Mosaikfeld ausgeführt Ausgrabungen (Masstab 1:500)

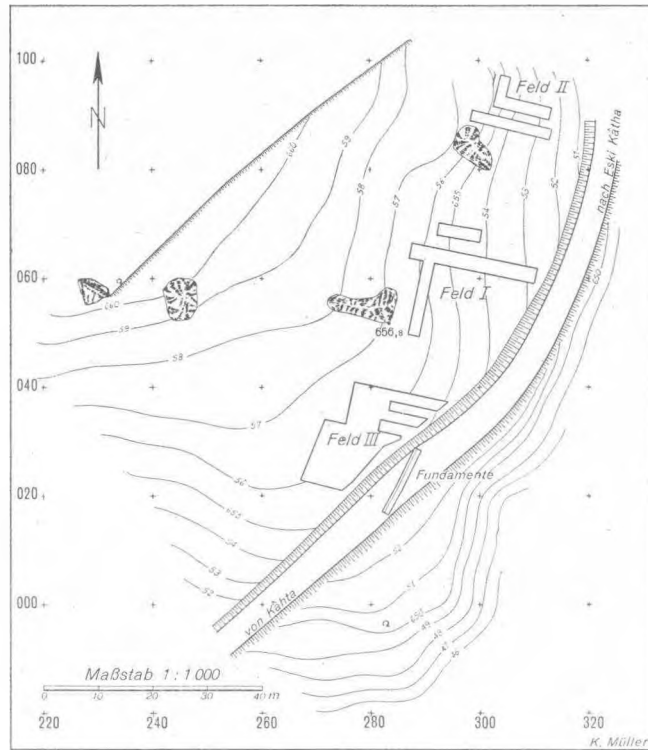

Abb. 3. Plan der auf dem Kilise Tepe freigelegten Arbeitsfelder I-III (Masstab 1:1000)

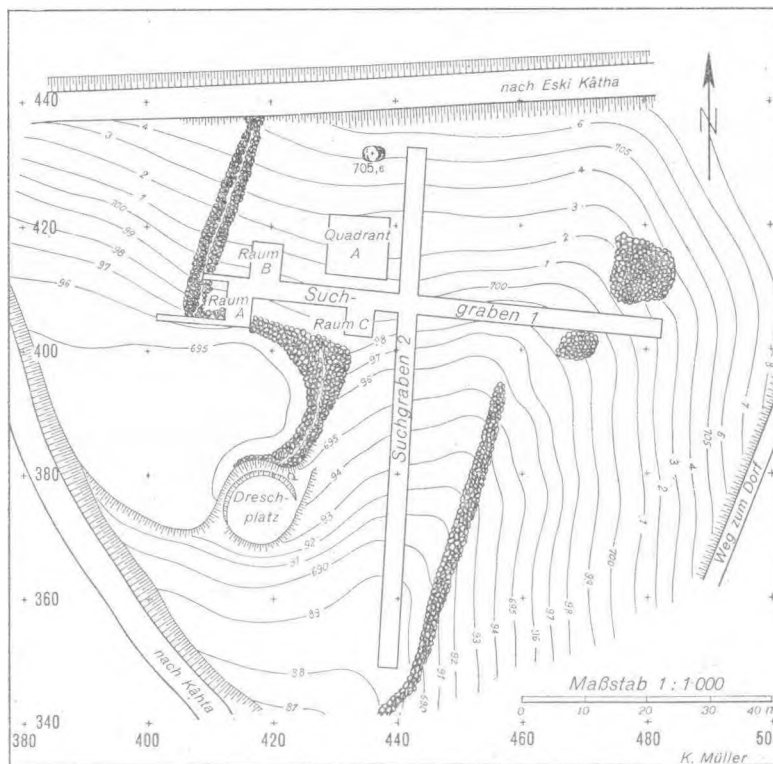

Abb. 4. Plan der Ausgrabungen auf der Flur Köyönü (Masstab 1:1000)

VAN BÖLGESİ ÇAVUŞTEPE KAZISI

Van Bölgesi Çavuştepe Kazı Heyeti Başkanı

Prof. Dr. AFİF ERZEN

Türk Tarih Kurumu ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına yürütülen Van bölgesi Çavuştepe kazısı 1966 yılında, Temmuz ortasından Ağustos'un sonuna kadar devam etmiştir.

Çavuştepe kazısı, Prof. Dr. Afif Erzen'in başkanlığında, Asistan Mehmet Özsait, Asistan Taner Tarhan, Mühendis-Topograf Ferit Koper, Foto Uzmanı Aziz Albek, Arkeoloji mezûnu Sümer Atasoy ile üç kız, üç erkek olmak üzere altı Arkeoloji ve Eskiçağ Tarihi öğrencisinden kurulu heyet tarafından yürütülmüştür.

1966 kazı mevsiminde, Çavuştepe'de başlıca dört yerde çalışılmıştır :

- 1) Devlet ahır
- 2) Uç kale
- 3) Tapınak sahası
- 4) Saray

1) Devlet ahır : Çavuştepe kalesine çıkan iki rampanın ortasında büyük taşlarla örülmüş, çıkıntılı tipik bir Urartu duvarı ile, tabii kayaların çevirdiği geniş bir çukur saha vardır ki, şimdilik buna Devlet ahır adını vermekteyiz. Kuzeyden geçen Van-Hoşap yolundan bakıldıkta Çavuştepe kalesinin ilk büyük belirtisi olan bu sahada bu yıl sondajlar yapılarak mahiyeti araştırılmıştır. Yamaca, ana kayaya yapışık olarak kyklopik bir duvarla çevrilmiş olan bu yerde yapılan sondajlar gösterilmiştir ki; burası zamanımıza kadar ağıl olarak kullanıldığından çok kalın bir gübre-moloz tabakası ihtiva etmektedir. Nitekim Kuzey-Batı sondaj çukurunda 1.51 m. derinlikte, yukarıdan dökül-

müş, yeşil renkli tipik Selçuk keramik parçaları bulunmuştur. Buradaki çalışmaların verdiği en önemli netice, kyklopik duvarı Kuzey-Güney istikametinde kat'eden, altı üstlü bir kanalın meydana çıkarılmasıdır. Ağılın duvarının temel kısmından dışarı açılan üst kanal 1.85 m. boyunda ve 0.60 m. genişliğindedir.

Akıntıyı dışarıya veren alt kanalın üst genişliği ise 0.18 m. dir. Kanalın iç ve dış ağzında taş yuvalarının bulunması, icabında kapak taşları ile kapatıldığına işaret etmektedir. Kyklopik duvarın batı tarafında, dış köşesine kadar inen beş basamaklı, kısmen ana kayaya oyulmuş bir merdiven bulunmuştur ki, bu kanalın dış ağzına kadar inmektedir. Kanalın içinden çıkan keramik parçaları iyi kalitede değildir. Batıdaki merdivenlerin girişi ilgisi olmadığından, mekâna girişi Doğuda aramak icap edecektir. Kanalın büyük mekân içindeki devamı ve yönü meydana çıkarılamamıştır. Bu seneki çalışmalarla açılan üç tranşede esas buluntu tabakasına inilememiştir. 4.20 m. de keramik parçaları çoğalmaktadır. Gelecek sene buradaki problemleri çözebilmek için araştırmalara devam edilecektir.

2) Uç kale:

a) II. mekân; geçen sene kazılmaya başlanan Uç kale II. mekânının boşaltılması bu mevsimde sona erdirilmiştir. Mekânın Batı kısmında yapılan kazı sırasında yuvarlak şekilde, taştan iki sütun kaidesine rastlanmıştır. Kaidelerin etrafında çok miktarda kalas parçalarının bulun-

ması sütunların ahşap olduğuna işaret etmektedir. Diğer taraftan kerpiç ve tahta kalaslar üzerinde, geçen seneki gibi, freskoların bulunmuş olması, aynı motif ve boyama sırasını takip etmesi bu seneki buluntularla daha açık bir şekilde görülmüş ve bu problem halledilmiştir. Nitekim Uç kale II. mekânın batısındaki Sedirli odada da aynı tarzda, ahşap üzerine yapılmış büyük fresko parçaları bulunmuştur. II. mekân tamamen temizlendikten sonra, zeminin pembe-bej bir sıva ile sıvanmış olduğu görülmüştür. Batıda ana kayanın bir rampa gibi bırakılmış olması ve bu rampanın bittiği yerde iki basamaklı bir kerpiç merdivenin mevcudiyeti, mekâna yukarı kattan merdivenle inildiğini ve geçen sene burada bulunan kitâbenin de işaret ettiği üzere, burasının gerçekten bir depo olduğunu tamamiyle açıklamaktadır.

b) Sedirli oda ; Daha önceki senelerde, karşılıklı çift sedirli bir oda olduğu zannedilen ve tam manâsıyla araştırılmamış olan bu mekânın kazılmasına bu senede devam edilmiştir. Güney taraftaki sedir taşlarının düşük taşlar olduğu anlaşıl原因 olarak kaldırılmıştır. Ayrıca, ahşap bir kapiya ait kalas parçaları ve madenî kapı söve ekseni ve bir büyük kalas üzerinde, geometrik motifler gösteren harap bir vaziyette fresko parçaları bulunmuştur. Neticede odanın sadece kuzeyinde sedir bulunduğu meydana çıkmıştır. Gelecek sene bu mekânda da çalışılacaktır.

3) Tapınak sahası: Bu seneki kazıda Tapınağın etrafında araştırmalar yapılmış ve bilhassa Kuzey ve Batıda çok ilgi çekici eserler meydana çıkarılmıştır.

Tapınağın Kuzey duvarı, temele kadar kazılarak, Doğuya doğru meyil yapan ana kayaya oturtulmuş olduğu anlaşılmıştır. Bu günkü durumu ile Kuzey duvarının ortalama yüksekliği 4.00 m.dir ve üst üste altı-yedi taş dizisinden müteşekkildir. Duvarın kuzey tarafı, ana kayanın meyilli olması dolayısıyla blokaj yapılarak doldurulmuş ve nivelman temin edilmiştir.

Geçen sene Tapınağın Kuzeyinde meydana çıkarılmış olan üç kapılı mekâna bitişik, aynı yönde ikinci bir mekânda çalışılmıştır. Burada sıvalı kerpiç parçalarının altından, Batıdaki uçları kırık, Doğu-Batı

yönünde ve birbirine paralel, ardıç ağacından, takriben 4 m. uzunluğunda oldukça kalın dört kalas bulunmuştur. Kalasların altından, külle karışık kemik ve keramik parçaları elde edilmiştir. Bu kalasların yukardaki mekânın tavanından anı bir çöküntü neticesinde, olduğu gibi aşağı düşmüş olması pek muhtemeldir. Mekânın uzunluğu 4.00 m. ve genişliği 3.00 m. kadardır. Güneyindeki mekânın orta kapı eşiğinden ortalama 1.60 m. derinlikteki seviye, tabanı teşkil etmektedir. Burada hemen hemen merkezi durumda, ortası delikli, yekpare volkanik taştan, yuvarlak büyük bir sunak bulunmuştur. Sunak kaldırıldığında, kaide vazifesini gören taşlar üzerinde kurumuş kan pıhtıları görülmüştür ki, ıslatıldığında koyu kırmızı renk almaktadır. Kaide taşlarının altında, kanların akmasına yarıyan, dört bir yöne açılmış kanalcıklar bulunmaktadır. Sunak taşının seviyesinde, Kuzey-Batı yönünde, boynuzları ile birlikte bir keçi kafası iskeleti ve etrafta keramik parçaları ele geçmiştir. Sunak kaide taşlarındaki kurumuş kan pıhtıları, adak hayvanına ait olduğunu düşündüğümüz keçi kafası ile kemikler bunun bir kurban sunağı olduğu hakkındaki tezi ispatlamaktadır. Pıhtıların 2700 sene rengini muhafaza etmiş olması da dikkate şayandır.

Tapınağa bitişik Batı mekânının Güney-Doğusunda bu sene yapılan kazı sonunda, ortalama genişliği 4.00 m. ve uzunluğu 13.50 m. olan sedirli bir salon bulunmuştur. Kuzey-Güney ve Doğu-Batı yönünde uzanan, "L" şeklindeki sedirin yüksekliği 0.35 m., genişliği 0.50 m.dir. Burada, sıvanın üzerinde mavi-kırmızı boyalı fresko desen kalıntıları, oturulacak ve dayanılacak kısımlarda geometrik motiflerle süslü bezekler bulunmuştur. Freskolar çok tahrip olduğundan bütünü hakkında tam bilgi sahibi olamıyoruz. Salonun Kuzeyinde ve Doğusunda duvarlar mevcuttur; fakat Güney ve Batısında bunların devamına rastlanılmamıştır. Ancak Güneyinde, zeminde, eşik taşları olabileceğini düşündüğümüz yanyana duran üç adet yassı, muntazam taşlar bulunmuştur. Bu büyük sedirli mekânın Tapınağa ait bir kabul veya toplantı salonu olması ihtimal dahilindedir.

4) Saray : Bu sene Sarayın Batı tarafında çalışılmış ve Kuzey koridorun Batı ucundaki moloz yığını kaldırılarak, koridor Batıdaki büyük salona bağlanmıştır. Kuzey koridorun yan mekânları olan Tandırlı oda (1 No.'lu oda), 2, 3 ve 4 No.'lu mekânlar yeniden araştırılarak, duvarlar ve tabanlar meydana çıkartılmıştır. Batı salonunun Havuzlu kısmındaki moloz yığını kaldırılarak bu mekân tamamen temizlenmiştir. Geçen sene açılan Çeşmeli mekânın Batı duvarının içinden geçen taş oluğun bağlandığı, ana kayaya oyulmuş dairevi ve iki kademeli bir havuzcu veya kurna meydana çıktığından, buraya Havuzlu salon adı verilmiştir. Bu da bize Sarayda bir su tesisatının mevcudiyetini kabul ettiren ikinci bir delildir (Bk. Türk Arkeoloji Der. XIV, 1-2, s. 144). Havuzun yanında taştan yapılmış bir sedir vardır. Burada, moloz yığıntısının içinde bol miktarda sığır ve koyun cinsinden hayvan kemikleri, toprak haline gelmiş sarı renkli bir madde, günlük ihtiyacı karşılayan kapacak ve pithos kırıkları bulunmuştur. Un gibi ince, sarı maddenin zahire kalıntısı olması ihtimal dahilindedir. Havuzlu salonun Batı kısmı uzun bir eşik ile ayrılmakta olup, burada kalın bir yanmış kerpiç, kül ve kömür tabakasına rastlanması, mekânın şiddetli bir yangın geçirdiğini göstermektedir. Burada, bu seneki kazının en güzel ve bol miktardaki küçük buluntuları elde edilmiştir. Bunlar arasında; muhtelif renk ve şekilde yetmişsekiz adet kolye boncukları, taştan mühürler, kemik amulet, işlemeli taş düğmeler veya ağırşaklar, bronz ziynet eşyası, demirden Kıbrıs hançeri, bronz ve demir ok ve mızrak uçları, sedef pullar ve sünger taşından oğucular bulunmaktadır. Beyaz, mavi ve yeşil renkteki cam kolye boncukları ilgi çekicidir. Mühürler üzerinde ve perdeli birinci sınıf bir keramik kabın sathındaki beş köşeli yıldız motifi çok ensteresandır. Amulet üzerindeki mahkûk hatlarla yapılmış adorasyon sahnesi ve taş mühürlere kazılmış hayvan tasvirleri o devirdeki Urartu sanatının eriştiği yüksek seviyenin delilleridir. Ayrıca kalıp haline getirilmiş Urartu mavisini rengindeki boya taşları da

bulunmuştur. Bu arada Güney koridorunun Batı ucu tamamen temizlenmiş ve kum taşından, beş basamaklı bir merdiven meydana çıkarılmış ve Sarayın bu kısmında da ikinci bir katın mevcudiyeti anlaşılmıştır. Merdivenin Batısında yedi tane, sağlam keramik kap bulunmuştur. Tandır, havuz, bilhassa güzel ve zengin kolye parçaları ve ziynet eşyaları bu mekânların, Sarayın kadınlar kısmı olabileceğini hatıra getirmektedir. Gelecek sene Kuzey-Batı köşesindeki mekânlarda çalışılacak ve Sarayın esas salonlarının kazısı sona erdirilmiş olacaktır.

Büyük güney koridorda da hafriyat yapılmış ve Batı ucundaki molozlar tamamen kaldırılarak netice elde edilmiştir. Doğu yönünde de çalışılarak 15.00 m. ilerlenmiştir. Buradaki moloz tabakası içinde taş plakalar, pomza taşlarından müteşekkil, kesit veren bir satıh ve kerpiç blokları koridorun kısmen kapalı olduğunu işaret etmektedirler. Önemli neticelerden biri de, Kuzey duvarında, iki yanı girintili çıkıntılı söve oyuklarını gördüğümüz iki kapının meydana çıkartılmasıdır. Sarayın Kuzey koridoruna açılan diğer bir kapıda da tesbit ettiğimiz gibi, bunlarda da ahşap eşikler in-situ olarak bulunmuşlardır. Koridor içinde ayrıca, yanyana iki dibek taşı ile birlikte Haldi'nin işaretini taşıyan ve Çivi yazılı kitâbeye sahip büyük bir Pithos meydana çıkmıştır. Bu günkü durumu ile Güney koridoru 115 m. bir uzunluk göstermekte olup, Doğu yönünde, henüz nereye kadar devam ettiği tesbit edilmiş değildir. Gelecek sene burada kazıya devam edilecek ve Tapınak sahası ile irtibatın sağlanmasına çalışılacaktır.

Ayrıca bu sene Mühendis Topograf Ferit Koper tarafından Çavuştepe'nin topografik plânı yapılarak kazının mühim bir eksikliği giderilmiştir. Kazı süresince meydana çıkartılan taş merdivenler, sütun kaideleri, payeler ve döşeme plâkaları aslına uygun bir şekilde restore edilmişlerdir.

Bu arada kazı heyeti Van'da kaldığı müddetçe Müze'de çalışmalar yapmış; buluntular yeniden ele alınarak kronolojik bir sıraya göre vitrinler tanzim edilmiş, etiketler yazılmış ve önemli görülen bazı eserler onarılmıştır.

APHRODISIAS, 1965 CAMPAIGN

Prof. KENAN T. ERİM
New York University

During the summer of 1965 which marked the fifth campaign of excavations on the site of Aphrodisias conducted by New York University, a number of significant discoveries and important archaeological problems were brought to attention. The area of the temple - basilica of Aphrodite, its temenos, the Odeion and its adjacent portico, the so - called "Bishop's Palace" continued to yield most rewarding information, while the "acropolis" and the monumental Baths of Hadrian provided in their turn rich new evidence for the history and the artistry of the monuments of Aphrodisias as well as the specific talents and tendencies of the Aphrodisians in sculpture and architecture.

Several sondages and trenches initiated in and outside the temple - basilica of Aphrodite in 1963 and 1964, particularly those revealing the foundations of the cella of the pagan temple destroyed by the Byzantine remodelers to the building were continued. It appears now that even some of these substructures or foundations of the cella were robbed in Byzantine times in their eastern parts. The precise arrangement of the pronaos cannot be quite accurately determined as a result. A trench dug in alignment with the still standing column bearing the presumably southeast Ionic corner capital of the temple peristyle revealed part of what may be the packing of the stylobate. Yet, this packing had obviously incorporated the remnants of earlier walls and/or foundations pertaining

to an earlier structure. Upon careful clearing, one of these foundations proved to betray a direction or axis different from that of the cella foundations. It was more in alignment with the axis of the early Hellenistic mosaic pavement uncovered previously in the area of the pronaos and destroyed during the laying of its foundations, at a depth of ca. - 1.25 m. These remains must be associated with a building, possibly a temple, of early Hellenistic date, ca. the third century B. C., destroyed and incorporated in the temple begun as indicated by the evidence unearthed in 1964 in the first century B. C., and not during the reign of Hadrian, as generally believed before.

Two probes under a portion of the early Hellenistic mosaic brought to light under the bedding abundant fragments of coloured stucco decorations and a great number of crushed gold leaf fragments, probably ornaments judging from the recognisable floral patterns of some. Another sondage led to the discovery at ca. - 0.95 m. under the mosaic level of a roughly circular pit and a pithos embedded next to it. The precise character of this evidence remains to be clarified and interpreted. The pit, which might be the remains of a storage bin or area, and the pithos could be part of either a sacred or a private building and obviously antedate the Hellenistic period. Removal of a dyke of earth left in the northeast corner of the pronaos foundation revealed, on the other hand, a few almost complete pots at a level and

in a stratum approximately equal to those of the pithos: an aryballos and a one-handed mug decorated with wavy and concentric lines show some affinities with Lydian or Corinthian Geometric and Protocorinthian wares, though distinct in many ways and consequently to be considered local variants. If so, as was indicated by the evidence found in 1964 along the foundations of the cella, an archaic occupation in the area of the temple must be recognised and the strata under the mosaic pavement represent accumulation dating back to at least the seventh century B. C.

If the pre-Hellenistic antecedents of the temple still lack precisions, the Byzantine transformations of the pagan sanctuary into a church also hinders a full understanding of the Roman temple complex and its lay-out. Further excavations behind the apse and clearance of the east end of the building from the outside revealed the exterior of the east wall to have been built in excellent masonry, which appears essentially still *in situ*, although at first it was thought to have been built by the Byzantines out of the blocks which they removed from the cella. If indeed *in situ*, this wall would then have been incorporated by the Christian architects into the eastern extremity of their basilica, immediately behind the apse. Unfortunately, the original height of the wall cannot be determined now and renders an interpretation of its role difficult to grasp, as it would tend to obstruct somewhat the approach to the temple from the east through the second propylaea. For the time being, one can only suggest that the wall might be associated with an early temenos arrangement or a terracing operation, or even part of an altar in front of the temple. The evidence for the dating of this wall through stratification and ceramic evidence is unfortunately confused as a great number of Byzantine tombs (mostly of the eleventh and twelfth centuries) and some drainage channels were dug next to it. However, excavations at

several points along the foundations of the wall revealed again as in several 1964 attempts sherds of Lydian, Attic, and East Greek wares mixed with the later Hellenistic fragments, as well as several terracotta figurine fragments, notably another headless seated goddess, of the sixth century B. C. and earlier. Also available in the lowest levels dug here were quantities of silex and small obsidian blade fragments of types similar to those found *passim* elsewhere at Aphrodisias. This evidence once more raises the question of the origins of the site of Aphrodisias which might well conceivably date back to the Bronze Age or earlier, although it could be argued that these implements may have had some practical or ritualistic purposes in the historic period as well.

Investigations of the northern part of the temenos of Aphrodite, in the area immediately to the north of the remains of the temenos wall, led to the discovery of what is probably a private (?) Byzantine complex consisting of a small squarish court with four high-based, slender Corinthian columns of blue Aphrodisias marble with several (five or six) rooms connected with or opening into it. A door situated off axis with the court to the north led to a presumably larger, handsomely marble-paved court. The walls of this larger court were apparently lavishly decorated and revetted with marble, judging from the fragments of revetment found here, including fluted pilaster shafts and two charming and almost intact figured capitals probably pertaining to them: one of the capitals showed among the curving acanthus leaves the figure of the famous Aphrodite of Knidos by Praxiteles, while the other, obviously a pendant to the first, had a draped female figure in the center holding out an object in her right hand (*a patera?*). It is possible that this was also modelled after a well-known type in sculpture, even perhaps, as suggested by Miss Ellen Davis, another Praxitelean creation, the Aphrodite of Kos. Although the function of this building remains as yet obscu-

re, chronologically speaking it seems to date to the early Byzantine period in parts (with, of course, re-use of earlier Roman material), more precisely the sixth century (Justin II, 565-578) with its abandonment and destruction traceable probably to the eleventh or twelfth century. The elegant columns of the small courtyard, which were found fallen near their bases, were re-erected and two of their capitals reset onto their shafts.

Excavation in the western portion of the *porticus post scaenam* of the Aphrodisias Odeion were resumed last summer. The back wall of this portico, following two interruptions or doors, proved to continue to the west beyond the vicinity of the Odeion and its backstage corridor proper. Unfortunately, work here was slightly impeded by seeping underground water. It is clear indeed now that the water table in the region fluctuates in accordance with the extent of precipitations in the preceding winter and spring which were apparently quite rainy last year.

The architectural peculiarities of the portico are beginning to become understandable. The row of Corinthian columns and their capitals unearthed since 1963 in this area at 6.50 m. from the back wall appear to have formed the inner row of the *porticus*. This would explain their wide intercolumniations (*ca.* 5.50 m.), the absence of metal clamps and pins between the drums and their capitals and the lack of appropriate architectural elements for a stone entablature. Several probes to the south of these columns led to the discovery *in situ* of what is certainly the exterior row of columns which opened onto the Agora. These columns were situated at *ca.* 6 m. from the inner row and at *ca.* 2 m. from one another. They were of the Ionic order, quite similar to those columns still standing to the southeast and presumed to have been part of the Agora, their lowest drum being similarly unfluted. However, the portico seems to project forward more into the open area of the Agora than those other columns traceable in

the northeast corner of the said Agora. The columns of the vast portico adjacent to the Agora and the so-called "Portico of Tiberius", excavated by G. Jacopi in 1937, also bear stylistic resemblances to those of the *porticus post scaenam*. A fragment of an architrave block, of appropriate length, found between two of the exterior columns of this portico, further accentuated this relationship. Indeed, it bore two words of the dedicatory inscription ΔΙΑΕΛΕΥΘΕΡΙΑ whose letter forms show strong resemblances to those of the epistyle inscription of the "Portico of Tiberius", which is assumed to have been begun between 14 and 29. It might be therefore surmised that the monumentalisation of Aphrodisias came into full swing in the first half of the first century A. D. with the lay-out of the two porticoed piazzas, and continued in the second century with the erection of the Odeion and other complexes.

Along the back wall of the western part of the *porticus*, two statues tooped in front of their inscribed bases were uncovered and proved to be worthy companions to the Diogenes and Claudia Antonia Tatiana found in 1964 behind the stage corridor area of the odeion. One of these was an exquisitely worked *chlamydatus* of the fifth century, similar to the one found by Paul Gaudin in 1905 in the front portico of the Baths, and representing a notable lawyer or poet (?) by the name of Oikoumenios, according to its inscription composed in elegiac couplets. The inscription of the second statue was also in couplets, but its octagonal base on which it was cut had been re-used and an earlier second century inscription had been turned against the wall. The later, outward-facing lines, probably executed in the third century, extolled a man named Alexandros Dikaios, whose "stone image" is said to have been sent by the "Mother of Phrygia to the Mother of Caria". The statue itself was of the himation-type with its head carved and inserted separately. Unfortunately, neither this nor the

head of the *chlamydatus* have as yet been found. The southern part of the portico where they may have rolled out is not yet fully excavated. Operations here were furthermore hampered by problems of seeping underground water, surprisingly enough still carried by the ancient terracotta water conduits excavated along the length of the portico.

The "Bishop's Palace", to the northwest of the Odeion, was also the scene of further excavations in its approaches. A group of two and one and one half rooms were opened west and southwest of the peristyle situated in front of the triconch discovered and restored in 1963 and 1964. Two of these rooms communicating with one another had been filled up and re-used at a higher level in later Byzantine times, just like the west portico of the peristyle. Their original floors, however, were preserved and consisted of handsome and delicately hued geometric mosaics of the fifth or sixth century; one a nine medallion carpet-like pattern with familiar meander, guilloche, and ivy patterns, the other, made up of blue, yellow, and white intertwining lozenge star motifs. Another room, immediately to the southwest but not communicating with the other two had an attractive blue and white marble *quasi - opus sectile* type pavement. As it appears now, the western part of the "Bishop's Palace" may have been reached here since neither of the two rooms with the geometric mosaic pavements opened further to the west. However, the antechamber of the lateral hall with the aspidal end corresponding with and connected to the triconch unit and its peristyle does show a number of doors opening off it, two leading to the west and one to the north.

A probe to the south of the east apse of the triconch executed in the course of wall consolidation operations brought to light a door cut into this apse, and beyond, a northeastward ascending flight of seven steps. A marble pithos was uncovered fitted at the bottom of the steps. Among

the finds made in the "Bishop's Palace", the lower part of a third century bearded portrait needs mentioning.

In an attempt at gathering information concerning the origins of the "acropolis" of Aphrodisias, which is certainly a hillock of artificial or man-made origin, three trenches were cut along its eastern and northeastern flanks. One of these was also intended to verify the location of the presumed large theatre whose presence on the east slope was suggested by the remains of several tiers of seats and an upper *ambulacrum* visible among the village houses built here. The trench was aimed at the approximate area of an orchestra and a lower *cavea*. The results proved to be beyond any expectation despite laborious beginnings. At a depth of over 5 m., large fallen architectural blocks were encountered. After their removal, beyond the 6 m. depth, the large black and white marble slabs of the proscenium, carefully laid out, appeared. A small aperture on the face of the *pulpitum* led to the discovery of a perfectly preserved, vaulted, and only partially filled tunnel running along the length of the proscenium and opening by means of at least one central door onto the orchestra. Upon exploration, this tunnel proved to be about 2 m. wide and run for a minimum length of 25.30 m. and was joined perpendicularly at the center of the *scaena* by another similar corridor 1.40 m. wide and at least 13 m. long. Further investigations were naturally impeded by the difficulty of earth and stone removal and the lack of certainty as to the solidity of the *scaena* floor and the vaults that supported several tons of accumulated earth and stones above them. Similar corridors, often labelled *via venatorum*, exist in a number of Asia Minor theatres, such as Termessus, and must have served the practical purposes of coulisses or storage areas for special performances, particularly gladiatorial and similar combats. The actual floor of the orchestra was reached in front of a small area before the aperture leading

into the tunnel, which had been cleared of the encumbering blocks fallen presumably from the upper *scaenae frons*. The stage appears to have been almost 2 m. high and the drainage channel cut into the floor of the orchestra was also detected here. It is very likely that once much earth removal is accomplished in this slope of the "acropolis" and excavations continued, the theatre of Aphrodisias can prove to be in an excellent state of preservation and one of the most interesting structures of its kind in Asia Minor.

Another well - preserved and significant monument of Aphrodisias, the Baths of Hadrian, was also tackled last summer. This complex, situated in the western sector of the site, was initially started by Paul Gaudin in 1904-5, who opened its front courtyard, or *palaestra*, and discovered its handsome and unusual sculptural decorations, and briefly continued in 1937 by the Italian mission. The courtyard, as well as the whole structure, appears to have been endowed with the network of underground corridors and tunnels, obviously connected with the servicing and water usage of this establishment. A number of these corridors were investigated, particularly those under the courtyard or *palaestra*, where one passage ran under the court eastward, dividing it into two and passing under a triple stairway acceding to the "Portico of Tiberius". Several attractive fragments of sculpture were discovered in the eastern end of this tunnel: a handsome male portrait of Trajanic date formed a contrasting pair with a skilfully executed and lively head of a satyr puffing his cheeks while playing the pipes.

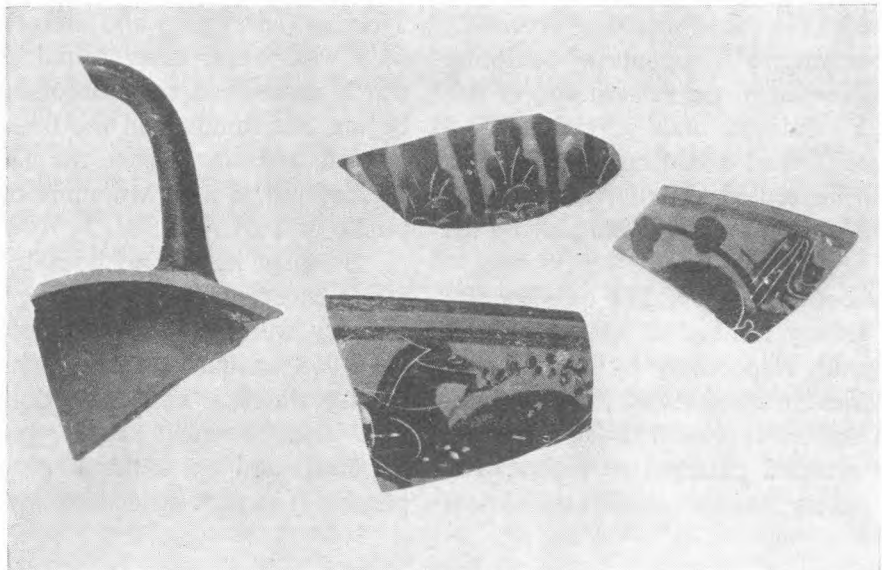
The core of the building consists of a central gallery flanked to the north and to the south respectively by two subsidiary galleries interconnected with one another, if one trusts present surface observation by arcaded passages or niches. The central gallery was the *calidarium*, as was

proven by our summer excavations. It was cleared to the level of its marble pavement after much struggle with the monumental tufa blocks fallen from its upper walls. The gallery was entirely paved with marble and the walls equally revetted with large marble slabs with, of course, hypocaust arrangements under its pavements. It was monumental in size, measuring about 30 m. by 15 m. Two sets of semi - circular niches faced one another to the west and to the east respectively, and some of them seem to have been geared to trap and circulate hot air. There were parallel poollike arrangements at the eastern and western extremities of the hall. The marble revetments and pavements as well as most of the hypocausts turned out to be amazingly well - preserved. Other hypocaust arrangements accessible through the *praefurnium* and the underground tunnel system to the north and the south of the central gallery or *calidarium* and to be connected with a *tepidarium* and similar facilities were brought to light. The underground area between the *calidarium* proper and the *exedra* framed by the two pylons opening into the *palaestra* probably forms part of the *praefurnium* and proved to be connected also with the corridors running under the floor of the *palaestra* itself. A hoard of 27 Byzantine coins, bronzes mostly of the reigns of Maurice Tiberius (582 - 602) and Heraclius (610 - 641) was found here. Initial efforts towards restoration and consolidation were begun, last summer, in the Baths with financial assistance from the Department of Antiquities and Museums of the Republic of Turkey.

It goes almost without saying that many excellent and interesting pieces of statuary were recorded in the course of the 1965 campaign from various areas, among which a handsome double herm (one head of which might represent Xenophon) and an unusual group (Polyphemus?) require special mention.

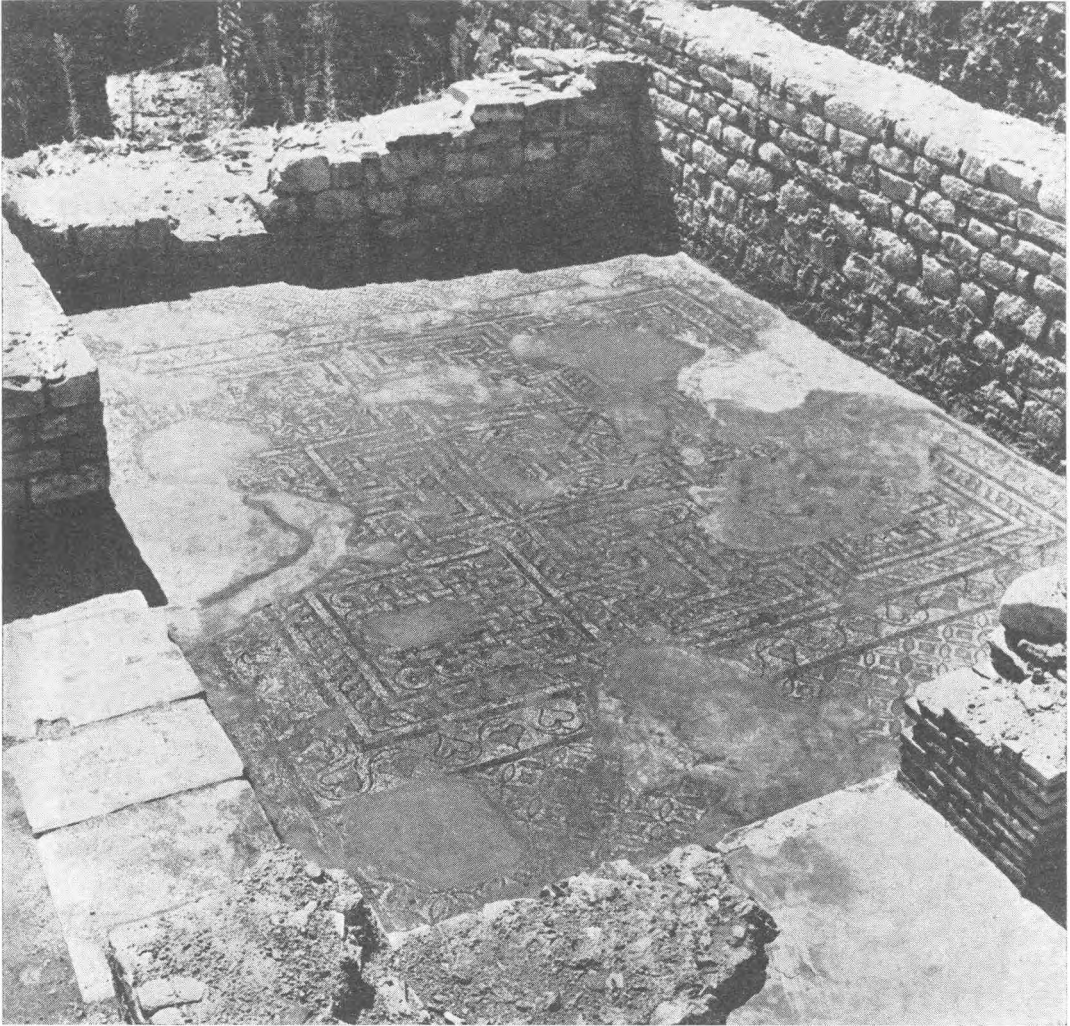

Res. 1 — APHRODISÍAS - 1965 wall behind Apse of (Temple) basilica of APHRODITE - Possibly part of a Hellenistic Temenos

Res. 2 — APHRODISÍAS - 1965. Temple Area. Black - Figured fragments.

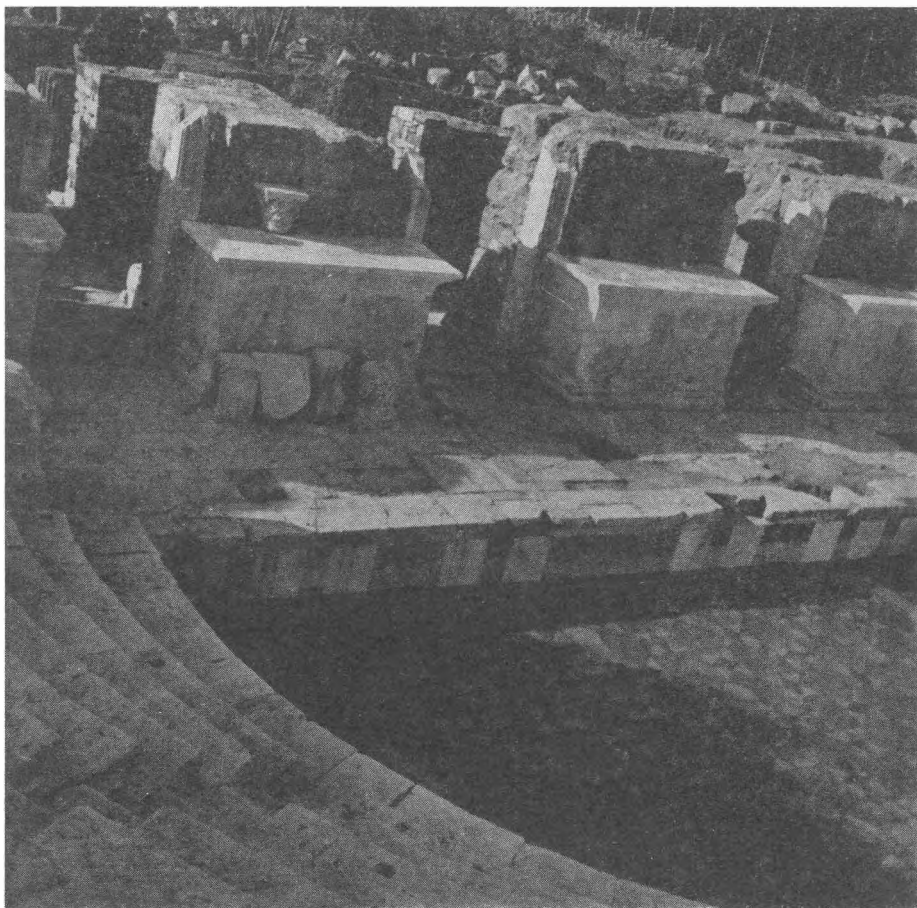
Res. 3 — APHRODISIAS - 1965. "Bishop's palace" mosaic of west room.

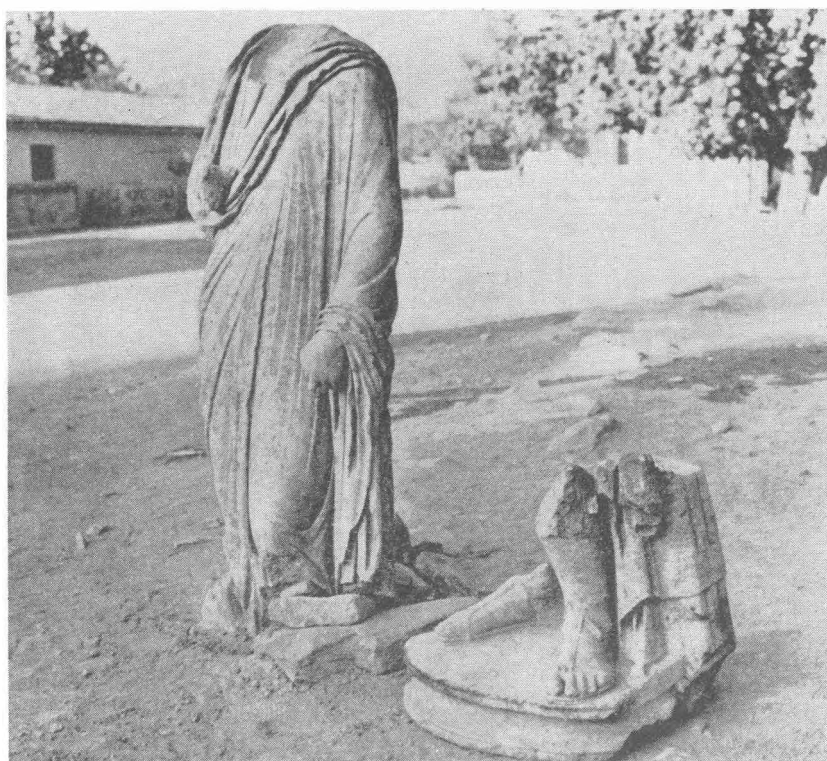
Res. 4 — APHRODISIAS - 1965. "Bishop's palace" door and stairway in central apse of Triconch

Res. 5 — APHRODISIAS - 1965. Baths of Hadrian. Hypocausts of *calidarium*.

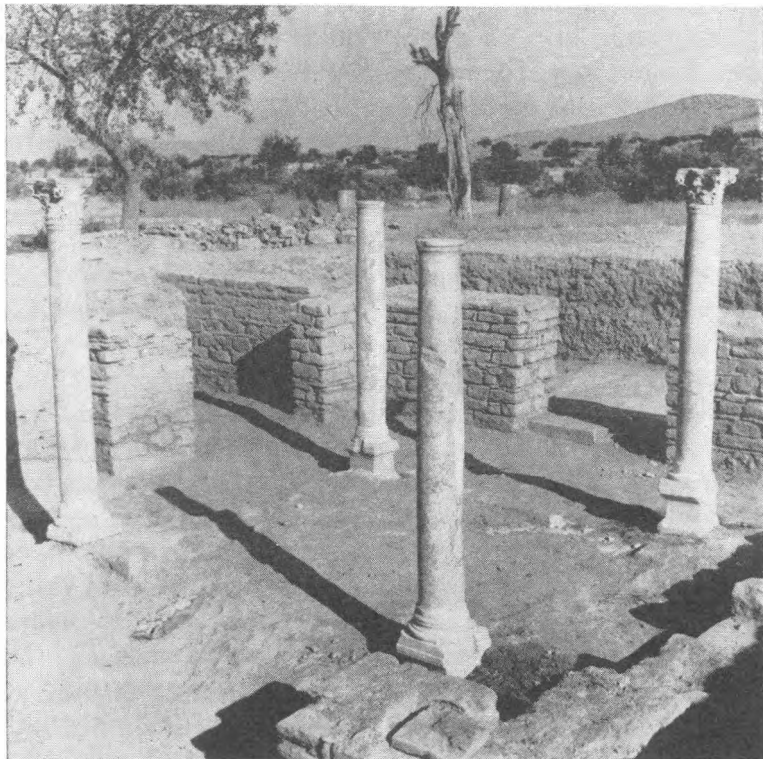
Res. 6 — APHRODISIAS - 1965. Odeion. Scaena partially restored and consolidated.

Res. 7 — APHRODISIAS - 1965. Statue of Alexandros Dikaïos found in portico behind odeion.

Res. 8 — APHRODISIAS - 1965. *PORTICUS* behind odeion.
CHLAMYDATUS statue of Oikoumenios

Res. 9 — APHRODISIAS - 1965 - North temenos complex with 4 re-erected
columns of square court.

CAN HASAN 1966

D. H. FRENCH

The sixth season of excavations at Can Hasan began on 28th August, 1966, and continued until 30th September. A further two weeks were spent on dealing with the finds and on records and photography. The staff consisted of Messrs. D.C. Biernoff, S. Payne and J. N. Postgate who assisted on the excavation; Mrs. S. Payne took charge of the work in the house with the help of Mr. C. Slack and Misses M. Bell, C. Prater and T. Harrington-Smith. In addition Mrs Payne had particular charge of the pottery, Mr. Payne of the obsidian, Miss Harrington-Smith of registration and Mr. Slack and Miss Bell of conservation and pottery mending. Bay Bedri Yalman from the Konya Museum represented the Turkish Government. All registered objects were taken to the Ankara Museum at the end of the season. All other objects and materials are stored in the depot at Can Hasan.

The aims of this season were similar to those of 1965: 1) to continue the excavation of House 7 (Layer 2 B, Early Chalcolithic) started in 1962 and continued in 1964 and 1965; 2) to excavate more of Layer 3, which had been discovered in 1965, lying directly below House 7; 3) to excavate below Layer 3; 4) to continue the excavation of Layer 2 A in and around square S 25 c where an important deposit of pottery had been discovered in 1965. The results of the season's work will be discussed in chronological order.

Layer 2 A; Middle Chalcolithic:

In square S 25 c no architecture was found but, below the deposit of pottery

found in 1965, there was a series of surfaces and burnt hearth-areas. These surfaces continued downwards to a depth of 5.50 m at which point excavation in this square stopped. They may perhaps be considered "living-surfaces"; this interpretation became clear when excavation revealed a series of mud-brick walls in square S 25 a, the next square to the north. The surfaces and hearths in S 25 c were seen in section to be in clear association with the structures in S 25 a. These mud-brick walls, four in number, and built more or less above one another, are not well preserved and survive only for a few courses. There are no apparent "living-surfaces" on the north side of these walls but only an accumulation of rubbish and soil, featureless except for wash-lines. This phenomenon may be explained by the discovery of a steep slope which begins at the north side of square S 25 a and falls abruptly southwards at a very sharp angle. This slope may represent the line of a terrace cut out of the older (Layer 2 B) mound by the later inhabitants (of Layer 2 A). The mud-brick structure would then have been built on this slope with "living-surfaces" within (to the south) and behind (to the north) of the north wall debris and at one point a deposit of pottery accumulated. Further north up the slope were two infant skeletons.

Architecture belonging to Layer 2 A was also found in square Q 21 d. A structure known as House 8 had been excavated in 1962. In plan it resembled the houses of Layer 2 B and it was assigned to

this period although it contained, to the depth to which we then excavated, only 2 A pottery. This was thought to represent reoccupation of a type known in houses in other squares. In 1966, however, it was discovered that this structure belongs entirely to the 2 A period and is only one of a series of structures and superimposed walls, all belonging to Layer 2 A. Other architecture of the 2 A period was uncovered in the adjacent square Q 21 c and the combination of the results from these two squares provides much needed evidence on Middle Chalcolithic architecture. The structures are not as well preserved as the buildings of Layer 2 B and the line of some walls can now be reconstructed only on paper. Nevertheless there is good evidence of frequent rebuilding and remodelling. As far as we know at present, the only major difference in building method between Layer 2 B and 2 A is a greater use of stone foundations in 2 A. Evidence for the lay-out of the settlement is meagre but it should be noted that these groups of structures both in Q 21 c/d and S 25 a/c lie along the probable edge of the 2 B settlement.

The work of 1965 had enabled a series of five phases to be distinguished in the pottery sequence of Layer 2 A (*AS XVI* (1966) 116). This year further good samples of pottery, particularly of phases 2 and 3, were found in squares Q 21 c and d. The same squares also produced good samples of artifacts and materials from well-defined contexts. The following are worthy of note: stone beads and pendants; stone studs; an animal figurine of clay (apparently unbaked) with horns sloping forward and on the back at one side a rough "saddle" and a thick coil over it; a bone needle (over 0.16 m. long); and a bracelet of what appears to be ivory.

Layer 2 B; Early Chalcolithic:

In square Q 21 d, beneath the structures now associated with Layer 2 A, a house built of large yellow mud-bricks (similar to those used for House 7) was

exposed. Only a few courses of brick survive from this building but it is clear that it repeats the type of Layer 2 B house-plan familiar from earlier seasons. The fill against the west wall contained pottery of characteristic Layer 2 B types. The surface lines, associated with the base of the wall at the outside, slope away downwards to the west and there is no evidence that the settlement continued further westwards.

In square R 21 b a further portion of House 7 was uncovered. This included a part of the north wall of the house, the line of which is not straight. Instead of joining the west wall, it turns at right angles, at a distance of ca. 2 m. from the west wall. Between the corner of this (north) wall and the west wall, a cross-wall was inserted on a foundation of small stones. In the northeast corner of square R 21 b and north of House 7 there was, at a lower (absolute) level than the earliest floor of House 7, an occupied area or space of which only the southern part lay within the limits of the square. The purpose of this area is not clear but the north face of the wall and the floor of the space beyond were frequently renovated by the addition of thick layers of mud-plaster faced with thin coats of red (clay?). This space had been constructed by terracing into the core of the mound. The stratification of the earlier layers was to be seen quite clearly when we removed the north wall of House 7 and thereby revealed the scarp of the terrace.

The stratigraphy of House 7 and its relation to the burnt houses to the south have enabled the pottery of Layer 2 B to be divided into three phases (*AS XVI* (1966) 118). A most important problem at all early sites is the introduction or development of painted pottery. At Can Hasan the first occurrence of red-painted pottery falls, on present evidence, a short time before the building of House 7. (There is only a slight amount of painted pottery in Layer 3). The pottery of phase 1

of Layer 2 B, which was associated with the first occupation levels of House 7, is still not clearly defined as the sample is slight. The second phase is associated with the later occupation of House 7 and the period immediately following its ruin, when the gap between the walls of House 4 and Houses 7 and 8 was used as a dump. The painted ware of this phase is related to Çatal West ware ("Early Chalcolithic I"). The third phase of the period, which is represented only by debris lines in the stratigraphy of House 7, is that of the destruction level pottery from Houses 3 and 4. It is marked by the introduction of Dark on Light pottery.

Finds of this layer were not spectacular in 1966 but good samples of materials were recovered, particularly from square R 21 b.

Layer 3:

The best evidence for Layer 3 is in the form of architecture. In 1965 in square R 21 a the remains of a substantial structure were discovered beneath House 7 and in 1966 further portions of this were cleared in square R 21 b. The greater part of the north and west walls have now been traced. The east and south walls probably lie under the walls of House 7. It is clear that the builders of House 7 were aware of the existence of the earlier walls and made use of parts of these walls as a solid foundation for their own building. This structure in squares R 21 a and b is as big and substantial as its successor, House 7. The house walls are ca. 0.80 m. thick with strong internal buttresses.

The sample of pottery and other materials from this layer is meagre and further work in future seasons will be needed to define them adequately.

Layers 4-7:

A small test trench was dug in the southwest corner of square R 21 b down to a depth of 4 m. This trench revealed a sequence of at least four superimposed mud-brick buildings. There may perhaps be 1 m. more of deposit still to be excavated

before reaching the original surface. Nothing is known yet of the plan of any of these buildings. The mud-bricks seem in some cases to be smaller than those used in Layers 3 and 2 B. There is some evidence that the wall surfaces may have been faced with red (clay?) plaster. There was a burnt surface (? hearth) associated with the wall of Layer 6.

The amount of pottery found in these layers was not large. It is, however, clear that the general character of the pottery is close to that of the Upper Neolithic levels at Mersin and the uppermost material of Çatal East. The main shape appears to be a hole mouth jar. There are also small bowls with out-turned rims. Surface colours are dark brown or dark red; the surface was finely burnished.

The samples of objects and materials were also slight. From Layer 6 there was part of a stone bowl in limestone. From the same layer a good carbon sample was recovered from the hearth which should provide useful chronological evidence. The samples of animal bone have not yet been examined but it is hoped that they may provide important information on the development of animal husbandry in the area.

SUMMARY

The 1966 season at Can Hasan has provided the answers to several outstanding problems and made clear the lines on which future work must proceed. It is particularly satisfactory that architecture of Layer 2 A has been identified. There are good samples of all materials from this layer, all related to well-defined contexts, and we now have recovered, at least in outline, the full picture of the period. The relation of this Layer 2 A architecture to the edge of the Layer 2 B settlement is one of the questions which will be investigated in the next season at the site.

Even more important is the discovery of the layers below layer 3, building levels,

---

apparently consecutive, and assignable to the Neolithic period. This greatly extends the range of the stratified sequence at Can Hasan and means that it should be possible to trace at one site the development from so-called Neolithic to Late Chalcolithic, a span of some 2,000 years. In the next season it is planned to extend the work on these early layers in the hope of recovering adequate samples of all materials which contribute to the total evidence for the period.

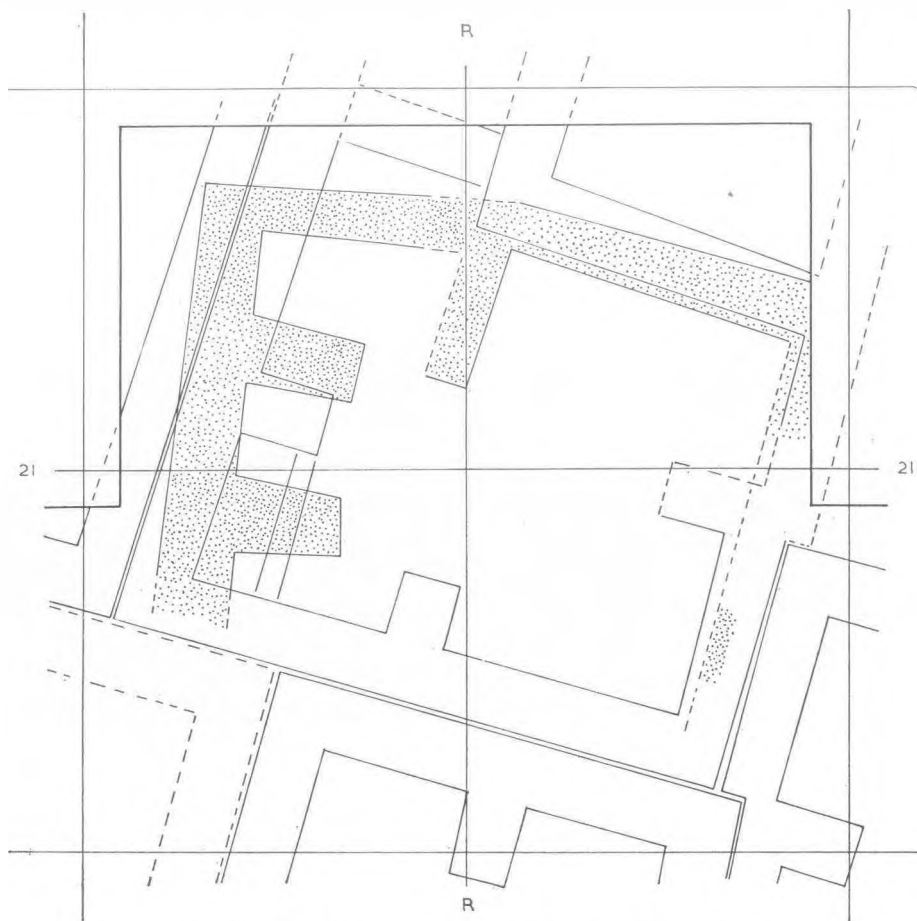

Fig. 1 — Plan of houses in Layers 2 B and 3 (shaded).

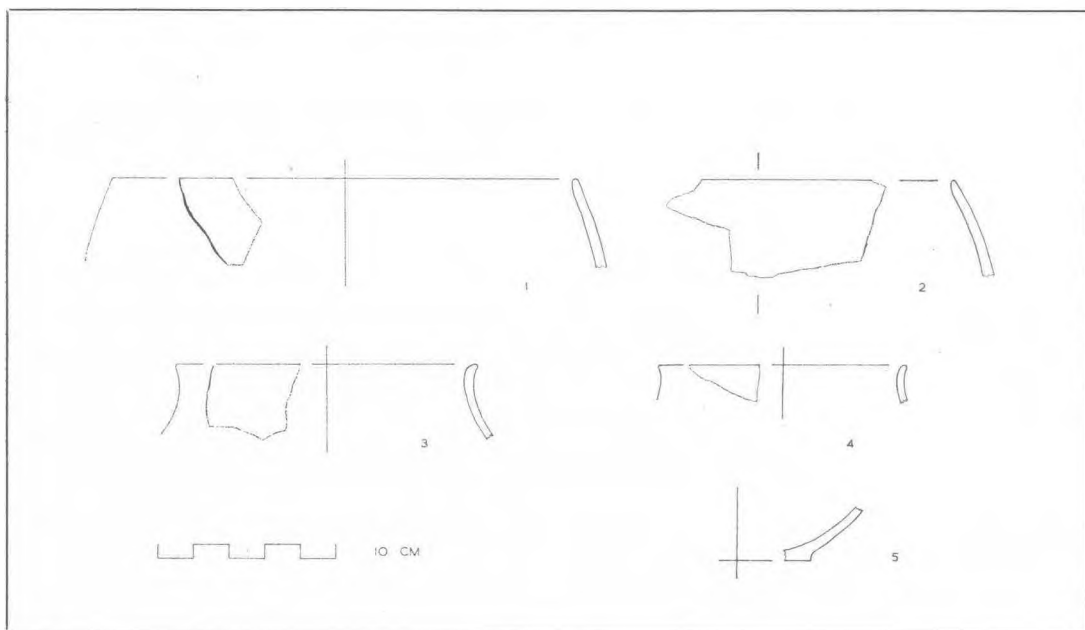
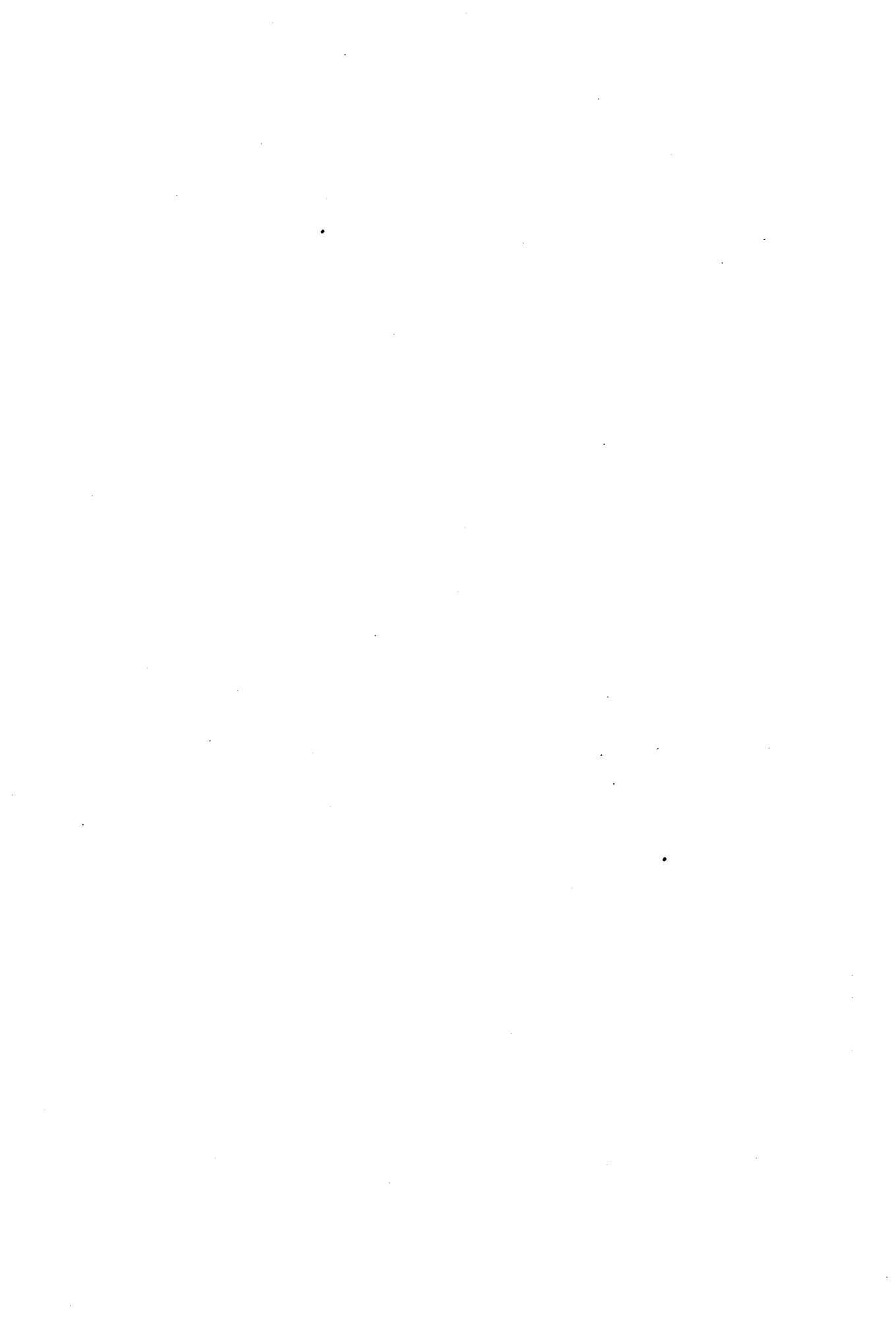

Fig. 2 — Pottery from Layers 4 to 7.

EXCAVATIONS AT SARDIS IN 1966

Prof. GEORGE M. A. HANFMANN
and
Prof. A. HENRY DETWEILER

The ninth campaign of the Harvard-Cornell University Expedition sponsored by the American Schools of Oriental Research began in mid - June. The Corning Museum of Glass was again a participant. Excavation activities continued until early September. Restoration work on the Marble Court continued until December under the Special Building Commission.

In the western part of the Royal cemetery of Bin Tepe, on the southern shore of the Gygean Lake, foundations of two Lydian houses (Fig. 2) were excavated and pottery ranging from late seventh to fifth century B. C. was found (Figs. 3-4). During winter and spring of 1966, a great number of grave mounds were penetrated by illicit diggers who did much damage. The expedition could investigate with scientific methods only part of the tombs which had been opened. Thus the small mound BT 63.3, just west of Kir Mutaf Tepe (BASOR 174, p. 54) was found to have contained a small, cist - like burial which had been plundered. Bits of pottery indicate a date around 550 B. C. At the eastern edge of the cemetery, on the ridge known as Duman Tepe, five chamber tombs (BT 66. 1-4,6) and one rock - cut, sarcophagus - like grave (BT 66.5) had been opened and partly ruined. The largest chamber tomb (BT 66.1), though built in Lydian times, had been re - opened in the Late Roman period and re - used for a mass burial of some 150 individuals (Fig. 6). The grave consisted of a long dromos, a long antechamber, and a cham-

ber (Fig. 5). It was much perturbed by recent clandestine diggers, who are said to have removed 300 lamps; some 50 lamps and several minor pieces of personal adornment were found by the expedition, among them a bronze ring showing an angel with a cross (Fig. 7). They indicate a date of ca. 400 A. D. for the burial.

Tunneling in the great central mound (BT 63.1, Karniyarik Tepe) undertaken by Crawford H. Greenewalt, Jr. and Second Commissioner Muharrem Tagtekin failed to locate the grave chamber, but proved that the monumental crepis wall of the inner mound, some 30 meters inside the great mound, continues northward after a break of ca. 5 meters (Fig. 8); cf. *Dergi* 13: 2 (1964) p. 61 f., figs. 23-29.

Following bulldozer activities by the Highway Department on the east side of the road which leads from the Salihli Highway to the Temple of Artemis (cf. plan *Dergi* 13: 2 (1964) Fig. 1), some 200 m. north of the camp, on the hillock which borders Şaitan Dere, an interesting Lydian sarcophagus burial was excavated and the fragment of a fine archaic stele retrieved (Figs. 9, 10).

South of the Salihli Highway, in the "House of Bronzes" ("Lydian Trench") area, a deep sounding made by G. F. Swift, Jr. revealed Submycenaean and Protogeometric levels of ca. 1200 - 900 B. C. At the depth of six to eight meters below the surface there appeared a stratum with two sub - levels marked by traces of a

rubble wall, shallow pits, a pithos *in situ*, and animal bones, including the skeleton of an equid (Fig. 11). The bulk of the pottery consisted of pithos sherds and plain local wares, but some 250 painted fragments are of Aegean inspiration, Mycenaean, Protogeometric (Fig. 12) and Geometric in style. Other finds included a bronze fibula of high - arch type, three glass beads, a sickle or scythe and knife of iron, and a green stone button seal engraved with a goat (Fig. 13).

In the higher strata of the trench, striking evidence was obtained of the fierce destruction by fire which was inflicted upon the city by the Kimmerians (between 675 and 650 B. C.). The skeleton of an eight - year - old child lay amidst ashes from the burned roof (Fig. 14), and at the northern edge of the trench a shallow pit contained a collective burial of some ten individuals, whose incomplete remains were evidently extracted from the destroyed buildings.

North of the Salihli highway, in the gymnasium area (*Dergi* 13: 2, figs. 6, 16, 20; *BASOR* 182, pp. 31 f.), the northern part of the long hall "BA", lying between the "Marble Court" and the main building of the gymnasium, was cleared. This "Aleipterion" contained a swimming pool which went right across the passageway from the "Marble Court" into the central hall of the main building "B". A new inscription (detail, Fig. 15) relates the renovation (*ananeosis*) of the aleipterion under one Simplikios Severus, Count of the First Order and Prefect, around 400 A. D. The unit flanking the "Marble Court" on the north and now designated as "North Hall" was excavated. Although lime burners had been active in it, its marble floor was partly preserved (Fig. 16). The battered head of a Byzantine emperor (?) was found here (Fig. 17). A test made by F. K. Yegül and M. T. Ergene in order to locate the western colonnade of the palaestra brought to light a fine head of Dionysos from a capital of the (eastern) screen colonade of the "Marble

Court", datable around 210 A. D. (Fig. 18). Another test made on the opposite side of the palaestra located a small entrance in the center of the eastern colonnade.

On the southern side of the gymnasium complex, between the apse of the Synagogue and the main building "B" of the gymnasium (Fig. 19), T. A. Kraabel excavated completely two units (A', B'). The hall C' lying just north of these units was excavated in part. Units A' and B' seem to have originally belonged to the gymnasium but later (in the third and fourth century were A. D.?) annexed to the Synagogue. In its latest phase A' appears to have served as a blacksmith shop, probably after the Sassanian invasion of 615 A. D., for coins of Constantius II (ca. 650 A. D.) were found here and elsewhere in the area. Room B' (Fig. 20) displayed a complex system of water pipes and drains. Hall C' was designed as a passage between the main building of the gymnasium and the palaestra, but was then partially blocked when the apse of the Synagogue was constructed. An expressive, over life-size late antique (sixth century A. D.?) head was found at the doorway leading from C' into unit B' (Fig. 21).

The apse of the Synagogue was investigated by Kraabel, A. H. Detweiler, and A. M. Shapiro, architectural consultant for the Synagogue. It appears that two diagonal passages led originally into the apse. Detweiler suggests they may have been designed as entrances for a tribunal and that the synagogue was originally designed and built as a Roman civil basilica and only later turned over to the Jewish community.

Kraabel also excavated the southwest corner of the palaestra (Fig. 22) and proved that the palaestra did have a western colonnade. A gold tremissis of Tiberius II (578-582 A. D.) was found.

Intensive work of research and recording and the first steps toward restoration were undertaken in the Synagogue.

L. J. Majewski was in charge of organizing the investigation and restoration of the interior. He was assisted by R. Meriç and H. Özlu. A team of specialized workmen was engaged in cleaning and consolidation of the mosaic of the main hall and in sorting and classifying the thousands of marble fragments of the revetments which constituted the decoration of the interior. The field architect for the Synagogue project, A. R. Seager, devoted himself to the recording of the existing condition of the building. He resurveyed the main hall and made drawings of the entire synagogue as well as a number of sections and other details. His assistant, N. Güler, drew elevations of all major walls and the apse and began a catalogue of all significant architectural fragments. In cooperation with Seager, and in consultation with A. H. Detweiler, A. M. Shapiro, architectural consultant, developed an over-all work schedule for proposed conservation and partial restoration as well as a number of tentative graphic solutions for the original appearance of the Synagogue. Photographic recording of existing conditions was undertaken with new techniques (bipod, balloon) by J. Whittlesey. The special working group for the project also included T. A. Kraabel, J. H. Kroll, and G. M. A. Hanfmann.

The entire mosaic of the main hall covering originally an area of over 600 sqm. was cleaned and drawings showing its original state were completed by Majewski and Özlü. Four new donors' inscriptions came to light. The earliest, that of Aurelius Alexandros (Fig. 23) indicated that in the third century A. D. the mosaic floor was laid down in seven bays, which were counted from west (from the apse) to east. Subsequently, in the fourth century, parts of the pavement were relaid. Thus another donor's inscription, which reads looking west, may belong to the fourth century. It occupied a central position under the baldacchino structure discovered in 1965 and commemorated the donation of a *hiereus kai sophodidaskalos*,

thus showing that a school must have been attached to the Synagogue (Fig. 24). The restored design of the second bay is seen in Fig. 25.

In his study of the marble decoration, Majewski was able to establish that its system featured engaged pilasters; the capitals of some 80 are preserved (Fig. 26). From imprints in the plaster and from data supplied by the study of inscriptions which decorated the walls, he was able to propose a tentative scheme for the decoration of the lower part of the apse.

J. H. Kroll correlated, recomposed and studied the donors' inscriptions on marble plaques which formed part of the interior decoration of the apse and the walls of the main hall. He was able to show that with the exception of the eastern cross wall the entire decoration was installed in the third century A. D. and apparently remained in place until the Synagogue was abandoned. The result is crucial for the dating of the construction; it is clear that the entire hall including the apse was constructed about 200 A. D.

Toward the end of the season, a small part of the southern palaestra colonnade and the adjacent part of the eastern palaestra colonnade was excavated. A storage shed for the classified marble revetments and the most important parts of the mosaic was constructed in the southeast corner of the palaestra. The mosaic inscriptions and a few other panels of the mosaic of the main hall were lifted and thus preserved against any accidents.

Good progress was made on the major restoration project, that of the "Marble Court" of the Roman gymnasium. J.W. Yarnell and M. T. Ergene were supervisors with F. K. Yegül (design), and T. Akalin (construction, procurement) taking part. Architect M. C. Bolgil participated in the work from mid - August on. During the season most of the western wall (Fig. 27) and all columns of the monumental gate were re - erected and work was partly-completed on pouring of the concrete

arch which will hold in place the marble members of the arch of the pediment. Repair of the western bench was also carried on, and a first sample of the column base and shaft which stood on this bench was set in place (Fig. 28). Numerous detailed investigations were carried out to clarify problems of design. Some fifty drawings relating to design and to the construction system were made. The committee for the project, which met regularly, included also A. H. Detweiler, G. M. A. Hanfmann, J. Whittlesey, and occasional visiting critics. The Ministry of National Education and the Department of Antiquities and Museums made a grant toward the work through the Special Building Commission on which it was represented by Commissioner Musa Baran, and subsequently by K. Z. Polatkan, Director of the Manisa Museum. In September, the Building Commission took over the work, which proceeded until mid-December. During that time the concrete arch for the pediment and certain parts of the western wall were completed, and restoration of the southern wall was taken in hand.

Investigation and recording of the plan of the ancient city in its various phases was undertaken by F. Hammann III, and A. Hyatt. This work was supplemented by small test digging. Thus, west of the Byzantine shops uncovered in 1959 (*Dergi* 10:1, 1960, p. 22, fig. 4), the alignment of the Main Avenue was traced westward, and the existence of a narrow (4.5 m.) north-south street or lane ascertained. To clarify the street pattern along the southern part of the city wall, a trench was made south of the modern village road which leads from the Pactolus to the Salihli highway. It revealed a city gate, apparently of the Early Byzantine period in its present form, through which the ancient predecessor of the village road may have entered the city area (Fig. 29). A preliminary analysis of the data gained

in the western part of the city area indicates the existence of at least three, possibly four (Lydian, Hellenistic, Early Roman, Late Roman?) phases of urban planning (Fig. 1). A first hypothetical attempt was made by Hammann to delineate the presumable extent and general pattern of the urban area (Fig. 30).

Considerable apprehension was felt by the expedition and the authorities concerned with the preservation of antiquities about the plan to use the present Turgutlu-Salihli highway as a major highway. The highway built in 1953 cuts right through a major part of the ruins and overlies the ancient Main Avenue of the city. It is clear that its use for heavy traffic would endanger the ruins and make any controlled development of Sardis as a touristic-monumental zone impossible. In cooperation with the Department of Antiquities and the Ministry of Tourism, the problem was brought to the attention of the Supreme Council for the Protection of Monuments. In August 1966, the Council ruled that the major highway should follow an alternate route, previously surveyed by the Ministry of Highways, but that the present road be kept as a secondary artery.

Throughout the work of the 1966 season, the Sardis expedition benefited by the advice and assistance of its new Commissioner M. Baran. It was assisted in many ways by K. Z. Polatkan, Director of the Manisa Museum and Member of the Building Commission for the restoration of the Marble Court. We were greatly helped by the sympathetic interest of H. Gürçay, Director of the Department of Antiquities, and M. Önder, Assistant to the Secretary of Cultural Affairs. On August 23, the Sardis program was signally honored by the visit of the President of the Turkish Republic, Cevdet Sunay, who expressed his approval of the work and extended his best wishes for its continuation.

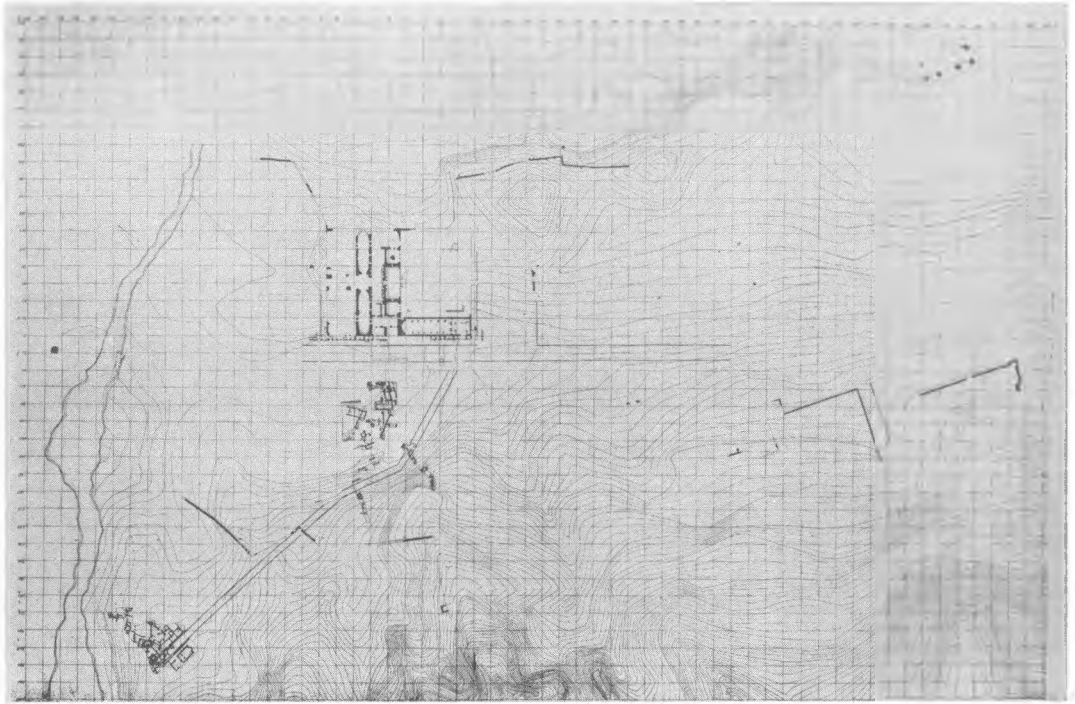

Fig. 1

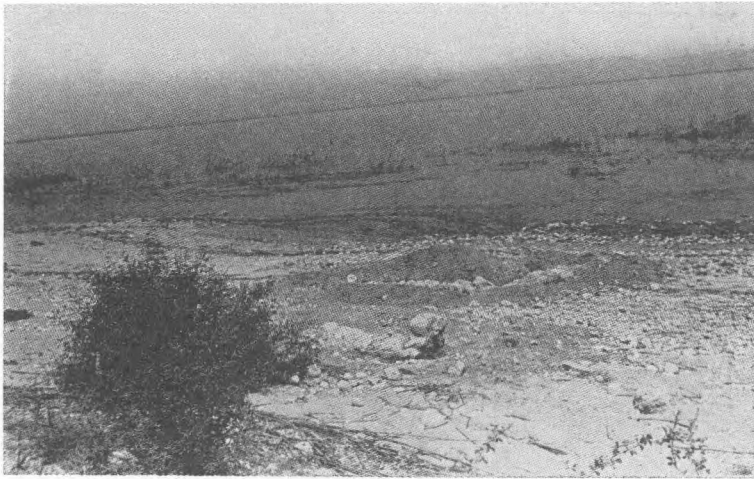

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

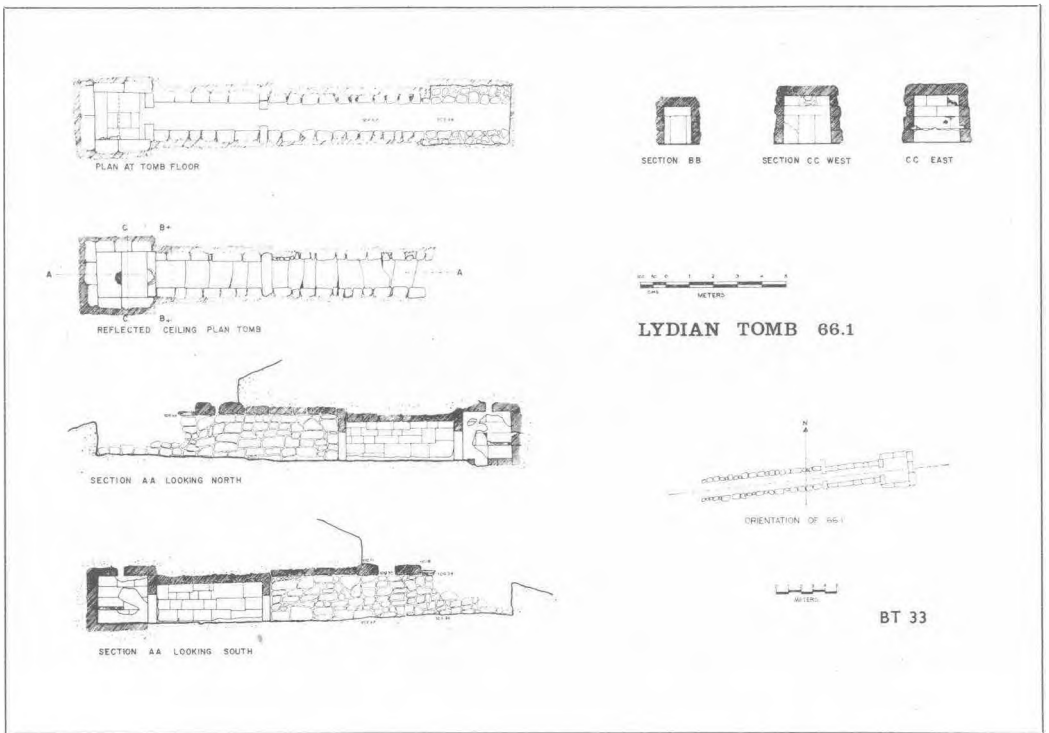

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

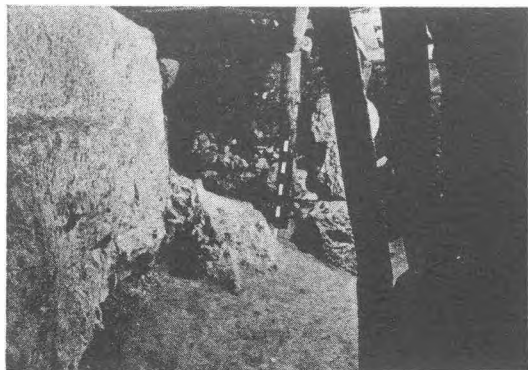

Fig. 8

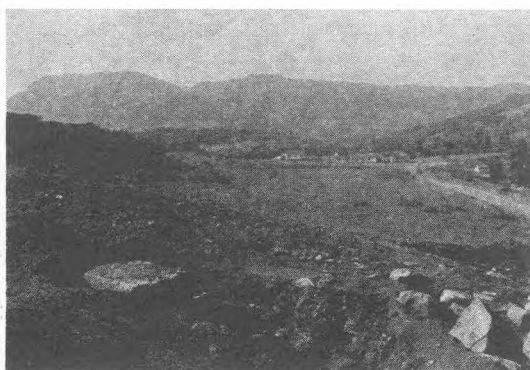

Fig. 9

Fig. 10

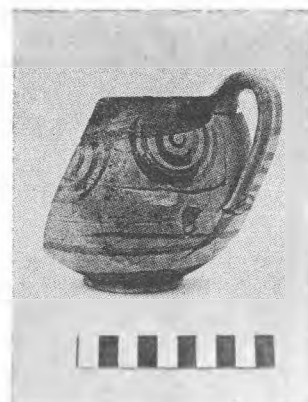

Fig. 12

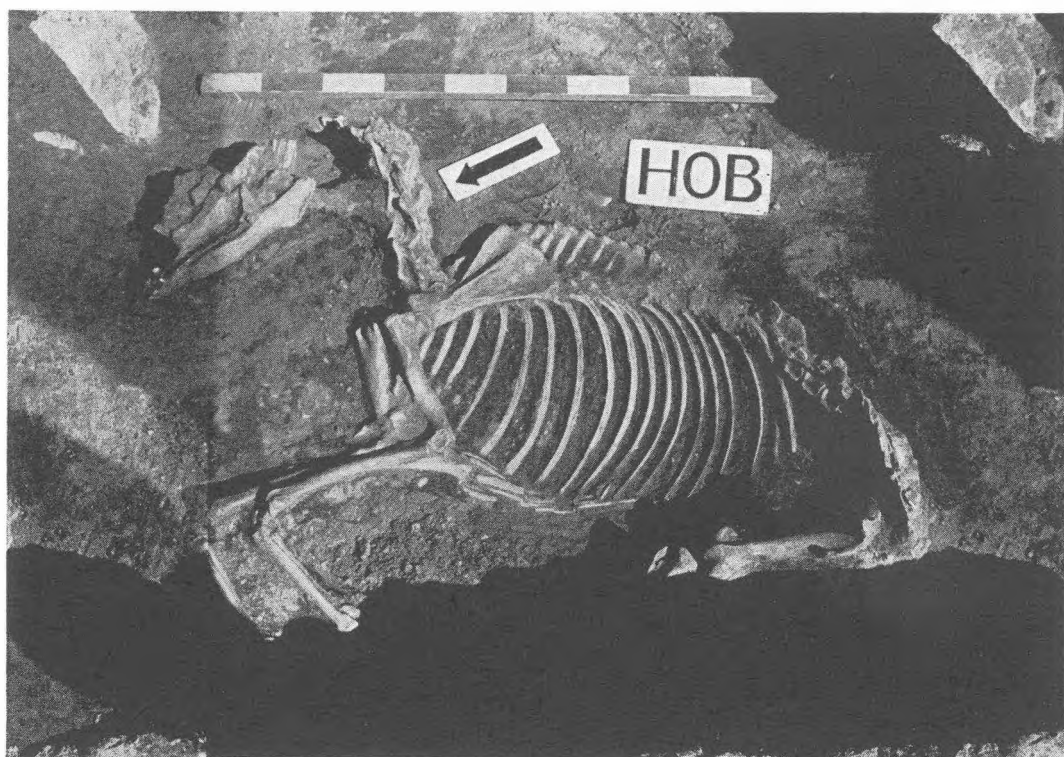

Fig. 11

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

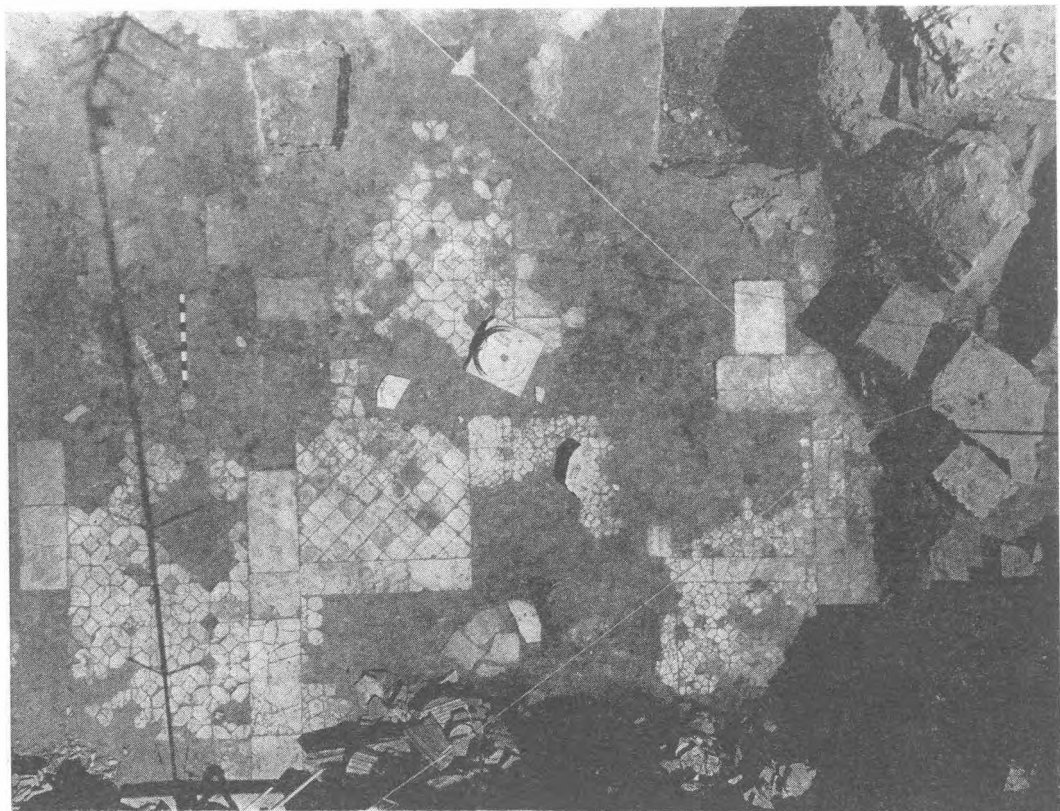

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

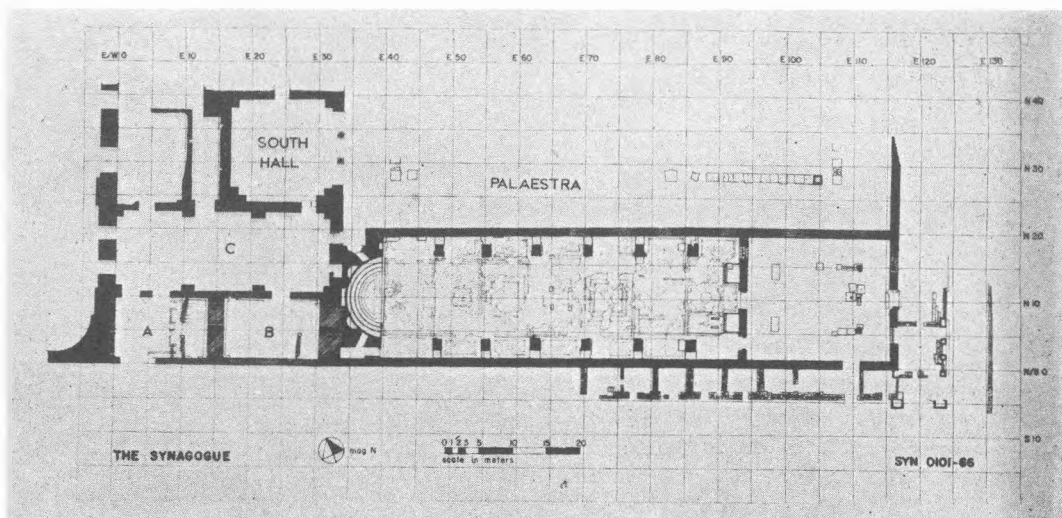

Fig. 19

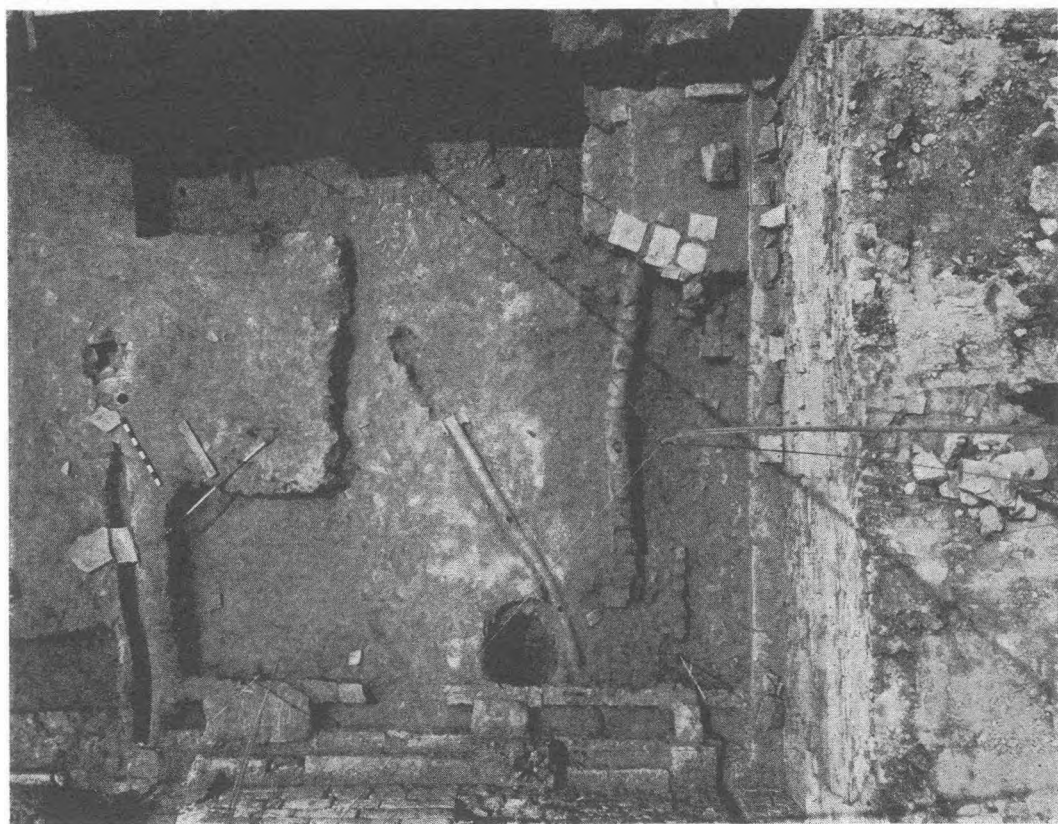

Fig. 20

Fig. 21

Fig. 22

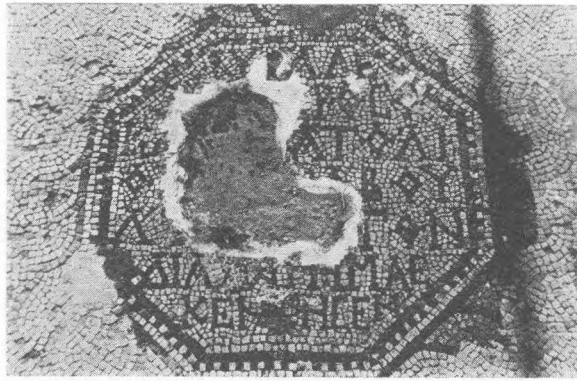

Fig. 23

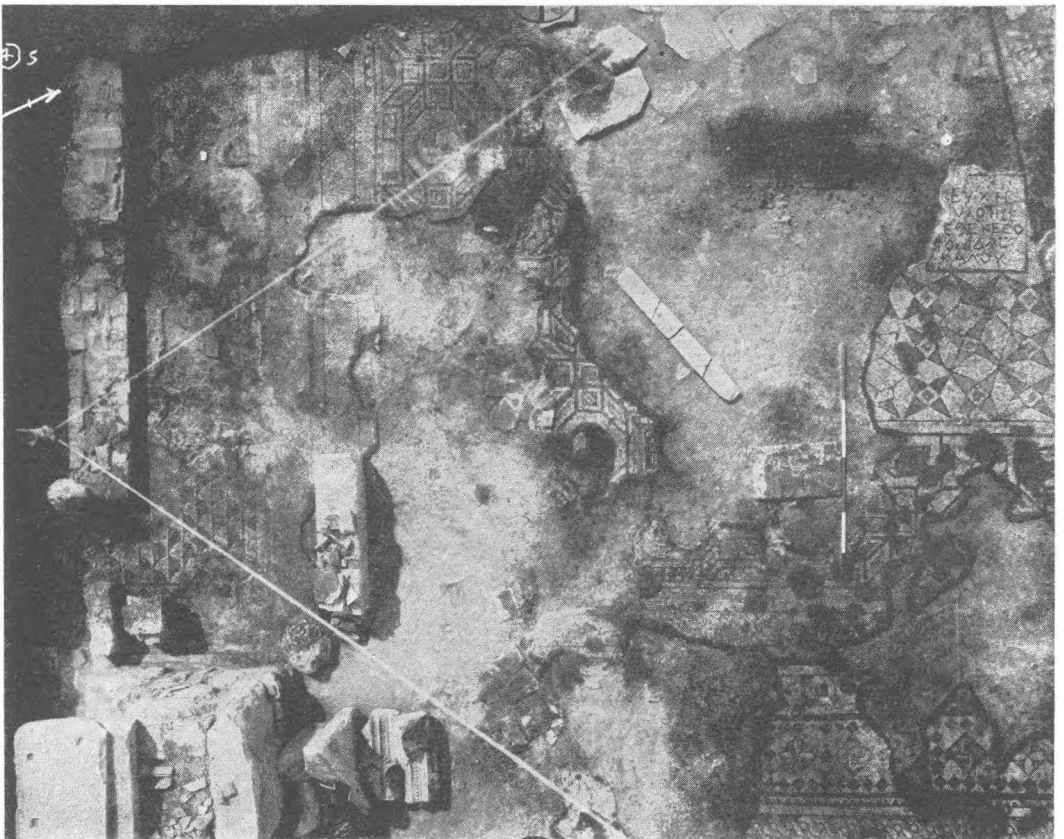

Fig. 24

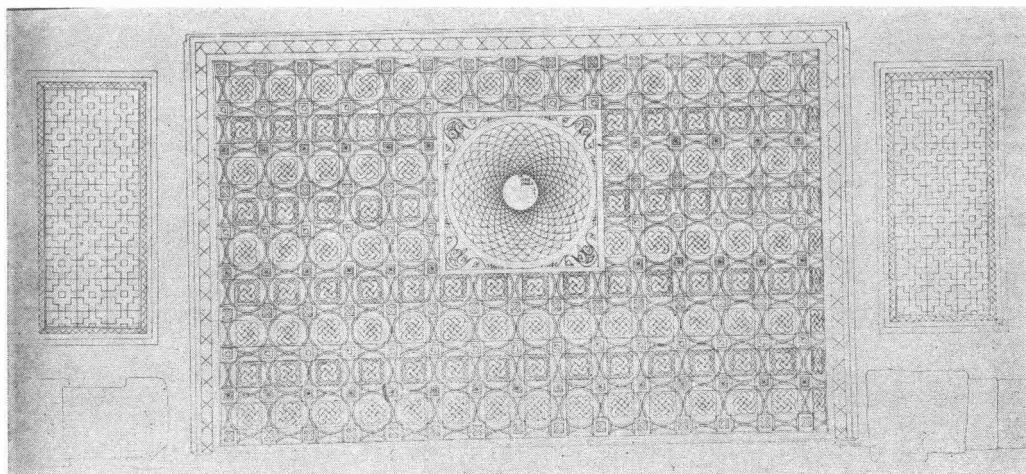

Fig. 25

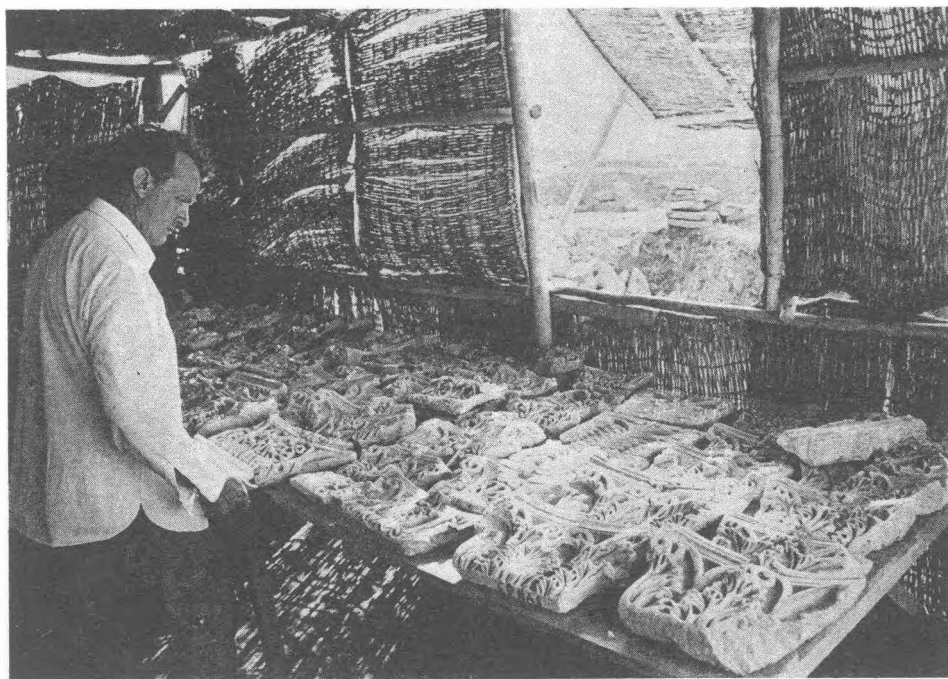

Fig. 26

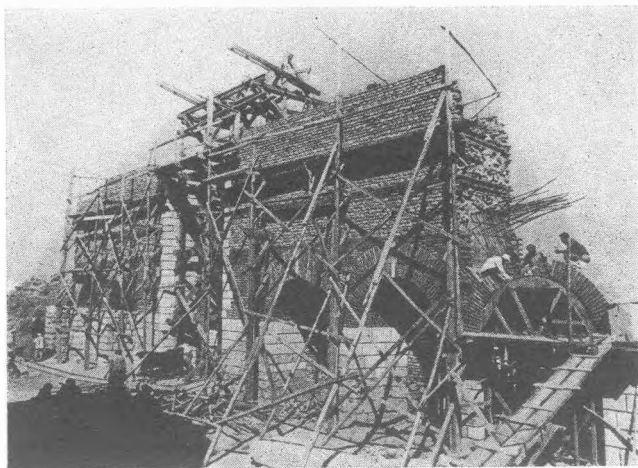

Fig. 27

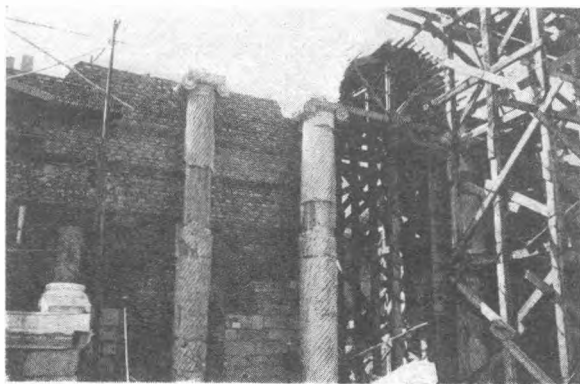

Fig. 28

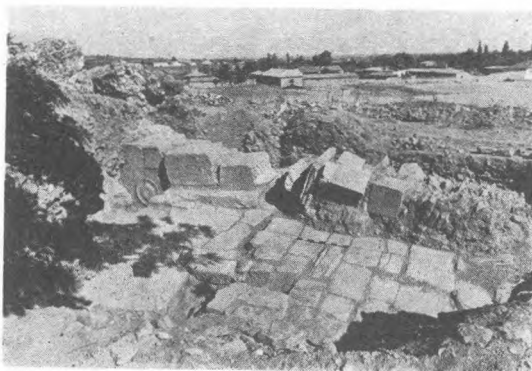

Fig. 29

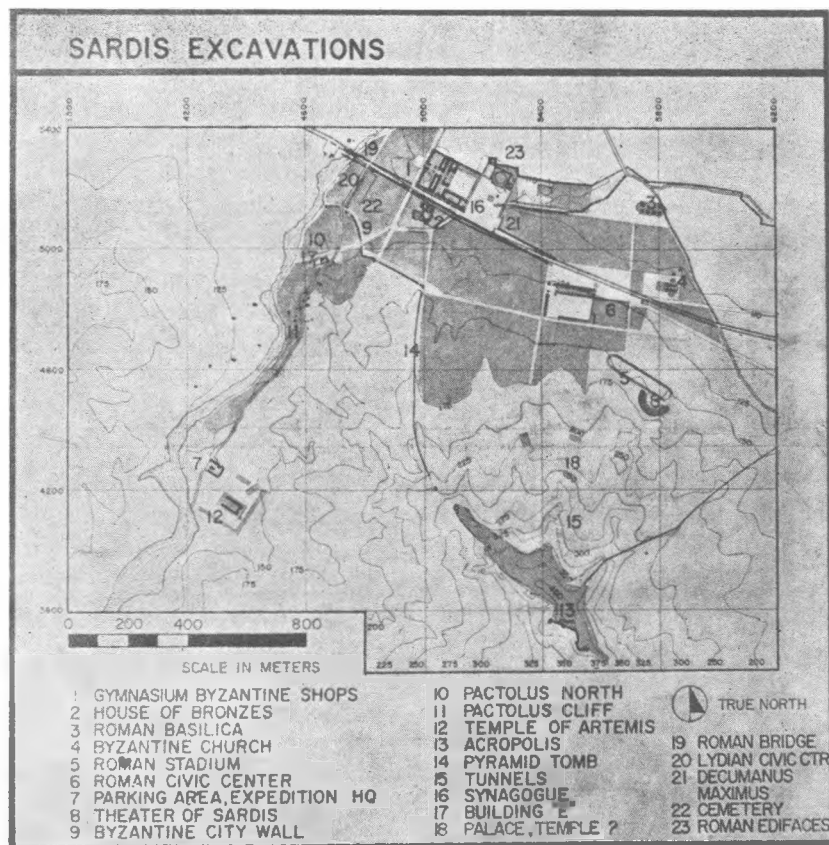

Fig. 30

KUŞSARAY (ÇORUM) SONDAJI

HÂMİT Z. KOŞAY

Millî Eğitim Bakanlığı 24 Mayıs 1966 tarihli buyruğu üzerine Alacahöyük kazı heyeti Çorum'un 15 Km. doğusunda, birkaç parça kırık Hitit tableti de bulunduğu söylenen Kuşsaray Höyüğünde 18-25 Temmuz 1966 tarihleri arasında Bakanlık ve Türk Tarih Kurumu adına 14 işçi ile sondaj ve araştırmalar yapmıştır.

Kazı Heyeti:

Dr. Hâmit Z. Koşay : Alacahöyük Kazısı müdürü.

Abdullah Çizgen : İstanbul Arkeoloji Müzeleri Foto atelyesi şefi.

Ahmet Ünal : Dil ve Tarih Coğrafya fakültesi Eski Çağ Tarihi kürsüsü asistanı.

Kubilây Nayır : Prehistorya Bölümü öğrencisi.

Yüksel Köksal : Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü muhasibi.

Süleyman Yalçın : Alacahöyük Müzesi muhafızı.

Kazı Mevkii:

Çorum-Samsun şosesi sağında Shell benzin deposunun bulunduğu yerin karşısındaki karayolu Kuşsaraya götürür. Köy 173 haneden ibaret ve 1100 nüfuslu olup 130-140 yıl önce 12 hane halinde Sivas-Gemerek ilçesinin Kazaönü köyü ile Kangal ilçesinin Zerk köyünden göç etmiş alevî Türkmenlerdir. Göç sebebi buldukları yerde nüfusun artması ve geçim darlığıdır¹.

(1) İlk önce Koltak köyüne gelmişler burası bataklık olduğu için "bizi sinek yer" diye Kuşsaray'a geçmişlerdir. Eski yurttan kalan bir ihtiyar: "Kondunuzun yeri tarif edin" demiş. Kervan yolu üzerinde olduğu söylenince: "Eyyvah! yurdunuzu yine bulamadınız" demiş.

Kuşsaray köyünün güney batısındaki şiddetli erozyona maruz, kalker ile örtülü Kale dağı yükselir. Bu dağın üstünde Greco-Romen çağı kalesinin bulunduğu delâlet eden bazı temeller görülmekte ve gizli kazılardan ele geçen eserler bulunmaktadır (Bk. Envanter: Ks. 40 ve Ks. 44). Aynı yerden çıkan boğa başı kabartmalı taştan yontulmuş küçük bir kap Çorum müzesi deposunda korunmaktadır.

Kuşsaray (veya Kızsaray) köyü de adını bu yerleşmeden almıştır. Dağın eteklerinde de toprak alırken aynı çağa ait mezarlara rastlanmıştır (Bk. Ks. 45-46 cam bilezikler).

Esas kazı yeri Çorum-Samsun şosesinin 300-400 m. güneyinde şose seviyesinden 20-25 m. yükseklikte kalkerle örtülü yassı bir tepe manzarası arzeder. Bu tepenin 150 metre uzunluk ve 100 metre genişlikteki sahasının surla çevrili bir höyük olduğu anlaşılmıştır. Bu höyüğün etekleri de iskân alanına girmektedir. Batı eteklerin de köylüler kayaların dibinde şimdiye kadar 3 ten fazla küp içinde Eski Bronz Çağı mezarlarına ve "urne" lerde yakılmış insan kemiklerine rastlamışlardır. Höyüğün üstünde B ve C ocaklarında 6×6 metrelik sahada yapılan iki sondajda höyüğün 4 metre kalınlıkta prehistorik ve protohistorik üç yerleşmeye sahne olduğu ve bu yerleşmelerin bir çok tali safhalara ayrıldığı görüldü.

Hitit Çağı: Halen ekili bir arpa tarlası olan bu yerdeki Hitit çağı taş temelleri köy evleri ve yol inşaatında bir yüzyıldan beri soyulduğu ve sapan tek mil sahası taradığı için çanak-çömlek kırıklarından başka iz kalmamıştır.

Eski Bronz Çağı: C ocağında 3 yapı katına rastlandı. Bunlardan ortadaki kat çok şiddetli yangın görmüştür. Bu yangından sonra da aynı insanların eski yerleşme sahasına bağlı kaldıkları aşikârdır.

Kuşsaray Eski Bronz Çağı katında Ahlatlıbel ve Alacahöyük kulplu fincan (Ks. 2) ile kulpsuz fincan (Ks. 3) da bulundu. 1 ve 2 no. lu iskeletlerde aynı kat tan çıkmıştır (Aşağıdaki bahse bakınız).

Kazdığımız saha dar olduğu için bu çağın mimarisi hakkında fazla bir bilgi verilemez. Ancak yapı temellerinin tek sıra büyük taşlardan üst kısımlarının da kerpiçten olduğu söylenebilir. Odalardan birisi içinde çamur sıvadan ibaret 1.5 metre çapında bir ocak ve mangal vazifesi gören bir çukur bulunmuştur. Çok hırpalanmış bir vaziyette olan çocuk iskeleti de bu ocağın yan alt tarafında yer almakta idi.

Kalkolitik (Chalcolithique): Kuşsaray höyüğünün doğu kenarındaki A yarmasında geometrik çizgilerle (insize) süslü siyah astarlı çanak çömlek kırıklarına rastlandı (Ks. 8a-8b). B yarmasında ise 2.75 metreden 4.00 metreye kadar olan kesit kalkolitiği temsil eder. Burada bulunan siyah üzerine beyaz (white on black) süslü seramiğin paralelleri Mersin XII, Kusura A, Büyük Güllücek ve Beycesultan kalkolitiği ile Ahlatlıbel ve Polatlı Eski Bronz çağı katlarında görülebilir. Aynı çukurda bir adet obsidiyen bıçak (Ks. 34) ile askı delikli üç parça domuz dişi (Ks. 36-37-38) ve külliyetli miktarda siyah monokrom seramik parçaları bulundu.

C ocağında rastlanan kaba ve küçük değirmiş düz dipli çizgi süslü çömlek parçası çok eski chalcolithique veya geç neolitik olabilir (Ks. 5).

Kuşsaray'da Neolitik tabakanın da bulunabileceği umulur.

Kuşsaray Kalkolitiğinde hayvan başı şeklinde bir kulp Büyük Güllücek kalkolitik eserlerini hatırlatır. Ayrıca kapların kenarı altında parmakla sıkıştırılarak meydana getirilen basit çıkıntı kulplar (Ks. 7a-b-c) Doğu Anadolu'da Güzelova'ya; Batıda Balkanlara kadar yayılmıştır.

Büyük bir küp parçası olan (Ks. 6a) dudak biçimli akıtacağı ve üstündeki deliği ile Büyük Güllücek; Alacahöyük; Pulur; Güzelova (Erzurum) kalkolitik buluntularını hatırlatır.

İskeletler:

Kuşsaray sondajında iki adet mezar açığa çıkarılmıştır. Bunların ikisi de tepedeki B ocağının Eski Bronz Çağı tabakalarına tekabül eden yerde bulunmuşlardır.

1 *No. lu İskelet:* Basit bir toprak mezara gömülmüştür. Son Eski Bronz Çağı yapı katının (Kat. II.) altına tekabül etmektedir. Mezarın tabanı kırmızı aşı toprağı ile kaplanmış; bu toprağın üzeri de kil ile sıvanmıştır. Aşı toprağı buraya Sağmaca Suyunun batısındaki Oluklu mevkiinden veya köyün yakınındaki Kale'den getirilmiştir. Bu tabakanın üzerine iskelet "Hocker" durumunda baş güneye; ayaklar kuzeye; sırtı doğuya; yüzü batıya gelecek şekilde gömülmüştür. Sağ kol kemiği omuzdan itibaren arkaya doğru kaymıştır. Kafatası kısmen ezilmiş vaziyette bulundu. Diğer kısımlar sağlam idi.

2 *No. lu İskelet:* Yine bir toprak mezara gömülmüştür. Herhangi bir mimarî tabaka ile ilgisi tesbit edilememiştir. Üstten itibaren 1.80 metre derinlikte bulunmuştur. Kesinlikle Eski Bronz çağına aittir. "Hocker" durumundadır. Baş güney batıya; yüzü güney doğuya bakmakta idi. Ölü hediyesi olarak her iki kulağında da bronzdan yapılmış helezonî birer küpe ve bir adet bronz iğne bulunmuştur. Küpeler parça halindedir. İskelet iyi korunmuştur.

İstikşafalar:

1) *Kaletepe:* Kuşsaray ve çevresi Eski çağda kesif bir şekilde iskân edilmiştir. Köyün hemen güney batısındaki Kaletepe klâsik devirde bir müstahkem mevki (Castel) olarak kullanılmıştır. Tepe ovaya hâkim yüksek bir yer olup üstünde ve yamaçlarında duvar izleri mevcuttur. Burada bulunan boğa başı kabartmalı kap bugün Çorum Turizm derneğinin müze koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. Ks. 44 No. lu Bronz fibula da burada bulunmuştur.

2) *Kale (Eğercidağ)*: 26. VII. 1966 tarihinde Çorum'lu mineroloji mütehassısı Sadettin Sönmez'in rehberliği ile heyetimiz tarafından ziyaret edildi. Çorum'a 25 Klm. kuzeyde; Eğercidağın batısındaki yüksek doruklardan birisi üzerindedir. Takriben 100 × 50 metrelik oval şeklinde bir kale; kalenin içinde yapı kalıntıları ve güneyinde harçsız yapılmış bir poterin vardır. Poterinin yüksekliği 2 metredir. İçerdeki buluntulardan (bilhassa çeşitli renklerdeki mozaik döküntüleri) burasının klâsik devirden bir müstahkem mevki olduğu anlaşılmıştır. Tepenin yüksekliği denizden 1300 metredir. Ovaya hâkim bir yerdedir.

3) *Melikgazi*: Çorum'un güney doğusunda şehre 5 Klm. mesafede sivri bir tepedir. Hitit ve Phryg devirlerinde yerleşilmiştir. Bilhassa polikrom Phryg seramiği pek mebzuldur. Şehre bir yolla bağlıdır; kolayca görülebilir.

4) *Sağmaca ve Elvançelesi*: 18. VIII. 1966 tarihinde kazı heyetinden Ahmet Ünal tarafından görülmüştür. Sağmaca suyunun (Göz) batısındaki bir burun üzerinde klâsik devirden bir müstahkem mevki vardır. Bunun karşısındaki çeşmenin eteğinde mezarlar bulmuşlardır.

Sağmaca suyu Mecitözü istikametine doğru takip edilirse; Söğütlük ve verimli bir vadiden Çorum-Mecitözü şosesine çıkarılır. Burada Elvançelesi köyüne varmadan önce yolun sol tarafında; tarlaların içinde küçük boyda bir höyük vardır ki

köylüler de buna "Höyük" demektedirler. Satih buluntularına göre bu höyük Eski Bronz çağı ve Hitit devirlerinde iskân edilmiştir. Takriben 100 × 100 metre genişliğinde yuvarlak bir yerdir. Tarlanın motorla sürülmesi yüzünden çok tahrip edilmiş; yapı taşları hep toprak üstüne çıkarılmıştır. Yüksekliği takriben 9-10 metredir. Çok aşınmış olduğu anlaşılıyor.

Höyükten ayrılıp şose Çorum'a doğru takip edilirse, yolun iki tarafında yer yer sivri yığma tepeler görülür. Bunlar tümülüslerdir. Bir tanesi define arıyıcıları tarafından açılmıştır. Yumuşak kesme taşın içine oyulmuş iç içe iki odadan ibaret olan bu tümülüste üç adet küp bulunmuşsa da bunların "urne" olup olmadıkları tesbit edilememiştir.

5) *Güzelcedere*: Kuşsaray'a 10 Klm. mesafede; Çomarbaşı köyü mevkiindedir. 22. VII. 1966 tarihinde Abdullah Çizgen ve Ahmet Ünal tarafından görülmüştür. Fundalık ve çalılık bir derenin (Güzelce dere) sağ yamacında, dereye doğru uzanmış sivri bir burundur. Buluntulara göre Eski Bronz çağı ve Phryg devirlerinde yerleşilmiştir.

Şayanı hayret, Hititlere dair bir iz yoktur. Defineciler bir ocak yapı kalıntılarını, yangından sonra tuğlalaşmış kerpiçlerle birlikte açığa çıkarmışlardır. Kuşsaray'ın II. tabakasını tahrip eden yangının buraya da şamil olduğu ileri sürülebilir. Yolu olmadığından ulaşılması güçtür.

E N V A N T E R

Ks. 1 : Küp. yük: 0.40 m. en geniş yeri: 0.33 m. ağız çapı: 0.20 m. kaide çapı: 0.075 m. Yerleşme yerinin kuzey yamacında köylüler tarafından bulunmuştur. Hitit. Çift kulplu ağız kenarı dışarı taşkın. Kaidesi dar. Dibinde deliği var. Kırmızı renkte, kaba iştir. Tam.

Ks. 2 : P. T. tek kulplu fincan yük: 0.065 m. ağız çapı: 0.08 m. Eski Bronz çağı (Ocağı), kaba işlenmiş olup perdahı aşınmıştır. Kaidesi yoktur. kahve rengine bakan kırmızı renktedir. Ağız basıktır kulpu ağıza bitişik olup tamamlanmıştır.

Ks. 3 : Kulplu fincan. yük: 0.045 m. ağız çapı: 0.08 m. Eski Bronz çağı (B ocağı) ağız kenarı ince, yuvarlak dipli saman karıştırılmış kaba kilden yapılmış

olup heyeti umumiyesiyle kırmızıdır. Fakat alt tarafında içte hemde dışta siyah bir kısmı vardır. Ağız kenarı tamamlanmıştır.

Ks. 4 : Kâse, yük: 0.06 m. ağız çapı: 0.13 m. Eski Bronz çağı. kaidesi yuvarlak kırmızı renkte olup yer yer siyah, yarısı tamamlanmıştır. Ağız kenarı ince perdahı kısmen aşınmış vaziyettedir.

Ks. 5 : P. T. birkabın dibi. mevcut yük: 0.065 m. kaide çapı: 0.06 m. mevcut genişlik: 0.115 m. kap C ocağında EBÇ tabakaları arkasında bulunmuş olup iptidailiği bunun daha eski bir devre ait olduğuna işaret etmektedir. Kaidesi düzdür içi kırmızı dışı siyah ve kum karıştırılmış kaba kilden yapılmıştır. Kabın iptidai tarafı üzerindeki ensize (insize) süslerde

görülebilir. Bunlar her hangi bir ucla kil yaşken oylumuş süslemeden sonra kap berdah ve cılâ görmemiştir. Eksik olup sadece dip tarafı mevcuttur.

Ks. 6a : P. T. küp kırığı. mevcut yük: 13 cm. mevcut genişlik: 14 cm. Kalkolitik. bir küpün yan tarafındaki akıdacağıdır. kaba olup siyah renkedir. iç tarafı kahverengidir.

Ks. 6b : P. T. kap kırığı. mevcut yükseklik: 5 cm. mevcut genişlik 7 cm. Kalkolitik kulp şeklinde tutacağı ve akıdacak deliği var. dışı siyah içi kahverengi (bk. ks. 6a).

Ks 7a : P. T. kap Yırığı (kenar ve kulp) boyutları: 4×4 cm. Kalkolitik ağız kenarında burun şeklinde çıkıntısı (kulp) var. dışı siyah içi kırmızı berdahlı.

Ks. 7b : P. T. kap kenarı ve kulpları. Boyutları: 5;5×5.5 cm. Kalkolitik.

Ks. 7c: Kap kenarı ve kulpu. Boyutları: 4/5×3 cm. Kalkolitik Ks. 7a ile aynı olup tutacak kısmı biraz kalıncadır.

Ks. 7d : P. T. kap kulpu. Boyutları : 4/5×3 cm. Kalkolitik kulp düğme şeklinde olup ağız kenarına bitişiktir. dışı siyah içi kahve rengi perdahlı.

Ks. 7e : P. T. kulp, en geniş yeri: 3/5 cm. Kalkolitik bir fincanın kulpu hayvan başı şeklindedir. siyah kahve rengi, kaba.

Ks. 7f : P. T. kap kenarındaki çıkıntı. Boyutları: 4/5×4 cm. Kalkolitik. siyah renkte çıkıntı kulp için yapılmış olup ağız kenarına bitişiktir.

Ks. 8a : P. T. süslü çanak kırığı. boyutları: 9×5/5 cm. Kalkolitik. siyah renkte üzeri paralel insize süslü bir kâsenin karın kısmı.

Ks. 8b: P. T. süslü kap kenarı. Boyutları: 6×4/45 cm. Kalkolitik. siyah renkte. Güllücek kapıarını andırıyor perdahlı paralel çizgi süslü Ks. 8a nın parçası olabilir.

Ks. 8c : P. T. süslü kap kırığı. Boyutları: 4/5×3/5 cm. Kalkolitik. siyah renkte paralel çizgi süslü.

Ks. 8d : P.T. süslü kap kırığı : Boyutları: 8/5×4 cm. Kalkolitik içi kahve rengi dışı siyah perdah üzerine beyaz boya (white on black) çizgi süslüdür paralelleri Mersin XII, kursa A, Beycesultan; B. Güllücek ve s. de bulunabilir. süsler siliktir.

Ks. 8e: P. T. kulp kırığı. Boyutları: 4/5×4/5 cm. Kalkolitik. içi açık dışı koyu kahve rengidir. Koyu kahve rengi üzerine beyaz çizgilerle süslüdür. (Bk. Ks. 8d).

Ks. 9a; b; c; d; e; f; g. P. T. askı. yük: 12 cm. taban genişliği: 7/5 cm. Eski Bronz çağı (hepisi de c ocağından) boz renkte 7 adetini hepsi aynı yerde bulunmuş olup iki tanesi kırık uçları delikli.

Ks. 10 : P. T. ağırşak. yük: 2/5 cm. genişlik: 5/5 cm. Eski bronz çağı basit koyu kahve rengi iki ucu şişince.

Ks. 11 : Ağırşak, kalınlık: 1/5 cm. çap: 5 cm. Eski Bronzçağı siyah taştan kenarları iyi düzeldilmiştir, kaba.

Ks. 12 : Ağırşak. kalınlık: 1/5 cm. çap: 6 cm. Kalkolitik. Beyaz kalkerden yapılmış olup kabadır.

Ks. 13 : Ağırşak (P. T.) yükseklik: 2/3 cm. en geniş yeri: 3 cm. Eski Bronz çağı siyah renkte basit.

Ks. 14 : P. T. Figürin. Mevcut yükseklik: 6 cm. en geniş yeri: 5/5 cm. Hitit, kırmızı renkte. çok yıpranmış olduğundan hayvanın cins ve durumunu tesbit etmek güçleşmektedir, satıhta bulunmuştur.

Ks. 15 : P. T. Figürin. mevcut yük: 3/5 cm. en geniş yeri: 3 cm. Hitit. kiremit renginde başının yarısı ve dip tarafı kırık bir hayvan başı. bir tencere kapağının kulpu olabilir.

Ks. 16 : Süs danesi. yük: 3 cm. çap: 1/5 cm. Hitit. kırmızı taştan yapılmış olup yer yer beyaz damarları vardır. Silindir şeklinde ortası gayet muntazam bir şekilde delinmiş ve eyi işlenmiştir.

Ks. 17 : Taş kap parçası. Yük: 9 cm. mevcut genişlik: 1 cm. Hitit (sath buluntusu). kurşuni renkte taştan bir kulpun akıtacaklı kısmı. Akıtacağı oluk şeklinde ağız kenarına bitişik.

Ks. 18 : Taş alet uzunluk: 7/5 cm. genişlik 5 cm. en kalın yeri: 4 cm. Eski Bronz çağı. siyah taştan yapılmıştır. düveç olarak kullanılmış olabilir. iki ucuda aşınmıştır.

Ks. 19 : Taş balta. uzunluk : 5 cm. yüzgen : işliği 2/5 cm. Eski bronz çağı. siyah bazalttan yapılmış yüzü geniş yassı.

Ks. 20 : Mühre. uzunluk: 4 cm. kalınlık: 2 cm. genişlik: 2/5 cm. Eski Bronz çağı. beyaz taştan yapılmıştır. her tarafı kaygan.

Ks. 21 : Taşkazıyıcı mevcut uzunluk: 5/5 cm. En geniş yeri: 3 cm. Eski bronz çağı beyaz çakmak taşından yapılmış, ucu kırık, her tarafında keskin, dip tarafı geniş.

Ks. 22 : Taş bıçak uzunluk: 7/5 cm. genişlik: 2 cm. Eski bronz çağı beyaz Flint. sekonder yüzü keskin uçları kırık.

Ks. 23 : Taş bıçak mevcut uzunluk: 4/5 cm. genişlik: 1/5 cm. Eski bronz çağı çakmak taşından yapılmış koyu kahve rengi ve ucu kırık sekonder.

Ks. 24 : Taş bıçak uzunluk: 4/5 cm. genişlik: 2/5 cm. Eski Bronz çağı koyu çkahve rengi primer yüzü keskin.

Ks. 25 : Taş bıçak, mevcut uzunluk: 4/5 cm. genişlik: 2 cm. EBÇ. açık kahve rengi çakmak taşı sekonder iki ucu kırık.

Ks. 26 : Taş bıçak mevcut uz: 5/5 cm. Gen: 1/5 cm. EBÇ. koyu kahve rengi çakmak taşı ucu kırık iki yüzü destere dişi gibi keskin, primer.

Ks. 27 : Taş bıçak uz: 3/5 cm. gen : 2 cm. EBÇ. koyu kahve rengi çakmak taşından iki ucu kırık setonder.

Ks. 28 : Taş bıçak uz: 4/5 cm. gen: 2 cm. EBÇ. kahve rengi çakmak taşından yapılmıştır. iki ucuda kırık yüzü keskin.

Ks. 29 : Taş bıçak. m. uz: 4/7 cm. gen: 2 cm. sarıya yakın kahve rengi çakmak taşından Primer iki ucu kırık yüzü destere dişi şeklinde.

Ks. 30 : Taş bıçak Mevcut uz: 3/5 cm. gen: 1/7 cm. EBÇ. beyaz çakmak taşı sekonder iki ucu kırık.

Ks. 31 : Taş bıçak Mev. uz: 4/5 cm. gen: 1/5 cm. EBÇ. beyaz (sarımtrak) çakmak taşı sekonder bir ucu kırık.

Ks. 32 : Taş bıçak. mev. uz: 3/5 cm. gen: 1/7 cm. EBC. kül rengi çakmak taşı. Primer iki ucu kırık.

Ks. 33 : Taş bıçak mev. uz: 3/8 cm. gen: 1/5 cm. EBC. kül rengi çakmak taşı sekonder iki ucu kırık.

Ks. 34 : Obsidyen bıçak. Mev. uz: 3 cm. gen: 1 cm. Kalkolitik siyah renkte sekonder iki ucu kırık.

Ks. 35: Kemik kazıyıcı, mev. uz: 7/5 cm. en geniş yeri: 2 cm. kemik yontularak yapılmış bir kazıyıcı, yassı bir ucu kırık.

Ks. 36 : Kemik süs danesi Mev. uz: 6/5 cm. en geniş yeri: 2/5 cm. Kalkolitik. beyaz kemikten bir yırtıcı hayvanın defansı olabilir, ucu delikli diğer ucu kırık.

Ks. 37 : Kemik süs danesi. Uz: 7/5 cm. kalınlık: 2 cm. Kalkolitik. Domuzun defans dişinden yapılmış; ucu askı delikli.

Ks. 38 : Kemik süs danesi Uz: 6/5 cm. en Gen: yeri: 1 cm. Kalkolitik Ks. 38 gibi domuzdişinden yapılmış olup ucu delik yarısı kırılmıştır.

Ks. 39 : Bronz iğne Uz: 5/7 cm. Eski Bronz çağı Ks. 2 No. lu iskeletin başı altında iki adet helezonî bronz küpe ile birlikte bulunmuştur.

Ks. 39b : Bronz iğne Uz: 6/5 cm. uncuda deliği var fakat kırılmış.

Ks. 40 : P. T. vazo. yük: 18/5 cm. karın gen: 4/5 cm. ağız çapı: 1/5 cm. kaide 4:4 cm. Greko romen gözyaşı kabı (Kuşsaraylı Ali Aydın bir mezarda bulunmuştur). Uzun boyunlu; ağız kenarı dışarı taşkın halde dipli, kırmızı.

Ks. 41 : Sikke çap: 2 cm. Roma devri Bronz, üzeri kabartmalı ve kitabeli izi korunmuştur. Kuşsaray çevresi. (Öğretmen Ali Sakbancı'nın hediyesi).

Ks. 42 : Sikke Yunan Sikkesi, iki yüzüde kabartmalı (Hacı Ahmet Ünküştan satın alınmıştır).

Ks. 43 : Sikke çap: 2 cm. Bronz yunan Sikkesi yüzünde Flüt çalan insan Figürü var, diğer yüzüde kabartmalı (Ks. 42 deki şahısdan alınmıştır).

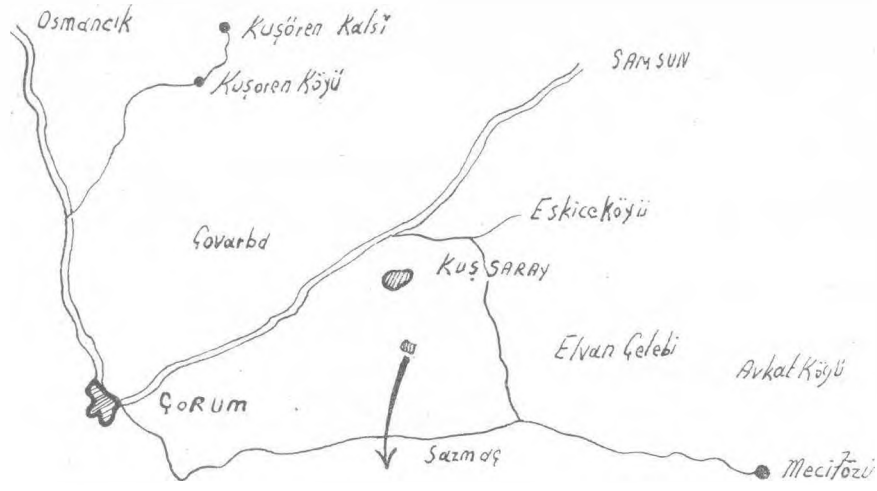
Ks. 44 : Fibula Uz: 9 cm. en gen. yeri: 2/5 cm. Roma devri. bronz telden yapılmış olup kuş şeklindedir. Kuşsarayın batısında kalede bulunmuştur. sağlam (Ali Aydın'ın hediyesi).

Ks. 45 : Kolhalkası (Bilezik) çap: 6 cm. kalınlık: 0/9 cm. klâsik devir, kalenin eteğindeki bir mezarda bulunmuştur, yeşil camdan yapılmıştır (Ali Aydın'dan).

Ks. 46 : Kol halkası (bilezik) çap: 6 cm. kalınlık: 1 cm. klâsik devir kahve rengi camdan yapılmış Ks. 45 le aynı yerde bulunmuştur, yapıştirilmiştir, bir tarafında çıkıntısı var.

Not : Kuşsarayda kısa süreli ilk sondaj'ın sonuçları bunlardan ibarettir. Kazıya devam için en azdan bir dönüm tarlanın kamulaştırılması veya sahiplerinden satın alınması gerektir. Hitit katının yüzelli yıldanberi taşları alındığı ve sürüldüğü için çok bozuktur. yangın gören Eski bronz katı ve kalkolitik katı daha fazla essr verebilir. Neolithik yerleşmenin bulunup bulunmadığı daha esaslı araştırma ile tesbit edilebilir.

Çok şiddetli erozyona tabi Kale dağı, bir törpü yüzünü andıran kalker çıkıntıları ile Coğraf-yacılar için inceleme konusudur. Orman kalkınca, dağın kuzey yüzünde toprak kalmamıştır.

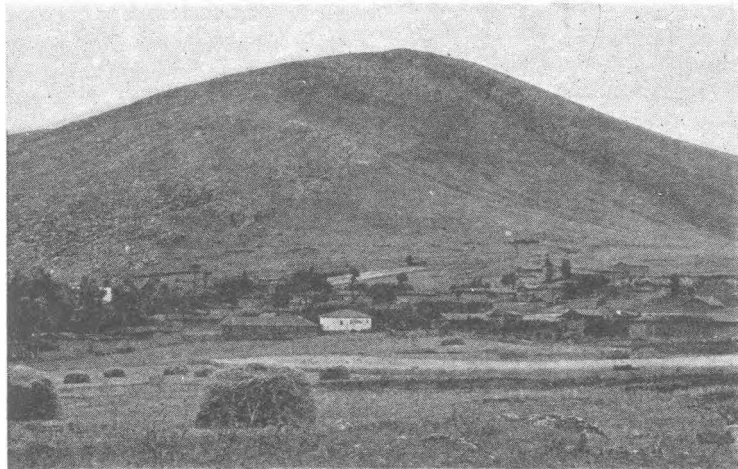

m. 1 / 200.000

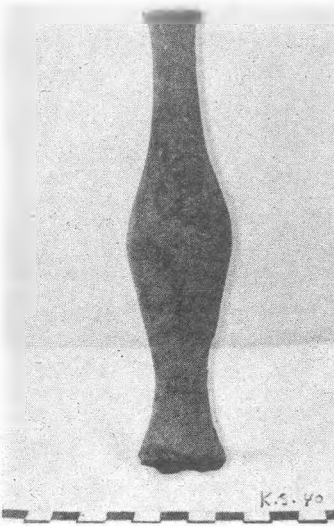
Res. 1 — Kuşsaray harita krokisi

Res. 2 — (1) Çorum - Samsun şosesi; (2) Höyük; (3) Kuşsaray köyü kaleden kuşsaray köyüne bakış

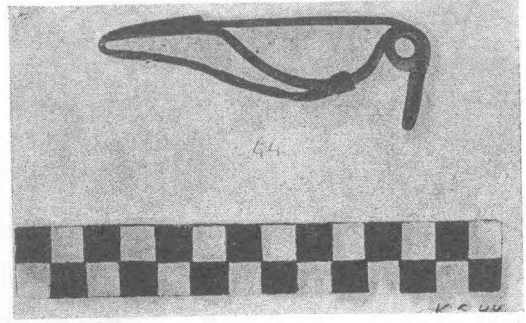
Res. 3 — Şiddetli Erozyona uğrayan kaledağı ve önde Kuşsaray köyü

K.S. 40

Res. 4

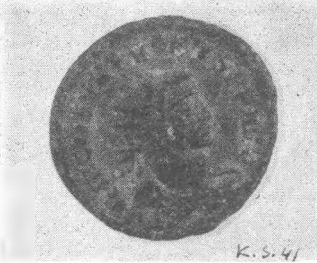
Res. 5

64

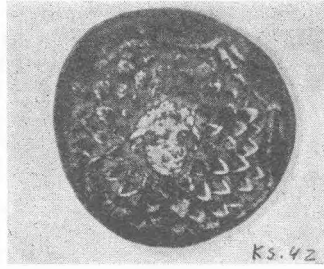
K.S. 41

Kuşsaray Kalesinde greco-Romen çağı p.t. vazo ve fibula.

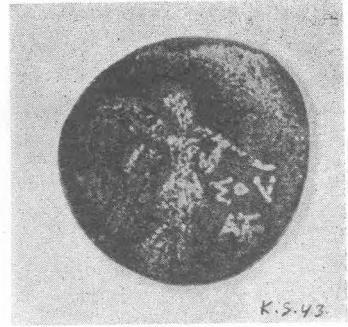
K.S. 41

Res. 6

K.S. 42

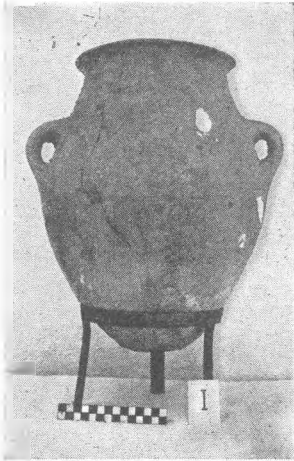
Res. 7

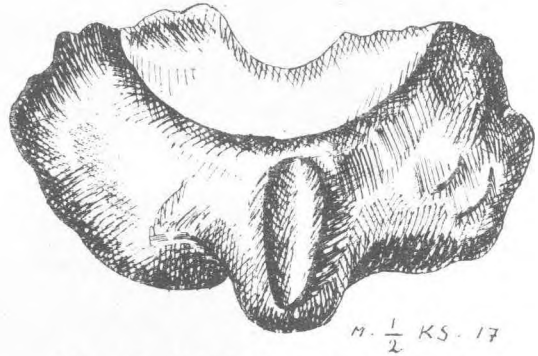
K.S. 43

Res. 8

Kuşsaray çevresinde bulunan klasik çağ sikkeleri (Raporu ayrıca yayınlanacaktır)

Res. 9 — Hitit küpü.

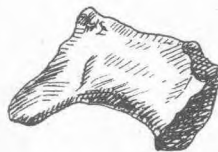

M. $\frac{1}{2}$ K.S. 17

Res. 10 — Hitit taştan oyma kap parçası.

Res. 11 - 12

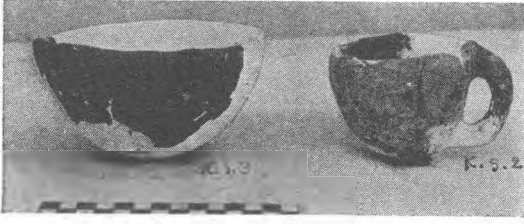
M. $\frac{1}{1}$ K.S. 15

Hitit Figürinleri

M. $\frac{1}{1}$ K.S. 14

Res. 11 - 12

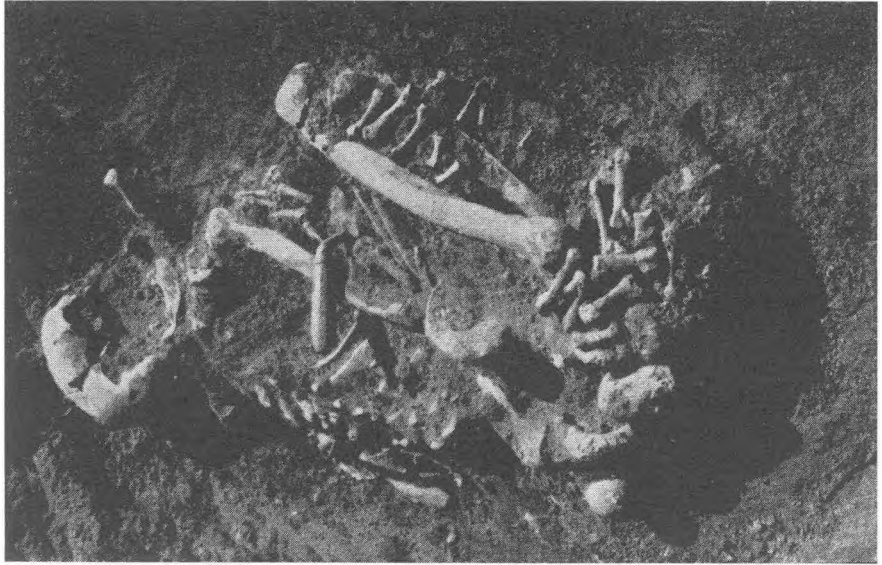
Res. 13 - 14

Res. 15 - 16 - 17

Res. 18
Eski Bronz katında
bulunan eserler

Res. 19 — Eski Bronz katında bulunan iskelet.

Res. 20 — Eski bronz katında
bulunan diğer bir
iskelet.

Res. 21 - 22

Res. 23 — 29

Kuşsaray kalkolitik (Chalkolithik) çağ örnekleri.

Res. 30 - 43 — Eski bronz çağı taş aletleri.

Res. 44 - 45 — Kalkolitik çağ dişten süs askıları.

1966 SİDE KAZISINA DAİR ÖN RAPOR

Ord. Prof. Dr. ARİF MÜFİD MANSEL

Türk Tarih Kurumu adına mezkûr Kurum ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine bağlı Antalya Arkeoloji İstasyonu tarafından sağlanan tahsisatla yapılan Side kazısına 25 Eylül'den 28 Ekim'e kadar devam edilmiş, kazı heyeti başkanlığım altında Prof. J. İnan (arkeolog), asistan Somay Onurkan (arkeolog), Berge Aran (y. mimar), Akif Dâi (desinatör), Aziz Albek (fotoğraf uzmanı) ve ileri sömestrlerden üç öğrenciden teşekkül etmiştir.

Bu seneki çalışmalar 1964 yılında üzerinde silâh kabartmalı levhalar bulunması üzerine, muazzam kum kütleleri ile örtülü olmasına rağmen, kısmen açılmış olan şehrin "Doğu Kapısı"nın (bk. A. M. Mansel, *Side'nin doğu şehir kapısında bulunan silâh kabartmaları*, *Belleten* 30, sayı 119, 1966, 351 v. dd.) kazılması üzerinde tefsif edilmiş, kazılarımıza karşı ötedenberi büyük ilgi gösteren ve yardımlarını bizden hiçbir zaman esirgememiş olan Antalya bölgesi Karayolları ve Suişleri idaresinden sağlanan araçlar sayesinde kapının önünden ve arkasından yaklaşık olarak 10000 m³ kum kaldırıldıktan sonra toprak seviyesine inilerek gerek kapı, gerek onun arkasında bulunan avlu tamamıyla meydana çıkarılmış, aynı zamanda toprak zeminde gerekli yerlerde derine inen sondajlar yapılarak binanın temelleri, yüksekliği ve hellenistik devirden itibaren tedicî surette yükselmiş olan toprak seviyelerini tesbit etmek mümkün olmuştur.

Kapı konglomera bloklarından harçsız olarak yapılmış her tarafı kapalı bir orta mekânın sağında ve solunda (yahut

güneyinde ve kuzeyinde) iki geçitten meydana gelmekte, genişlikleri 6,75 ve 6,45 m, derinlikleri ise 8,70 ile 8,80 m arasında değişen bu geçitlerin üzeri yine konglomera taşından yapılmış beşik kemerlerle örtülmüş bulunmaktadır. Genişliği dışta 5,50, içte ise 3 m yi bulan orta mekânın üzerini daha küçük bir tonoz kemer örtmektedir. Yan mekânların ön cephelelerinde kemerlerin altında bir dolgu duvarı vardı ki güney mekânında bu duvar ortadan kalkmış, kuzey mekânında ise bir Bizans konstrüksiyonu şeklinde bize kadar gelmiş olup ortasında 2,70 m genişliğinde bir kapı kapsamakta, bu kapının uzun ve kalın bir blok halinde olan lentosunun üzerinde yuvarlak bir çerçeve içinde bir İsa monogramı yer almaktadır. Bu üç mekânın üzerinde 21,60 m uzunluk ve 8,30 m genişlikte, etrafı bir siper duvarı ile çevrili bir teras oturmaktadır ki bu terasta adı geçen makalemizde etraflı bir surette incelediğimiz silâh kabartmaları bulunmuştur. Kapı binasının yüksekliği, bugün kısmen mevcut siper duvarının üst sathına kadar ortalama 9 m'dir.

Kapının dış cephesinde, girişlerin sağında ve solunda dikdörtgen plânlı iki kule (11 × 12 ve 11 × 11,50 m), arkada ise hemen hemen kare plânlı, etrafı konglomera taşından yapılmış ve kalınlığı doğudan batıya doğru tedicî surette azalan bir duvarla çevrili bir avlu yer almaktadır (gen. ortalama 18,50 m; derinlik ortalama 17 m). Avlunun yanduvvarlarına dışta bitişik olarak her iki tarafta birbirine mütenazır bir şekilde, konglomera taşından yapılmış birer merdiven bulunmaktadır ki bun-

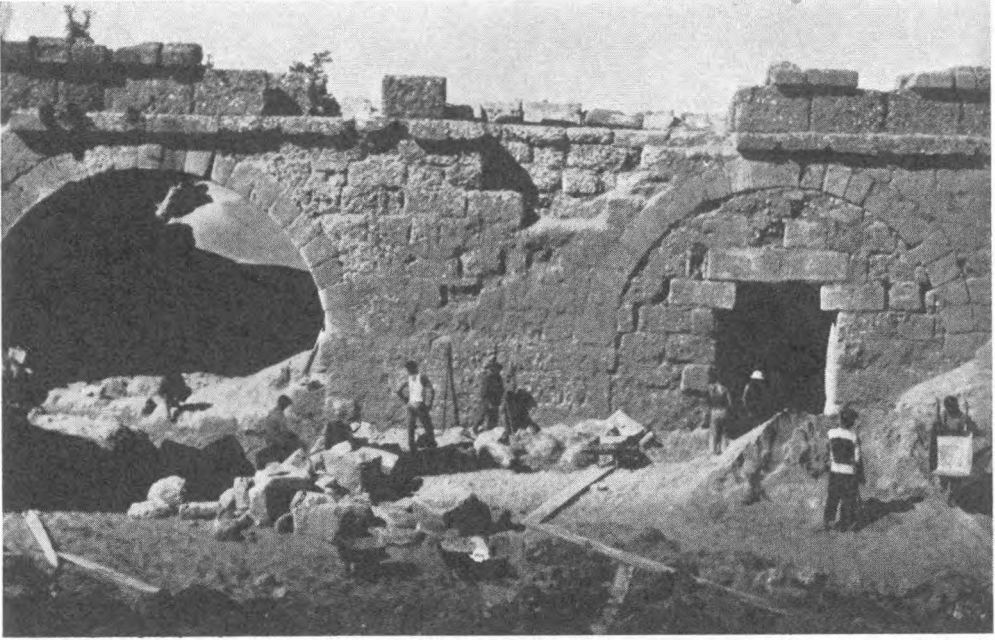
lardan kuzeydekinin 14 basamağı oldukça iyi bir durumda bize kadar gelmiştir. Avlunun üç kapısı vardır. Binanın ekseninde olan arka kapı 3,55 m genişliğindedir. Girişlerin hemen arkasında bulunan diğer iki kapı ise 3,60 m genişlik ve 3,80 m derinlikte olup cepheleri "fascia" lı bir tonoz kemerle örtülü bulunmakta, Bizanslılar zamanında örülmüş ve arkaları toprakla doldurulmuş olan bu kapıların surları takip eden bir caddeye geçit verdikleri anlaşılmaktadır.

Avlu duvarlarının içe bakan üst kısmı açık renkte bir taştan yapılmış arşitrav, triglif frizi ve aslan başları ile süslü geison-sima bloklarından müteşekkil 1,30 m yüksekliğinde bir saçaklıkla çevrili idi. Bu saçaklıktan bir parça avlunun güney-doğu köşesinde ve avlu duvarının güney geçidi ile birleştiği yerde *in situ* olarak bize kadar gelmiştir. Diğer birtakım parçalara ise duvarlar boyunca toprak zemin üzerinde rastlanmıştır. Bunlardan başka avlunun gerek yan, gerek arka duvarında, zeminden itibaren üçüncü taş tabakasında mazgal delikleri de tesbit edilmiştir ki bunlar, düşman avluya girdiği takdirde, müdafilere duvarın arkasından oklarını atmak imkânını veriyordu.

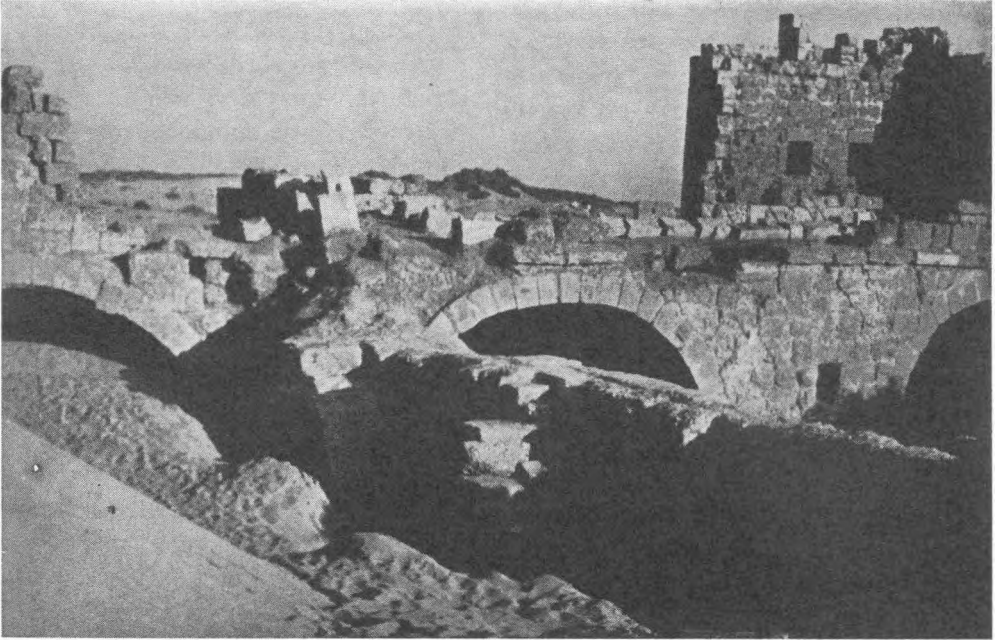
Kapıda, orta ve kuzey mekânında yıkılan kemerlerin altında başka silâh kabartmaları bulmak ümidi ile yapılan araş-

tırmalar bir sonuç vermemiştir. Avlunun içinde ise güney duvarı boyunca çok miktarda adi çanak çömlek kırıklarından ve geç Roma ve Bizans devirlerine ait birkaç tane sikkeden başka küçük bir sunağa yahut bir şapele ait oldukları anlaşılan mermer konsollar, narin sütun gövdeleri, İyon nizamında başlıklar ve palmetlerle süslü levha parçaları keşfedilmiştir. Fakat bunlar ait oldukları anıtın terkibine yetmemektedir.

İşte bu suretle Pamphylia bölgesi için karakteristik olan hellenistik devre ait avlulu şehir kapılarına bir yenisini katmış bulunuyoruz. Bu tip kapıları başlı başına bir etüd halinde incelemiş olduğumuzdan (bk. A. M. Mansel, *Pamphylia şehir surları ve şehir kapıları*. T. T. K. Atatürk konferansları, Ankara 1964, s. 215 v. dd.) bunlar üzerinde durmayacak, yalnız Side doğu kapısının anıtsal bir plân göstermekle beraber arkasında yarım daire şeklinde bir avlusu olan Side'nin "büyük kapısı" ndan ayrıldığını ve en çok Assos (Behramkale) şehrinin doğu ve batı kapıları ile benzerlik gösterdiğini söylemekle yetineceğiz. Anadolu'nun hellenistik devir tahkimat yapılarında ve bunların ortaya attığı çok ve çeşitli problemlerin çözümünde önemli bir rol oynayacağını zannettiğimiz bu kapı yakında "Belleten" dergisinde mufassal bir surette neşredilecektir.

Res. 1 — Side doğu şehir kapısının dıştan görünüşü.

Res. 2 — Side doğu şehir kapısının arka cephesi ve arka avlusu.

FOUILLE DU LETOON DE XANTHOS EN 1966

Prof. HENRI METZGER

La cinquième campagne de fouille au Létoon de Xanthos a duré du 24 août au 8 octobre. Notre effort a porté sur la région de la source et du nymphée qui fut édifié à l'époque romaine pour capter cette source, sur le temple B et l'espace compris entre le temple B et le temple A et sur deux sections du monastère byzantin.

a) Un nymphée monumental se dressait au Sud-Ouest du temple A. Sa façade était orientée à l'Ouest Fig. 1, donnant probablement sur le marais qui avait été associé aux origines du culte. Au cours d'un premier état deux grands murs, parallèles, avaient été édifiés au Sud-Est du temple A et à peu près perpendiculaires à son axe: leur technique était assez voisine de celle qui avait été employée pour les murs du théâtre. Entre ces deux murs on construisit plusieurs épis et un remblai de cailloux fut entassé dans les intervalles de manière à former une plateforme. Il semble que cette disposition remonte au Ier siècle avant notre ère. Beaucoup plus tard (aux IIème ou IIIème siècles) une façade monumentale fut dressée entre les extrémités de ces deux murs: elle était percée au centre d'une niche voûtée qu'encadraient deux niches rectangulaires peu profondes et situées à un niveau supérieur. Les parties basses de cette façade étaient recouvertes d'un placage de marbre gris, sauf à l'intérieur de la niche où subsista jusqu'à la fin un simple enduit peint.

Devant cette façade s'étendait un dallage de marbre blanchâtre (dalles ré-

gulières de Om, 60 sur Om, 60) dont n'a subsisté que la partie septentrionale; la bordure occidentale était constituée par un chancel de marbre blanc dont quelques fragments ont été retrouvés. Au-delà s'étendait une zone où nos sondages n'ont rencontré que de la terre alluvionnaire et des fragments d'architecture qui n'étaient plus *in situ*.

Dans l'état actuel de la fouille nous supposons que l'eau de la source voisine se répandait sur le dallage et, maintenue par la base du chancel, constituait comme un plan d'eau dont le trop plein s'écoulait à travers les vides du chancel à sa partie supérieure: de la sorte se constituait à l'Ouest du nymphée une façon de lac artificiel sans fond dallé, ni peut-être même de bordure, à l'image du marais primitif. Ce second état doit remonter au second ou au troisième siècle. Cette date toutefois reste à vérifier, comme restent à établir la nature et les limites Nord et Sud du bassin et du dallage, l'architecture supérieure de la façade et le lien qu'il convient d'établir avec les constructions repérées au Nord du Nymphée.

b) Avant de procéder à une nouvelle évacuation des blocs de la cella du temple A, à l'aide du matériel de téléphérique mis en place en 1965, nous avons décidé de fouiller systématiquement la région comprise entre le temple et la terrasse Est, région qu'il était impossible de fouiller pendant le fonctionnement du téléphérique. Notre premier soin a donc été de dégager l'édifice situé immédiatement au

pied de la falaise. Ce bâtiment que des constructions byzantines assez médiocres recouvraient sur sa plus grande surface nous apparaît à présent comme un second temple Fig. 2, de proportions un peu plus réduites que le temple A (28 m sur 15), d'ordre ionique aussi et orienté comme le premier Nord-Est Sud-Ouest. Ce temple a servi de carrière, à l'époque byzantine et l'état de conservation en est médiocre. Il est certain néanmoins que nombre des fragments d'architecture ionique et notamment des fragments de couronnements que nous avons rapportés, dans nos inventaires "au temple" sont à attribuer à ce second édifice, plus récent sans doute que le temple A (Ier siècle AC, ou Ier siècle P.C.). Entre le temple A et le temple B nous avons reconnu la présence d'un troisième édifice, plus petit (18 m, 20 sur 8 m, 70), comportant dans sa partie Nord un genre de noyau rocheux entouré sur trois cotés au moins d'un mur d'excellent travail à couronnement ionique. Nous hésitons encore pour cet édifice E entre l'hypothèse d'un temple à podium, dont l'orientation serait la même que celle des temples A et B et celle d'un autel, orienté Ouest-Est et fermé au Nord, au Sud et à l'Est, comme le grand autel de Samos. Devant l'angle S-E de cet édifice nous avons retrouvé, réemployé dans un mur de très basse époque Fig. 3, un gros bloc présentant comme les orthostates de l'Acropole de Xanthos un tenon à sa partie inférieure en forme de quart de sphère et portant sur sa face une dédicace bilingue à Artémis, d'époque classique. On se rappellera que dans la même région nous avons déjà recueilli, en 1962, une stèle portant une dédicace bilingue à Artémis.

c) La fouille du monastère du VIème siècle fut poursuivie au Nord et au Sud de l'Atrium. Au Nord un vestibule menait à une petite pièce carrée pourvue de deux absides à l'Est et à l'Ouest et d'un large passage qui s'ouvrait sur une nouvelle pièce plus au Nord. Au-dessous du niveau correspondant à cette pièce nous avons largement dégagé les degrés de la krépis Sud du temple A et, devant cette krépis, les fondations d'une base ou d'un autel. Au Sud de l'atrium nous avons retrouvé le mur extérieur du monastère qu'interrompaient une petite pièce (une tour?) et l'abside d'une chapelle tournée vers le Sud. Contre la chapelle une pièce oblongue était ornée d'un pavement de mosaïque grossière dont le motif principal était fait d'un canthare. Au delà du mur Sud du monastère nous avons retrouvé le cimetière que les campagnes de 1962 et de 1964 nous avaient déjà révélé. L'ensemble de ces bâtiments a connu de nombreuses transformations, mais nous ne disposons encore d'aucun élément nous permettant de supposer que le monastère a survécu au VIIème siècle.

Les inscriptions, moins nombreuses et surtout moins riches que celles de 1965, se répartissent, la stèle bilingue mise à part, entre l'époque de la domination lagide (Ptolémée II et Ptolémée III) et le second siècle de notre ère (de Nerva à Septime Sévère).

Nous avons poursuivi la construction du musée de fouille que de très nombreuses difficultés matérielles avaient retardée en 1965. Nous estimons avoir fait plus de la moitié du gros oeuvre et nous avons le ferme espoir d'en terminer en 1967.

Fig. 1 — Le'toon de Xanthos fouille du -Nymphic vuse du N-o.

Fig. 2 — Le'toon de Xanthos E'dif-ces. 3, E et A vus du Nord-Est.

Fig. 3 — Letoon de Xanthos Deecnore d unc dedicaci Librigue a. Artemes.

DIE AUSGRABUNGSARBEITEN ZU PEPGAMON 1965

(Nach einem vorläufigen Bericht des Ausgrabungsleiters
Prof. Dr. Erich Boehringer)

DORIS PINKWART

* Die Grabungskampagne des Jahres 1965, durchgeführt mit Mitteln des Deutschen Archäologischen Instituts und der Stiftung Volkswagenwerk, dauerte vom 17. August bis 14. November. Schon vor Beginn und noch nach Beendigung der Kampagne waren Grabungsteilnehmer am Ausgrabungsort zur Aufarbeitung anwesend. Die Kampagne stand unter der Leitung von Prof. Dr. Erich Boehringer. Türkischer Kommissar war Herr Ihsan Dirim, Direktor des Archäologischen und Ethnographischen Museums in Bergama.

Die Tätigkeit galt wie in den Vorjahren vor allem dem Asklepieion und seiner engeren Umgebung. Im Mittelpunkt standen die Heilige Strasse zwischen Stadt und Heiligtum und die hellenistischen Anlagen unter dem kaiserzeitlichen Kurtheater. Die Untersuchungen in diesen Gebieten wurden dadurch ermöglicht, dass die türkische Regierung der deutschen Grabung ein erst jüngst von ihr erworbenes Gelände von rund 131 Dünüm grosszügiger- und dankenswerterweise zur Verfügung stellte.

Die Tätigkeit galt ferner einigen Objekten auf dem Burgberg: erstens dem Traianeam, das zwar schon längst bekannt und abgeschlossen publiziert ist, aber nun nach rund siebenzig Jahren der Nachforschung bedarf; zweitens der Demeter - Terrasse, die schon vor dem 1. Weltkrieg freigelegt wurde und seitdem noch immer auf eine abschliessende Publikation wartet; drittens den neu ausgegrabenen Terrassenhäusern westlich der Unteren Agora.

Schliesslich erstreckte sich die Tätigkeit auch auf seit langem notwendige Ord-

nungsarbeiten im Grabungshaus, wie auf den Aufbau einer Photothek und auf den Ausbau des Agora - Depots. Zu einem ochinteressanten Grabungsobjekt aushserhalb des eigentlichen Aufgabenbereiches entwickelte sich ein zufällig durch Grabräubereien bekanntgewordener Tumulus bei Elaia.

Die einzelnen Grabungsobjekte werden im Folgenden der Reihe nach kurz besprochen. Dabei sind Sätze oder Satzteile aus den Beiträgen der Mitarbeiter des im Titel genannten Berichts öfter wörtlich übernommen worden, ohne dass jedersmal ausdrücklich darauf hingewiesen wird.

1. Die Heilige Strasse zum Asklepieion.

Der Verlauf der Heiligen Strasse, die in ihrem letzten Entwurf beim römischen Theater am Musalla Mezarlik beginnt und so von der römischen Niederstadt, im ganzen ungefähr zwei Kilometer lang, zum Heiligtum des Asklepios führt, ist bereits durch Sondagen in den Dreissigerjahren festgestellt worden (Th. Wiegand, *Abh Berlin* 1932, 5, S. 4. O. Deubner, *Das Asklepieion von Pergamon*, 1938, 23 ff.). Die systematische Freilegung wurde 1963 in Angriff genommen. Die Leitung der Arbeiten liegt in den Händen von Dr. Oskar Ziegenaus, den im Berichtsjahr die Archäologen Dr. Stefan Türri und cand. phil. Karina Türri sowie die Architekturstudenten Ursula Korn und Ludwig Schwandner unterstützten.

Die Heilige Strasse teilt sich in einen überdachten Abschnitt nahe der Stadt, die Via Tecta, und in eine offene, von

Hallen gesäumte Strasse nahe dem Heiligtum; das hatten schon die Sondagen erbracht. Die Hallenstrasse ist nun in ganzer Länge, d. h. über 140 m, freigelegt. Sie mündet, wenn man vom kaiserzeitlichen Propylon ausgeht, vermutlich auf einem freien Platz, der mindestens von noch einem anderen Strassenzug gekreuzt wird. Das aus Andesitgestein bestehende Plattenpflaster der offenen Mittelstrasse und der in der Mitte liegende, teilweise mit Spolien abgedeckte Entwässerungskanal sind nahezu vollständig erhalten, wenn auch stellenweise stark verworfen. Von den begleitenden Marmorkolonnaden steht nur noch eine Reihe von Säulenstüben, teilweise mit zugehörigen Basen, in situ. Von der übrigen Architektur ist jedoch so viel erhalten, teilweise in Sturzlage, dass sie vollständig auf dem Papier und demnächst auch weitgehend am Platze rekonstruiert werden kann. Es handelt sich um eine ionische Säulenarchitektur mit unkannelierten Schäften und Rundbasen auf den erwähnten Postamenten. Von den hinter der Halle liegenden Läden wurden bisher nur wenige angeschnitten. In vorliegender Form wird die Hallenstrasse in die mittlere Kaiserzeit zu datieren sein. Die offene Mittelstrasse wurde durch Jahrhunderte auf ihrem ursprünglichen Niveau benutzt, sogar auch dann noch, als die Kolonnaden zerstört waren und eine Nord-südstrasse die Mittelstrasse überquerte. Die jetzige Hallenstrasse ersetzt offenbar eine ältere Zufahrtsstrasse, mit etwas abweichender Richtung, die von zahlreichen Grabmonumenten oder Weigeschenkbasen gesäumt wurde; als solche jedenfalls sind Baulichkeiten zu deuten, deren Reste hinter den Hallen freigelegt wurden. Bedeutendstes dieser Monumente ist ein grosser Rundbau von 17,60 m Durchmesser, von dem der Fundamentring aus Tuff- und Andesitquadern, zwei Stufen und die unterste Sockelschicht aus Marmor, innerhalb des Fundamentrings Reste eines nicht in der Mitte und auf tieferem Niveau liegenden rechteckigen Quaderbaus mit zwei Kammern und die Steinschüttung zwisch-

en Innenbau und äusserem Fundamentkranz erhalten sind. Es dürfte sich hier um einen Grabtumulus vielleicht augusteischer, vielleicht aber auch schon hellenistischer Zeit handeln.

An Einzelfunden erbrachte die Freilegung der Hallenstrasse im Berichtsjahr eine so reiche Ausbeute vor allem an Skulpturen wie kaum ein Jahr seit den glücklichen Zeiten der ersten, der Humannschen Kampagnenfolge im vorigen Jahrhundert. Die meisten Stücke waren, leider oft zerhackt, zur Befestigung einer in späterer Zeit quer über die Strasse geführten Tonrohrleitung benutzt worden. Der bedeutendste Fund ist ein weit überlebensgrosser männlicher Kopf ausgezeichneter Qualität, der seinem Stil nach in die Zeit des Gigantenfrieses gehört. Eine gute kaiserzeitliche Kopie der "Kleinen Herkulanenserin" ist gegenüber den meisten westlichen Kopien lebendiger in der Erfassung des Organisch - Körperlichen, weniger hart in der Stoffwiedergabe und unmittelbarer in der gebrochenen Bewegung. Eine Gruppe von Porträts hadrianischer oder frühantoninischer Zeit umfasst Bildnisse des Euripides, des Antisthenes, des Xenophon und des Sokrates (?); vom Philosophen Dion (von Brussa?) und Aristaichmos (welchem?) sind nur die Inschriftbüsten erhalten. Die Publikation der Skulpturenfunde wird von Prof. Rudolf Horn vorbereitet.

Als wichtigste Inschrift sei ein wohl aus späthellenistischer Zeit stammender Stein mit dem Schlussteil einer Kultverordnung erwähnt, die neuen Aufschluss über die Kultgebräuche, über die im Asklepieion verehrten Götter und sogar über die Topographie des Heiligtums bringt. Sie wird demnächst von Dr. Michael Wörrle veröffentlicht werden.

2. Hellenistische Häuser unter dem Asklepieion - Theater.

Schon bei der Freilegung des kaiserzeitlichen Theaters im Asklepieion im Jahre 1931 waren im oberen Abschnitt der Cavea Mauern festgestellt worden,

die nicht zum kaiserzeitlichen Bau gehören konnten. Da eine Restaurierung der Stufenreihen für die alljährlichen Kermes - Festspiele der Stadt Bergama bevorsteht, wurde im Berichtsjahr eine genauere Untersuchung dieser Mauern vorgenommen. Es handelt sich um Häuser mittelhellenistischer Zeit. Die Arbeiten leiteten Dr. Oskar Ziegenaus und Dr. Gioia de Luca.

3. Traianeum.

Das dicht unter der höchsten Stelle des Burgbergs gelegene Heiligtum für den Kult der Kaiser Traian und Hadrian wurde 1879/80 und 1885 von Hermann Stiller und Otto Raschdorff freigelegt und anschliessend publiziert (Av P V 2, 1895). Gemäss dem Wunsch der türkischen Regierung, die vorhandenen antiken Bau- und Denkmäler durch Restaurieren dem wachsenden Touristenstrom zugänglicher zu machen, hatte die örtliche Museumsleitung im Winter 1964/65 mit Aufräumungsarbeiten auf dem Tempelplatz und mit Wiederherstellung der hellenistischen Nordmauer des Bezirks begonnen. Da eine solche Arbeit nur mit Spezialgeräten und unter ständiger Beobachtung des Baubefundes ohne Schaden für die Monumente geleistet werden kann, wurde die Grabungsleitung hinzugezogen. Gar bald stellte sich heraus, dass einige wichtige bauliche Tatbestände von den ersten Ausgräbern nicht berücksichtigt worden waren, so dass nun gleichzeitig mit der Restaurierung von Tempel, Nordmauer und Hallen eine Überarbeitung und Ergänzung der alten Publikation erfolgt. Die Aufgabe liegt in den Händen von Dr. Karl Georg Siegler und cand. archit. Ulrich Rombock.

Im Berichtsjahr wurde das noch vorhandene kaiserzeitliche Pflaster von Trümmern befreit und gereinigt. Die bisher über den ganzen Platz verstreuten Architekturteile wurden vor den Gebäuden, zu denen sie gehören, übersichtlich ausgelegt. Bei der Reinigung des Pflasters wurde im Nordwestteil des Bezirks eine grosse Einbruchsenkung festgestellt, wo im alten

Plan gewachsener Fels angegeben ist. Auch sonst ergibt sich aus der Art des Pflasterverbandes, des Materialwechsels und aus bisher nicht beobachteten Einarbeitungen mancherlei Neues. Bei Aufräumungsarbeiten in einer der verschütteten Gewölbekammern unter der Terrasse fanden sich ältere, möglicherweise hellenistische Mauerzüge. Forschen nach der hellenistischen Gestaltung dieses kaiserzeitlichen Bezirks wird eine Hauptaufgabe der noch folgenden Untersuchungen sein.

4. Demeter - Terrasse.

Das am Burgberghang ausserhalb der sog. philetairischen, früher attalischen Burgmauer gelegene Heiligtum der Demeter wurde bereits 1908 - 1911 von Wilhelm Doerpfeld freigelegt und in kurzen Berichten bekanntgemacht (AM. 35, 1910, 355 ff. AM. 37, 1912, 235 ff.). Das heute Sichtbare gehört vorwiegend dem späten 3. Jh. v. Chr. an; einzelne Teile, wie z. B. Tempel und Altar, sind frühhellenistisch, anderesührt von kaiserzeitlichen Umbauten her. Nachgrabungen im Jahre 1938 sollten zu einer baldigen abschliessenden Publikation führen; der Zweite Weltkrieg verhinderte dies. Seit mehreren Jahren ist Dipl. - Ing. Alexander Kasper mit der zeichnerischen Aufnahme der Architektur betraut. Das Restaurieren der Bauten obliegt Dipl. - Ing. Friedrich Rebmann.

Im Berichtsjahr wurde damit begonnen, das in Fülle vorhandene, über die ganze Terrasse verstreute Steinmaterial ähnlich wie auf der Traiansterrasse nach Gebäudeteilen zu sortieren. Nachforschungen galten vor allem den schon von Doerpfeld angeschnittenen vorphiletairischen Mauerzügen südlich von Tempel und Altar, die der vorphiletairischen Ringmauer der Akropolis (Av P I 2, 164 f.) nicht unähnlich sind. Eine unter den philetairischen Pronaos führende Quermauer beweist, dass ein vorphiletairischer Tempel nicht an der Stelle des philetairischen gelegen haben kann. Er müsste etwas weiter nördlich errichtet und könnte anders orientiert gewesen sein.

5. Terrassenhäuser westlich der Unteren Agora.

Bei der Suche nach einem geeigneten Bauplatz für das auffällige alte Agora-Depot wurden auf dem Gelände unmittelbar neben dem Wohnhaus der Deutschen Ausgrabung 1963 antike Mauern aufgedeckt, die zu einer Anzahl hellenistisch-römischer Privathäuser (Haus II - VI) der Wohnstadt gehören, die sich westlich und nördlich der Unteren Agora terrassenartig aufbaute. Von ihr hatte Wilhelm Doerpfeld in den Jahren 1901 bis 1905 schon einiges aufgedeckt, so vor allem das an die Agora nordwestlich anschließende Terrassenhaus I, bei ihm Wohnhaus A, in dessen Grenzen das heutige Grabungshaus steht (AM. 29, 1904, 116 ff.), und das weiter nördlich liegende Haus des Konsuls Attalos (AM. 32, 1907, 167 ff. 361 ff.). Die Erforschung des neu ausgegrabenen Geländes wurde im Berichtsjahr abgeschlossen. Cand. archit. Wolf Stammnitz und Dr. Doris Pinkwart leiteten die Arbeit.

Am besten erhalten sind Haus II auf einer hoch und Haus III auf einer unterhalb von dieser gelegenen Terrasse. Haus II misst 36 x 26 m, Haus III 37 x 20 m. Die Nordmauern stehen noch hoch an, wohingegen der Südteil des Hauses mit der Terrassierung nach Verfall der Stützmauern abgerutscht ist. Die Terrassenstützmauer von Haus II war auf der Nordmauer von Haus III und auf der Westmauer von Haus I gegründet. Wie Haus I gehören auch die beiden neuen Häuser zum Peristylhaustyp. Haus II gliedert sich in ein Peristyl in der Südostecke, eine Nordzimmer- und eine Westzimmerflucht. Bei Haus III liegt das Peristyl in der Mitte zwischen einem Ost- und einem Westflügel; eine dritte Zimmerreihe liegt im Norden. Haus II ist wie Haus I nach der Unteren Agora ausgerichtet; nach Ausweis der Keramik ist es in späthellenistische Zeit, um 100 v. Chr. oder noch etwas später, zu datieren. Einige ältere, anders orientierte Mauer-

züge waren restlos überbaut. Der Grundriss von Haus III ist dagegen zusammengewachsen aus der Nordzimmerflucht, die mit Haus II in baulichem Zusammenhang steht, und aus einer älteren Anlage gleicher Orientierung wie die überbauten Mauerzüge unter Haus II. Sie sind zur Agora schief orientiert. Daraus ist auf Besiedlung des Gebiets schon vor Anlage des Marktplatzes zu schliessen, wobei man sich dem natürlichen Hang anpasste. Überraschend sind die Konsequenzen, die aus der relativ späten Datierung von Haus II zu ziehen sind: die einheitliche Bebauung des Viertels westlich der Unteren Agora und möglicherweise die Anlage des Marktplatzes selbst ist erst nach der Königszeit erfolgt.

Die hellenistischen, grosszügig angelegten Privathäuser wurden in römischer Zeit geringfügig umgebaut, in byzantinischer Zeit hingegen aufgegeben und von mehreren hüttenähnlichen Quartieren eingenommen.

An wichtigen Einzelfunden erbrachte die Grabung Reste weitgehend rekonstruierbarer römischer Wandmalereien im Schema des 2. pompejanischen Stils und mit wahrscheinlich vespasianischer vegetabilischer "Tapeten" - Dekoration, sowie römische Mosaik- und Inkrustationsböden. Malereien und Böden liegen noch in situ und sind zum Schutz überdacht worden. Zwei umfangreiche geschlossene Fundkomplexe kaiserzeitlicher Keramik des 1. bis 3. Jhs. bieten einen Überblick über den Typenreichtum der Zeit. Schönster Fund waren drei späthellenistische Kleinbronzen (gefunden 1963), deren Publikation bevorsteht.

6. Der Grabhügel Şeç - Tepe bei Elaia.

Im Herbst 1963 wurde der Leitung des örtlichen Museums und der Ausgrabung bekannt, dass Grabräuber einen etwa zwei Kilometer südlich der antiken Hafenstadt Elaia (Av PI 1, 111 ff.) gelegenen Tumulus geplündert hätten. Vom Inhalt liess ich nur noch achtlos vor die

Kammer geworfenes Holz bergen, das zu einer antiken Bahre gehört. Im Berichtsjahr übernahm Dipl. - Ing. Alexander Kasper die Erforschung des Tumulus.

Der Hügel misst fast 50 m im Durchmesser und 11,30 m in der Höhe. Von seiner ehemaligen Krepis sind heute die meisten Blöcke verschwunden. Die Grabanlage, die nahe dem westlichen Rand des Hügel liegt, besteht aus einem Kammergrab mit zwei hintereinander angeordneten Kammern und einem Dromos. Beide Kammern sind mit einer Pseudotonne überwölbt. Der Dromos war mit flachgelegten grossen Steinbalken überdeckt, von denen noch einige in situ liegen. Die Dromoswand biegt am Hügelrand zur Krepis um; der Eingang war, kaum ursprünglich, zugesetzt. Der Eingang vom

Dromos zur ersten Kammer wurde mit Quadern, die Grabkammer selbst mit einer sich nach innen öffnenden Tür aus einem einzigen Block geschlossen. Über der Tür liegt ein in feinem Relief ausgeführtes Hohlkehlenprofil. Der ganze Bau aus rötlichem und grünlichem Trachyt ist überhaupt sehr sorgfältig und fein gearbeitet.

Ausser dem eingangs erwähnten Holz fanden sich in der hinteren, der eigentlichen Grabkammer drei schmucklose Steinsarkophage.

Nach Ausweis der in einer Lehm-schicht über der Grabkammer gefundenen Scherben ist die Anlage vorhellenistisch; die Profilierung des Türrahmens lässt sogar greco - persischen Einfluss vermuten.

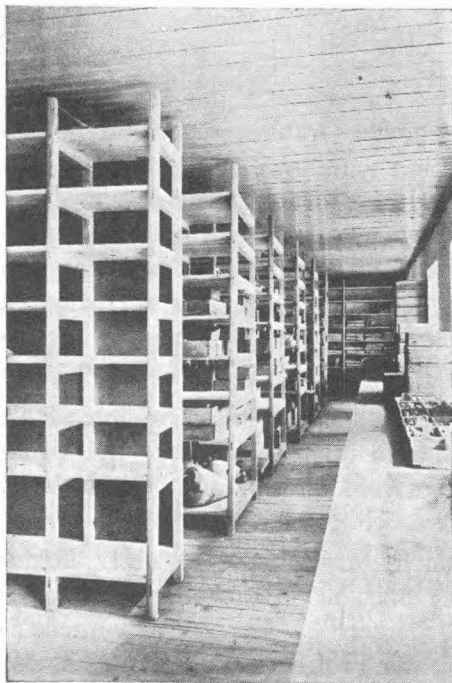

Abb. 1

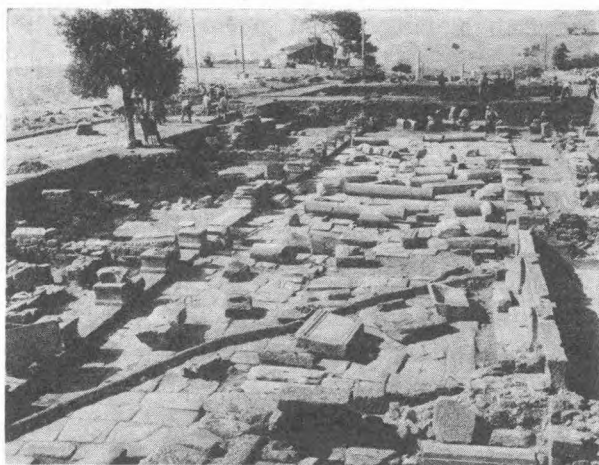

Abb. 2

Abb. 3

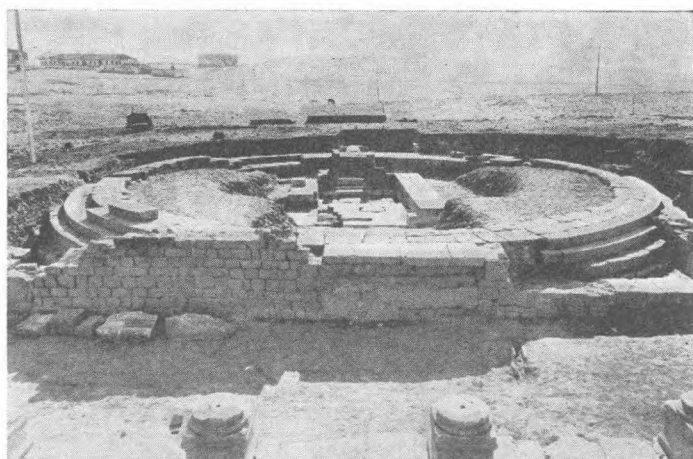

Abb. 4

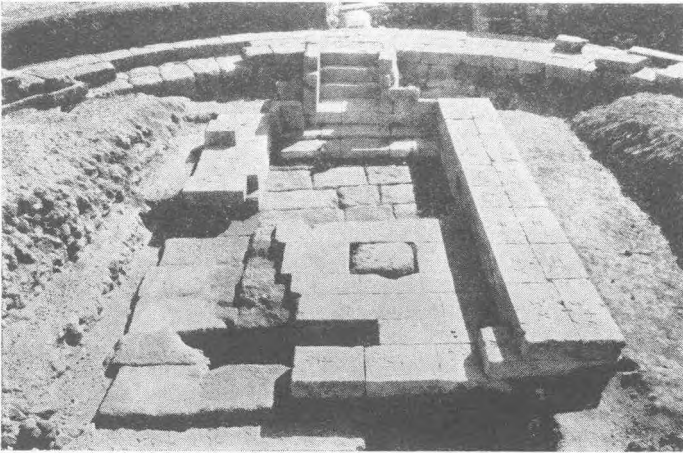

Abb. 5

Abb. 6

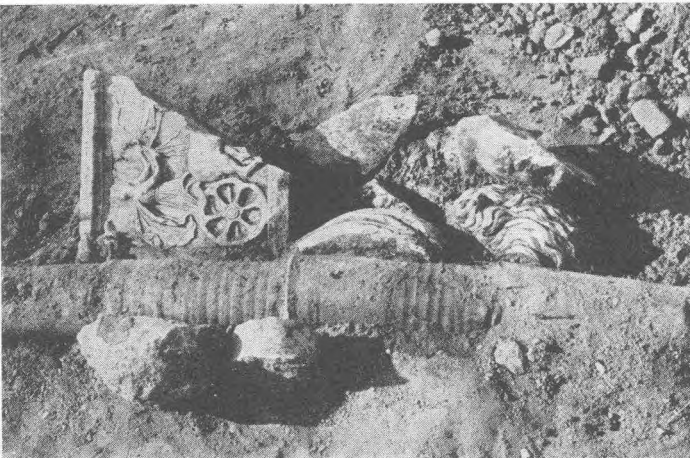

Abb. 7

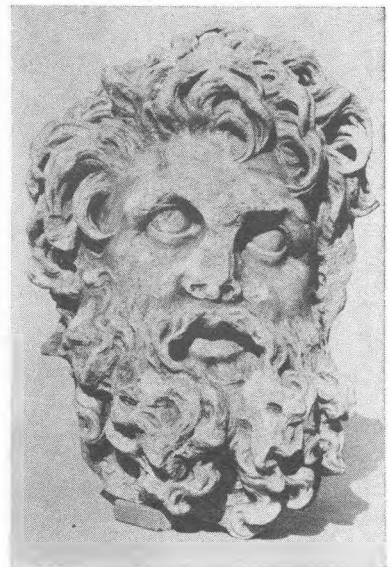

Abb. 8

Abb. 9

Abb. 10

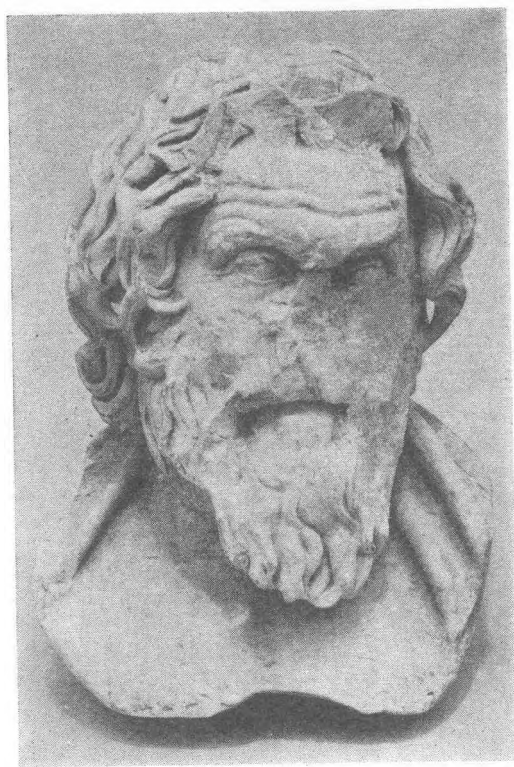

Abb. 11

Abb. 12

Abb. 13

Abb. 14

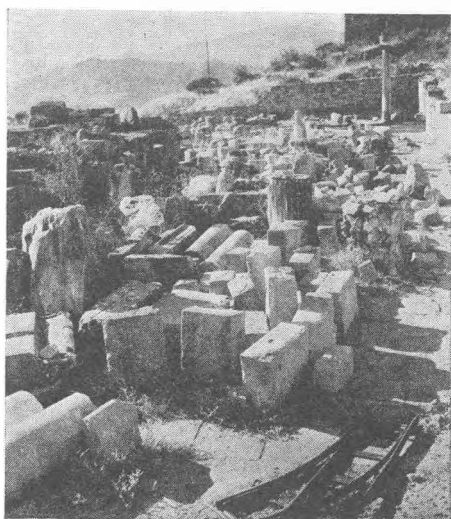

Abb. 15

Abb. 16

Abb. 17

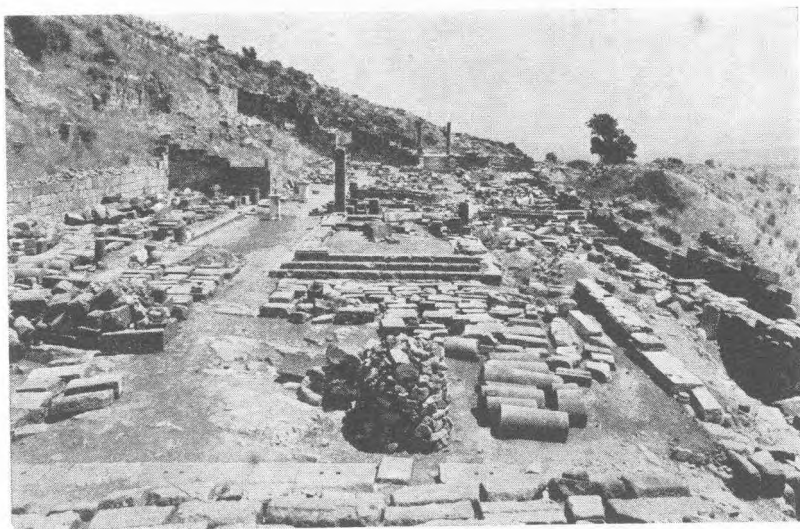

Abb. 18

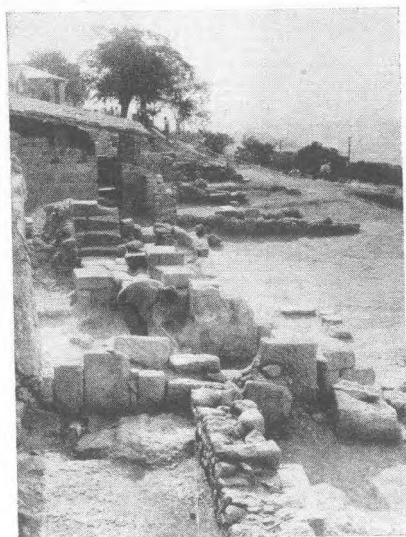

Abb. 19

Abb. 20

Abb. 21

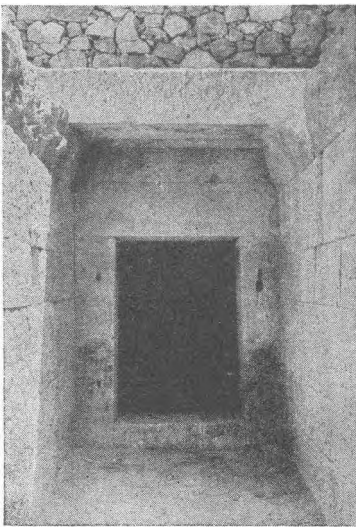

Abb. 22

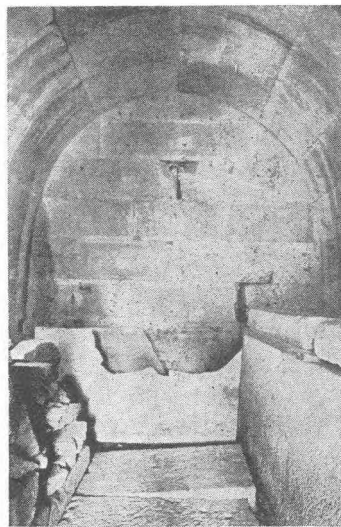

Abb. 23

1966 ÇENGELTEPE (YOZGAT) SONDAJI ÖN RAPORU

AHMET ÜNAL

Yozgat Belediye hudutları içindeki Çengeltepe'de Alacahöyük Kazısına ek olarak 31 Temmuz 10 Ağustos 1966 tarihleri arasında onbir gün süren bir sondaj yapılmıştır¹. Sondaj Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün ayırdığı tahsisatla yapılmış olup, Türk Tarih Kurumu'nun da yardımı olmuştur. Günde ortalama olarak 25 işçi çalıştırılmıştır.

Yozgat yüksekliği denizden itibaren 1320 m. olan 22 bin nüfuslu tipik bir Orta Anadolu şehridir. Çevrede M. Ö. IV. bine kadar giden yerleşme yerlerine kıyasla şehrin kuruluşu çok yenidir. Milâdî XVIII. asrın ortasında Bozoklar tarafından kurulmuştur.

Yozgat ve çevresi esas itibariyle bir plâtodur. Arazinin lâvlarla kaplı olması ve bu lâv kütlelerinin de sertlik derecesine göre az veya çok aşınması plâtoda parça-

lanmış bir morfolojik bünyenin çıkmasına sebep olmuştur. Akarsular da bu parçalanmaya hizmet etmiştir². Parçalanma neticesi olarak çevrede irili ufaklı bir çok tepeler yer alır. Bunların başlıcaları Keltepe, Oraktepe, Kabaktepe, Nohuttepe, Davlumbaztepe, Geyiktepe ve Çamlıktepesidir. Bunlardan karaçam (Pinus nigro) ile kaplı olan Çamlıktepesi hariç, diğerleri hemen hemen çıplaktır. Arazinin jeolojik devirlerde yükselmeyi müteakip volkan lâvlarının istilâsına uğradığı bu tepelerde görülebilir. Arazi, çoğunluğu bazalt olmak üzere granit, granodiorit, ve siyenit gibi püskürük taşlarla kaplıdır. Dolayısıyla ekip biçmeye pek elverişli değildir. Buna mukabil vadi ve derelerde yeşil ağaçlarla kaplı münbit topraklar vardır. Başlıca mahsül tahıldır.

Yozgat'ta yıllık ortalama yağış 528,1 mm. dir. Senelik ortalama sıcaklıklar yazın 19, kışın 2,7 derecedir³. Şehir çevresinin başlıca akarsuları Delice'nin kollarıdır. Bunların pek çoğu yazları kurur. Havza sularının toplanması ile Yozgat Çayı meydana gelmiştir. Yozgat Çayı Delice'ye Yerköy civarında karışır.

Yozgat Çayının kollarından ikisi arasında sondajın yapıldığı Çengeltepe yer alır. Burası şehir merkezinden takriben 500 m. doğuda, Yozgat - Sivas karayolunun hemen sağındadır. Şehir seviyesinden

¹ Burada bana sondajı idare etme ve bulunan eserleri neşir imkânını veren Kazı Başkanı ve Alacahöyük Kazısı Müdürü sayın Dr. Hâmit Z. Koşay'a, eserlerin fotoğraf, desen ve profillerini yapan sayın ressam Abdullah Çizgen'e, onarım ve bakım işlerinde çok emeği geçen Süleyman Yalçın'a, sondaj süresince hiç bir yardımı esirgemiyen Yozgat Valisi sayın Adil Aktan'a, Maarif Müdürü sayın Harun Çağlayan'a, Yozgat Turizm Derneği Başkanı sayın Cevdet Dündar'a, kazıya 200 askerle iştirak etmeyi teklif eden ve fotoğraf işlerinde büyük yardımı dokunan Jandarma Alay Komutanı sayın Yarbay Osman Seyisoğlu'na, muhasebe işinde yardım eden sayın Muhittin Keskin'e, çalışmalarımıza yakın ilgi gösteren Yüksek Mühendis sayın Muzaffer İnal ve diğer Topraksu ilgililerine, Emniyet Müdürü sayın Mustafa Akdoğan ve öğretmen sayın Ahmet Ergin'e teşekkürü bir borç bilirim.

² Nuran Mutlu, Yozgat Çevresinin Fizikî Coğrafyası. DTCF Fizikî Coğrafya Kürsüsü Lisans tezi, 1963-64, s. 3. Ayrıca bk. İhsan Ketin, Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni, C. VI (1955), s. 1 v. d.

³ N. Mutlu, op. cit. s. 4.

yüksekliği takriben 50 m. dir. Çengeltepe, güneyinde yer alan Geyiktepe'den itibaren inen yumuşak ve kıvrımlı meyilin sonunda duran bir yükselti gibidir (bk. Res. 1, 2). Volkanik taşlarla kaplı olan tepe, iskân neticesi meydana gelen birikimle daha da yükselmiş, ince ve sivri bir şekil almıştır (bk. Res. 2). Tepenin etekleri de iskân edilmiştir. Bunun hemen karşısında kuzeyde, Çengeltepe'den biraz daha alçak olan Mercimektepe vardır. Burasının üzeri düz olup, daha genişçedir. Çengeltepe ile aynı zamanlarda Mercimektepe de yerleşmeye sahne olmuştur. Bu iki tepe arasında mevcut olan deveboynundan bugünkü Sivas yolu geçmekte, bu ikiz iskân yerinden ilkinin sağda, sonuncusunu da solda bırakmaktadır. Mercimektepe batıdaki Yozgat Çayına çok dik ve sarp bir yamaçla inmektedir. Buna mukabil diğer cihetleri açıktır. Ekilir biçilir sahipli bir arazi olduğu için az tahrip edilmiş görünmektedir. Ama sahipsiz olan Çengeltepe çok tahrip görmüştür. Tepenin hemen batısında yer alan tuğla ocakları toprak ihtiyacının büyük bir kısmını buradan temin etmişlerdir. Tahrip edilen yerler tepenin hemen hemen 2/3 ünü kaplamaktadır (Bk. Res. 3). Bunun için çalışmalar Mercimektepe'den ziyade, bu karışık yerin stratigrafisini tesbit etmek için Çengeltepe'de teksif edilmiştir.

Tepenin en üstünde açılan A çukuru, güney etekte açılan B ve C çukurları Çengeltepe'nin kültür katlarını vermiştir.

Çengeltepe'nin Kültür Katları:

Her üç çukurda da yapılan araştırmalar Çengeltepe'nin aşağıdaki devirlerde iskân edilmiş olduğunu göstermiştir:

- 1 — Eski Tunç Çağı
- 2 — Phryg Çağı
- 3 — Hellenistik-Galat Çağı

Şimdi bu devirleri sırası ile görelim:

Eski Tunç Çağı:

Şu anda eldeki delillere göre Çengeltepe ilk defa Eski Tunç Çağında iskân edilmiştir. Bu devre ait A ocağında 5 (4-8), B ve C ocaklarında 2 mimarî kat tespit edilmiştir. Bu durum, A ocağı ile tem-

sil edilen tepenin eteklere nazaran daha kesif bir iskâna sahne olduğunu göstermektedir.

Her ikisi de 5 × 5 m. boyutlarında açılan B ve C ocaklarında tam plânlı bir mimarî bulunamamıştır. Yalnız C ocağında bir evin odası olduğu anlaşılan taş temeller bulunmuştur. Taşlar çamurla tutturulmuş olup muntazam değildir (bk. Res. 9). Odanın ortasında gene basit taşlardan yapılmış bir ocak yer almaktadır. Burada müteakip katı çamur sıvalı bir taban temsil eder. B ocağında ise taş temelli duvarlar bulunamamış, buna mukabil düşük kerpiçler ve tepilerek sertleştirilmiş çamur sıvalı tabanlar bulunmuştur. Bu tabanın ateş yakılan kısımları fevkalâde sertleşmiş ve tuğla halini almıştır. Çamur sıvalı tabanın ocak mı, yoksa ev tabanı mı olduğunu teşhis etmek bazı hallerde güçtür. Çünkü bazıları tümüyle ateş izleri gösterdikleri halde normal bir ocağın boyutlarından daha da geniştirler. Bazı yerlerde taban sıvası eskিয়েince bunun üzerine tümüyle bir sıva daha vurulmuş ve eskisi altına gömülü kalmıştır. Sıvadan önce taban tesviye edilmiş ve yer yer çökmeleri önlemek için sertleştirilmiştir.

Gene tam bir plân vermemekle beraber Eski Tunç Çağı mimarisini tepedeki A ocağında daha iyi görülebilir. A ocağı 16 × 12 m. boyutunda basamaklı bir trapez şeklinde açılmıştır. Üstten beş metrede şistli ana toprağa varılmış, fakat çukurun basamaklı açılması sahayı daralttığından en alttaki 8. ve 7. katların mimarî karakterleri pek iyi anlaşılammıştır. Çukurun doğu ucunda şistli ana toprak üzerine temel kazılmaksızın konulan bir iki sıra taşın duvar olup olmadığı şüphelidir. Ancak, batı uçtaki derinleşmede 8. katta bir taban 7. kattada da kil sıvalı bir ocak tespit edilmiştir.

6. tabakayı doğu uçtaki kerpiç duvar temsil eder (bk. Res. 8). Bu kerpiçler yangın izleri göstermektedir. Fakat bunun mahallî bir yangın olduğu ve bütün iskân sahasını kaplamadığı anlaşılmıştır.

Bunu takiben gelen 5. tabaka dahi tam plânlı bir mimarî vermemiştir. Ancak

gene bir yapının duvarı olduğu anlaşılan taş temeller bulunmuştur (bk. Res. 7, 10). Bu duvarlara yakın bir yerde çöküntü yüzünden yer yer çatlamış kil sıvalı bir tabanla (bk. Res. 22) iki üç taştan ibaret bir ocağın (bk. Res. 18) bahsi geçen duvarlarla alâkası olduğu tahmin edilebilir.

4. tabaka daha geniş bir sahada araştırılmış olduğundan gerek mimarî ve gerekse küçük buluntular bakımından daha iyi anlaşılabilir durumdadır. Sondaj çukurunun güney ucunda taş temelli bir ekin ambarının bir kısmı açığa çıkartılmıştır. Yanık hububat taneleri silonun bütün tabanını kaplamaktaydı. Bu durum⁴ tabakanın yangınla tahribi ihtimalini akla getirebilirdi. Çalışmalar kuzey uca doğru ilerledikçe bu ihtimalin gerçek olduğu anlaşılmış, 4. tabaka Çengeltepe'sinin tamamen yandığı veya yakıldığını göstermiştir. (Bk. Res. 26). Kalınlığı 0,15-0,90 m. arasında değişen yangın enkazı temizlenmiş ve yapı katının temeline inilmiştir. Enkaz kalıntularına göre yakılan bu yapının tamamen kerpiç ve ağaçtan yapılmış olduğu anlaşılıyor. Çünkü hem bol bol yanık ağaç izlerine rastlanmış, hem de biraz aşağıda bahis mevzuu edilecek olan tandırlı tabanın taş temelleri bulunmamıştır. Sağlam olarak ele geçen kerpiçlerin boyutları 25 × 40 × 10 cm. dir. Çengeltepe kap envanterini zenginleştiren seramik örneklerinin pek çoğu bu kattandır.

Enkazın ait olduğu evin tabanı kil sıvalıdır. Boyutları takriben 3 × 2,5 m. olan bu tabanın ortasında bir sütun kaidesi, öğütme taşları, pişmiş topraktan kaplar, askı ve ağırşaklar ve nihayet bir tandır bulunmuştur (Bk. Res. 15, 16). Sütun kaidesi vazifesini gören taşın üstündeki ağaç direk tahrip esnasında yanarak batıya doğru yıkılmıştır. Bu direğin kömürleşmiş enkazı 2 m. ye kadar izlenebilmiştir (Bk. Res. 6). Bu bize eski Tunç Çağı evinin yüksekliği hakkında bir fikir verebilir.

⁴ Yozgat Turizm Derneği'nin gayreti ile tepe bugün bir tel örgü ile çevrilmiş olup tahribi kısmen de olsa önlenmiştir.

Burada ocak üzerinde biraz durmak lâzımdır. Çengeltepe'de daha eski tabakalarda çamur sıvalı düz ve taş dizilerinden ibaret ocaklara rastlanmıştır. Fakat hiçbirisi 4. tabakada görülen ocağa benzemiyordu. Leğen şeklinde bir çukur evin ortasında açılmış ve çamurla sıvanmıştır. Şekli yuvarlaktır (Bk. Res. 19, 20, 21). Bu tip ocaklar Doğu Anadolu'da daha Karaz ve Pulur Kalkolitiğinde biliniyordu. Ancak oradakilerin çapları herhalde iklim neticesi daha büyük olup 2 m. den fazla idi. Çengeltepe ocağının çapı 0,60 m., derinliği 0,13 m. dir. Batıya doğru Kusura'ya kadar yayılan bu tip ocaklar, Doğu Anadolu'da hâlâ kullanılmaktadır⁵.

2 — Phryg Çağı :

4. tabakayı tahrip eden yangın Çengeltepe'de Eski Tunç Çağı medeniyetini sona erdirmiştir. Tepe artık bundan sonra hiç olmazsa bin yıllık bir süre için iskân edilmemiş gözükmüyor. Çünkü, şimdiye kadar yapılan araştırmalara göre, Orta Anadolu höyüklerinden pek çoğunda görülen Hitit iskânı burada eksiktir. Hitit mimarisi yoktur ve satıhta bulunan bir iki kap fragmanının da Hititlere atfı güçtür. Buna mukabil enkazının hemen üstünde, bazı yerlerde onunla karışmış olarak, hem monokrom, hem de polikrom Phryg çanak çömleği bulunmuştur. Çengeltepe'de açığa çıkarılan en monumental mimarî kalıntı da burada olup, temeli 4. kat tabanın birazcık aşağısına inmektedir (bk. Res. 15, 16, 17). Yüksekliği 0,80 m., kalınlığı 1,25 m., boyu 5,10 m. olan bu duvar K. D. - G. B. istikametinde uzanan tek bir kanattan ibarettir. Diğer uçlarının tepedeki müsaadesiz kazılar sırasında tahrip edildiği sanılıyor. Duvar oldukça düzgün ve orta büyüklükteki taşlardan yapılmıştır. Kenarlara büyük, orta yere küçük taşlar konulmuştur (bk. pl: 1). Taşların çoğu çevrede bol bulunan şist, kalker, kuvarsit ve bazalttır. Çanak çömlek buluntularına göre uzun bir süre tamir edilerek kullanıldığı anlaşılıyor. Bu haliyle burada hüküm süren Phryg beyinin şato-

⁵ H. Koşay, H. Vary; Pulur Kazısı, s. 13.

su olabilecek niteliktedir. Bunu müteakip gelen 2. tabaka gene Phryg çağından olup, zayıf duvar izleri vermiştir (bk. Res. 12, 13, 14).

3 — Hellenistik-Galat Çağı :

En üstlerde ve pek çoğu satıhta bulunan Hellenistik-Galat Çağı seramiği mimarî bir tabakaya bağlanamamıştır. Bu çağın mimarisi en son devri temsil ettiği için tabiat tesiriyle aşınmış olabilir. Ayrıca Çengeltepe ve Mercimektepe'nin yamaçlarında görülen pişmiş toprak su künkleri, civarda çok geç devir iskânına işaret etmektedir. Eteki B ve C çukurlarında Phryg ve Hellenistik mimarisine rastlanmamıştır.

Küçük Buluntular :

Eski Tunç Çağı Buluntuları :

1 — Seramik: En eski tabakalardaki çanak çömlek kırıklarının çoğu siyah ve kabadır. Daha ziyade Alacahöyük'ün 7-8. tabakalarında bulunan kapları andırmaktadırlar. Anadolu'nun hemen her tarafına yayıldığı görülen sahte (bk. Res. 50 sol üstte) ve basık kulplar burada da görülür. Bu sonuncular Troy II-III. e has olup Yümktepe'de de vardır⁶.

1 — Çömlekler : B ocağının 2. katında bulunan çömlek en eski sağlam kap örneğini vermiştir (Çt. 48, Res. 38). İçi ve dışı gri renktedir. Halka diplidir. Boyun altında kabın etrafını çevreleyen bir sıra "tırnak" süsleri ve üç adet kabarcık vardır. Kabadır. Yük: 32 cm., karın genişliği: 25 cm. dir.

Çt. 46 nın içi dışı siyah olup kahverengi lekeli. Düz dipli, ağız kenarı düzdür (bk. res: 35). Yük: 28 cm., karın gen: 23 cm. ağız gen: 10 cm., kaide gen: 8 cm. dir. Tepedeki 5. katta bulunmuştur.

Çt. 47 nin içi kahverengi, dışının bir kısmı siyah, bir kısmı kahverengidir. Ağız kenarı düz olup altı adet memecik vardır. Yük: 35 cm., karın gen: 35 cm., ağız gen: 25 cm., kaidesi 11 cm. dir. 5. katta bulunmuştur (bk. Res. 36).

Çt. 1: 4. kat yangınında bulunan bu kap kahverengine çalan kırmızı renktedir. Yer yer çatlamıştır. Halkalı boyunlu, ağız kenarı hafif dışarı maıldır (bk. Res. 39 ve şek: 10). Kaidesi içe doğru çukurdur. Yük: 25 cm., ağız gen: 16 cm., karın gen: 26 cm., kaidesi: 6,5 cm. dir.

Çt. 2 nin içi dışı kırmızıdır. Yangın neticesi boz lekeler almıştır. Kaidesi hafif içeri çöktür. Ağıza yakın yerinde tutacak vazifesini gören dört adet memecik vardır. Yük: 22 cm., ağız gen: 17 cm., karın gen: 21 cm., kaidesi: 9 cm. dir (bk. Res. 237, şek: 11).

2 — Meyvelikler :

Buluntu sayısına göre, meyvelik tipi kapların Çengeltepe'de çok sevildiği anlaşılıyor. Çengeltepe meyvelikleri Orta Anadolu'da Kalkolitik çağdanberi bilinen meyveliklerden şekil ve işçilik bakımından ayırdedilebilirler. Bunlardan bir tanesi hariç (Çt. 5), diğerleri hep 4. tabakada bulunmuş olup, esas itibariyle kırmızıdır. Yüksek ayaklıdır ve ayakların içi boştur.

5. tabakada bulunan Çt. 5 no. lu meyvelik yarısı siyah, yarısı kahverengidir (bk. Res. 31, şek: 3); (Hafif boya astarlı ve perdahsızdır. İşçiliği oldukça kabadır).

Çt. 6 yüksek ayaklı bir meyveliktir (bk. Res. 30, şek: 2). Tabak kısmı kırmızı, ayağı siyah olan bu meyvelik Alişar'da bulunanlarla münasebeti vardır⁷. Bilhassa ağız kenarının keskin bir profille yukarı doğru kalkık olması, Alişar meyveliklerini hatırlatır. Yük: 21 cm. dir.

Çt. 14 meyvelik sadece bir parçasıdır. ve 4. kat yangınının şiddetini göstermesi bakımından mühimdir (bk. Res. 32). Kabın bir kısmı erimiş ve içine düşen kerpiçler maden ihtiva ettiğinden burada sertleşip kalmışlardır.

Çt. 49 da yüksek ayaklı bir meyveliktir. İçi dışı kırmızı olup perdahsızdır (bk. Res. 33).

⁶ J. Garstang, Prehistoric Mersin, s. 191, fig. 119, 11 ve 14.

⁷ Bk: K. Bittel, Prähistorische Forschung in Kleinasien, s. 65, taf: V-2.

3 — Maşrapalar :

Çt. 7: İçi dışı kahverengidir. Kil pişirme neticesi siyahlaşmış, fakat kahverengi boya astarı ile kaplanmıştır. Dışı perdahlıdır. Kaidesi içe çöküktür (bk. şek: 4). Kulpu tamamlanmış olmasına rağmen, şerit şeklinde ağız kenarına bitişik olduğu görülebilir (bk. Res. 43).

Çt. 8 şekil itibariyle öncekinden biraz farklıdır (bk. Res. 43). Kırmızı boya astarlıdır. Gene şerit kulplu olup, kaidesi küçük bir çöküntüden ibarettir (bk. şek: 5). Her iki kap da 4. katta bulunmuştur.

4 — Vazolar :

Çengeltepe'de ele geçen vazolardan her ikisi de 4. katta bulunmuştur. Bunlardan Çt. 10 no. lusu armut biçimlidir. Ağız kenarı dışarı yayvandır (bk. res: 40). Vişne çürüğünü andıran boya astarı ile kaplıdır. Temiz kilden yapılmıştır ve ince cidarlıdır. Kaidesi içe çöküktür (bk. şek: 12). Yük: 11 cm. dir.

Çt. 9 no. lu vazo şekil itibariyle yukardakine benzer. Sadece kulplu olması ile ondan ayrılır. Kulpu şerit şeklinde olup, kabın dibine yakın bir yerdedir (bk. Res: 44). Kaidesi içe çöküktür (bk. şek: 6). Kırmızı renkte ve kabadır. Yük: 14 cm. dir.

5 — Tabak: Çt. 3 no. da kayıtlı olup tektir. İçi dışı kırmızı renktedir. Ağız yayvan ve yukarı kalkıktır. Kaidesi çukurdur (bk. Res: 34, şek: 7). Yük: 8,5 cm., ağız gen: 33 cm., kaidesi : 8,5 cm. dir. 4. katta bulunmuştur.

6 — Fincan: Çt. 13 no. lu olan bu fincan satıhta bulunmuştur. İçi dışı koyu kırmızıdır. Yarısi eksiktir (bk. Res: 42, şek: 9).

7 — Huni (Çt. 4): İçi dışı siyah ve kaba kilden yapılmış olup, dibi alttan içe doğru kil yaşken delinmiştir (bk. Res: 41, şek: 8). Huni olarak kullanılan diğer kaplara benzememektedir⁸. Yük: 8 cm., ağız gen: 23,5 cm., kaide gen: 7 cm. dir.

8 — Bileşik kap (Çt. 11): Şekil itibariyle Çengeltepe'nin en orijinal kabıdır

(bk. Res: 29, şek: 1). Kırmızı renkte olup yangın neticesi bazı yerleri morlaşmıştır. İki ağızlıdır. Ağız kenarları dışarı mail olup şerit şeklindeki sepet kulp kenarlara bitişiktir. Her iki kap da bir birine bitişik ve yekparedir. Altında kaide vazifesi gören hafif bir çöküklük vardır. Perdahsızdır. Yük: 10 cm. uzunluk: 22 cm., ağız gen: 8 cm., iki ağız arası: 4,5 cm., kaide gen: 3,5 cm. dir.

9 — Kozmetik kap (Çt. 16): Koyu kahverengi Meyvelik şeklinde olup alt kısmı kırıktır. Yük: 3,3 cm., ağız gen: 3,7 cm. dir.

Görüldüğü gibi Çengeltepe Tunç Çağı seramikleri diğer Orta Anadolu harabelerinde bulunanlarla hemen hemen aynıdır. Mahallî hususiyetler pek azdır. Kaplarda en çok müşahade edilen husus hemen hepsinin dip taraflarının içe doğru çökük olmasıdır. Çt. 9 no. lu vazunun kulpunun dibe yakın olması da her halde mahallî bir hususiyet olsa gerektir. Çt. 11 no. lu bileşik kabın aynısı olmamakla beraber, benzerleri Kilikya'da bulunmuştur. Kilikya'da geç kalkolitikten beri yaygın olan bu bileşik kaplar arasında 3-4 gözlü olanlarda mevcuttur⁹.

Biri Tarsus'ta, diğeri Mersin'de bulunan çift gözlü sepet kulplu iki kap ise, birleşme yerleri bakımından çengel tepeden ayrılırlar¹⁰. Şimdilik bu modanın Çengeltepe'ye güneyden geldiğini kabul edebiliriz. Fakat bizim kabımız hiçbir zaman ithal malı değildir ve yerli kilden yerli ustalar tarafından yapılmıştır.

Burada üzerinde durulması gereken bir husus da Alishar III (Kapadokya) kaplarıdır. Çengeltepe ve Mercimektepe'nin yanında bunlar oldukça bol miktarda bulunur. Fakat her üç sondaj çukurunda da mimarî bir tabakaya bağlanamamışlardır. Burada (Res: 51 ve şek. 13 de neşredilen-

⁸ T. Özgüç, Kültepe Kazısı Raporu (1948), S. 75, Şek. 409 daki huni silindiriktir.

⁹ J. Garstang, Prehistoric Mersin Fig. 123-16, L. XII-XIV; H. Goldman, Excavation at Gözlükule, II, Plates, S. 278-621; Garstang-H. Goldman, A Conspectus of Early Cilician Pottery, AJA vol. LI, No: 4 (1947), S. 384, Lev. XCI, 1.

¹⁰ Bk. Tarsus II, Plates, S. 278-622 ve Mersin, S. 191, Fig. 119-6.

lerden sadece şek. 13'ün sağındaki parçanın 4. katta bulunduğu tespit edilebilmiş, diğerleri hep satıhtan toplanmıştır. Şekil itibariyle monokrom kaplarla aynıdırlar. Yalnız bunların kili daha temizdir. Krem astar üzerine koyu kahverengi paralel bantlar, kırmızı üzerine koyu kırmızı paralel ince veya kalın çizgiler ve zigzaglar başlıca süslerdir. Alacahöyük, Alishar ve Kültepe de bulunanlarla aynıdırlar. Bunların Prof. T. Özgüç tarafından "İntikal (devri) kapları" ve "Kapadokya Polikrom Kapları"¹¹ diye tasnif edilen kaplardan hangisine aid olduğu şimdilik şüphelidir. Bu cins polikrom kaplar bir göçle ilgili görülmektedir¹².

Eski Tunç Çağı kaplarında çok görülen ve Anadolu'nun her tarafına yayılan yivli kaplar Çengeltepe'de de mevcuttur. "Insize" süslü kapları ise ikiye ayırmak icap eder: a) Kil yaşken üzeri sert bir cisimle çizilen adi süsleme (bk. Res: 50 üst sağda ve alt soldaki fragman ve şek. 14); b) çizgiler yapıldıktan sonra perdahlanan, siyah boya astarlı kaplar. Sonuncular gerek işçiliğinin inceliği ve gerekse kilin temizliği bakımından daha özenle yapılmışlardır. Öyle ki, aralarında cidarı 2 mm. olan fevkalâde parçalar vardır. Bunlar Alacahöyük'ün 5-6. tabakalarında bulunan ince fincanlarla çok yakın bir benzerlik arz etmektedir.

Çengeltepe monokrom seramiğinin çoğu kırmızıdır. Kırmızı kaplar daha ziyade üst tabakalarda (5-6) çoğalmaktadır. Bunun yanında içi kırmızı dışı kahverengi, içi dışı siyaha bakan boz, içi dışı siyah, içi siyah dışı kırmızı, içi siyah dışı deve tüyü, içi dışı kahverengi, içi kırmızı dışı siyah, içi dışı deve tüyü, içi dışı koyu kahverengi, içi siyah dışı kahverengi, içi kahverengi dışı siyah parçalarda vardır. Bir de gri boya astarı üzerine kırmızı tek şerit süslü parça vardır. Satıhta bulunmuş olmasına rağmen bunun Alishar III polikromlarından daha eski bir safhaya aid olduğu söy-

lene bilir. Kulplardaki çeşit oldukça zengindir (bk. Res: 49, şek. 15).

Küp Mezar :

Çengeltepe'de bir tek küp mezar bulunmuştur. Bu da tam değildir. Tepenin güney eteğinde açılan B çukurunun doğu ucunda yarısı daha önce tuğlacılar tarafından tahrip edilen bir küp görülmüştür. Öyle ki küpün kesiti elimize geçebilmiştir (bk. Res: 23). Mezar üstten itibaren 2 m. derindedir. Küpün ağzı güneye, dibi kuzeye bakmaktadır. İskelet bir çocuğa aittir, çünkü, hem kemikleri küçük, hem de dişleri tam teşekkül etmemiştir. Baş kuzeye gelecek şekilde küpün dibine konulmuş ve ağız kısmı yassı bir taşla kapatılmıştır. Küpün altında maktayı kolayca görülebilen kil sıva vardır. Kil ateş izleri gösterdiğinden burası bir ocak olsa gerektir. Eğer böyle ise, mezar ocağın üstüne konulmuş oluyor. Küpün yük: 0,52 m., ağız gen: 0,26 m. dir. İçi kırmızı, dışı siyahtır.

II — Diğer Eski Tunç Çağı Buluntuları :

1 — Askılar: Çt. 18 a, b, c, d, e, f, g, i, j, k, 19 a, b ve 20, Hepsi de 4. kat yanğını enkazı arasında bulunmuştur. Tek delikli, tabanları düz, oval şekildedirler. Bazıları basık, bazıları yuvarlaktırlar. Ortalama yükseklikleri: 10-15 cm. dir. Çt. 20 kesik koni şeklindedir (bk. Res: 54).

2 — Ağırşaklar: Üçe ayrılırlar :

a) Pişmiş toprak seramik kırığından yapılanlar. Çt. 23 küp kırığı düzleştirilerek yapılmıştır. Çapı: 7 cm. dir. Çt. 24, 25, 26, 28 daha küçük boydadır.

b) Pişmiş toprak kilden yapılanlar: Çt. 29, boz renkte olup karın kısmı köşelidir. Düğme de olabilir.

c) Taş ağırşak (Çt. 22): Sarımtırak krem renğinde yerli kaba taştan yapılmıştır. Gen: 7 cm., kalınlık: 2 cm. dir.

3 — İşlenmiş Fosil (Çt. 32. bk. Res: 58): Beyaz renkte. Oval olup bir tarafı düzdür. "Oursin fossile-sea-urchin" fosilidir. Yuvarlak yüzünde iki sıra halinde beş adet nokta çizgiler vardır. Sonradan ortası delinerek bir alet olarak kullanılmıştır.

¹¹ T. Özgüç, Typical Pottery of The Middle Anatolian "Copper" and "Bronze" Ages, Artibus Asiae., vol. X/4 (1947), S. 318, 319.

¹² T. Özgüç, Op. Cit. S. 320.

Yük: 3,5 cm., en geniş yeri: 6 cm., en uzun yeri: 8 cm., delik gen: 1 cm. dir. Satış buluntusudur.

4 — Kemik Süs: Bir yaban domuzu defansının dip tarafı delinerek yapılmış olan tek örneğimiz (bk. Res: 60) 5. katta bulunmuştur. Boyu 7,5 cm. dir. Mrs. Goldman bunların amulet veya süs olarak takıldığını, Filistin'de prophylactic (koruyucu) kuvvete sahip olduklarına inanıldığını söylemektedir¹³.

5 — Kemik uç (Çt. 35): Sivri uçlu, sap kısmı dört köşelidir. Kırık. Mevcut uz: 7 cm. dir.

6 — Taş ve obsidyenden bıçak, mızrak ucu kazıyıcılar :

Çt. 36: Beyaz çakmaktaşıdan sekonder bıçak.

Çt. 37: Krem renğinde çakmaktaşıdan ağız kertikli sekonder mızrak ucu.

Çt. 38: Taş bıçak.

Çt. 39: Krem rengi çakmaktaşıdan primer bıçak.

Çt. 40 a: Siyah çakmaktaşıdan ağız kertikli sekonder bıçak.

Çt. 40 b: Kahverengi çakmaktaşıdan mızrak ucu.

Çt. 42, 43, 44: Obsidiyen yongaları. Kullanılmış oldukları şüphelidir.

Phryg Çağı Buluntuları :

I — Seramik :

Monokrom ve polikrom olmak üzere ikiye ayrılan Phryg seramiğinin her iki cinsi de Çengeltepe'de mevcuttur. Şerit şeklinde ve üzerinde parmak izi bulunan kulp örnekleri (Şek: 21 altta), insan kaşı şeklinde kulp (Şek: 21), keskin profilli ve çoğu kırmızı tabak kırıkları bolbol bulunur. (bk. Şek. 22).

Monokrom kaplardan tek sağlam örnek Çt. 12 no. lu kaptır (bk. Res: 345, şek: 16). Çan biçimli, perdahsız ve devetüyü renğinde olan bu kabın dip tarafı düzdür ve gene dibinde retuş izleri vardır. Dibine yakın yerinden ufki olarak açılan bir askı deliği vardır. Yük: 12 cm., ağız çapı: 11

cm., kaide çapı: 4 cm. dir. Tepedeki 2. katta bulunmuştur.

Polikrom kaplara gelince: Bunlar tabiatıyla parça olarak öncekilere nazaran daha azdır. Sağlam olarak elimize geçen bir yayık vardır. (Çt. 17, bk. Res: 47). Tepedeki büyük Phryg duvarının (K. 3) batısında, 4. kat yangın enkazının hemen üstünde bulunmuştur¹⁴. Şişkin karınlıdır. Ortasında yakın yerde ufki şerit şeklinde bir tek kulpu ve kulpa göre yan tarafta, biraz daha yukarda halkalı kenarlı kısa bir akıtacağı vardır. Ağız dar ve kenarı halka şeklindedir. Kaidesi kırıktır, fakat düz olduğu tahmin edilebilir. Krem renğinde boya astarlıdır. Bunun üzerinde biri kulp hizasında, diğeri biraz daha altta kabın etrafını tamamen dolaşan 2 cm. genişliğinde iki sıra açık kırmızı bandlar vardır. Aynı şerit, kulp ve ağız kenarında da görülür. Kum karıştırılmış kaba ve gevşek kilden yapılmıştır. Boyun altında önceden tamir edildiğine delâlet eden iki tane küçük delik vardır. Yük: 60 cm., karın gen: 45 cm., ağız gen: 11 cm., kaide gen? ¹⁵.

Elimizde Phryg devrine aidiyeti şüpheli fakat bu devrin en sonunda (M. Ö. 4. asır sonu) yapılmış olduğu muhakkak olan bir kap parçası vardır. Bu, büyükçe bir kabın karın kısmıdır ve üzeri hayvan ve kekkik resimleri ile süslüdür (Boyutları: 16 × 14 cm.). Krem rengine bakan beyaz boya astarı üstüne kırmızı, koyu ve açık kahverengi ile üstten alta doğru baklava dilimi, paralel çizgiler, çengelli spiraller, tekrar paralel çizgiler, dama motifi ve tekrar çizgiler yer almaktadır. Kabın tam karın kısmında ise gayet natürel bir şekilde yapılmış, ikisi tam biri yarım, kekkik resimleri vardır. Gaga ile ayakların kırmızı, diğer kısımların kahverengi olması, ayrıca

¹⁴ Bu dahi kalın duvarın tamir edilmek suretiyle uzun müddet kullanıldığına işaret eder. Çünkü, aynı katta siyah renkte erken Phryg çağı seramik kırıkları da bulunmuştur.

¹⁵ Krş. von der Osten, The Alishar Höyük. Seasons of 1930-32 (OIP XXX, vol. IX) part III, fig. 46, pl. X, e 1018, s. 51. Bu kap Hellenistik devirdeki bir çöplükte bulunmuştur.

¹³ Excavation at Gözlükule, II, Text, s. 310-311; Tarsus II, Plates, s. 440, Res: 113 ve 114.

göğüslerdeki bölmeler ressamın müşahedeye yer verdiğini gösterse gerektir. Daha altta ise hayvan resimleri vardır (bk. Res: 46, şek: 20). Çt. 15 b nolu, Res: 46'nın sağ ve solundaki parçalar (bk. şek: 19) da aynı yerde bulunduğundan bu büyük parçanın birer kısmı olabilirler. Eser büyük Phryg duvarının batısındaki karışık yerde bulunmuştur. Burada eserin bulunuş yeri ile devri arasında bir uyumsuzluk vardır. Buluntu yerine göre eski olması icap eder. Halbuki bu tip eserler başka yerlerde Hellenistik devre konulmaktadır¹⁶. Motif ve resimlerdeki Hellen tesiri kolayca görülmekle beraber¹⁷, elimizdeki parçaların çok geç Phryg devrine ait Hellenleşmiş eserler olduklarını kabul edebiliriz.

Bunlardan başka krem rengi astar üzerine koyu kahverengi ve kırmızı ile yapılmış geometrik süsler ve bandlarla boyanmış parçalar da mevcuttur (bk. şek: 17-18).

II — Diğer Buluntular: Çengeltepe'de Phryg buluntular oldukça azdır. Bunlar arasında Çt. 21 a, b, c, d, e, f, g, de kayıtlı yedi adet pişmiş toprak yuvarlak asıklar (veya ağırşaklar, ortalama gen: 7-8 cm.) bk. Res: 57, Çt. 27 no. lu seramik kırığından yapılmış ağırşak, yeşile bakan koyu lácivert renkte taştan mamul bir düğme, bir ucu sivri, diğer ucu bir sapa takılmak için oyulmuş demir mızrak ucu, ve nihayet dikdörtgen prizması şeklinde, üzerinde kertikler bulunan ve dokuma aleti olduğu tahmin edilen taş alet yer alır (bk. Res: 59).

Hellenistik - Galat Çağı Seramiği : Daha önce de belirtildiği gibi (s. 1) Çengeltepe'de bu çağın mimarî katı tesbit edilememiştir. A ocağında en üstte çıkan düşük taşlar Hellenistik çağ mimarisini temsil etse gerektir. Çünkü buralarda bir iki parça Hellenistik kap kırıkları bulunmuştur. Res: 52 de fotoğrafları, şek: 23 te de pro-

filleri görülen bu seramik tek ve çok renkli olmak üzere ikiye ayrılır. Tek renklilerin çoğu kırmızı olmakla beraber, siyah boya astarlı, perdahlı ve çok ince cidarlı örnekler de vardır. Şek: 23 ün en üst sağında görülen parçanın üzeri paralel oluklarla bezelidir. Çok renkliler ise, açık kahverengi üzerine kırmızı, koyu kahverengi ve beyaz şerit süsler ihtiva ederler. En tipik örnekleri Kızılırmak kavsî içinde ele geçen bu seramik çeşidinin belli bir kavme atfı hususunda münakaşalar vardır. Prof. U. B. Alkım Kırşehir höyüğünden toplamış olduğu örnekleri Hellenistik ("Galat") diye mütalea etmektedir¹⁸. Prof. Alkım buluntu yerlerini Boğazköy, Alishar, Büyük Nefes Köy (Tavium) ve Kültepe ile sınırılıyor. Buna mukabil A. Akarca Kızılırmak kavsî içinde bulunan ve Galatlara izafe edilen açık zeminli boyalı Hellenistik Çağ seramiğini Macridy Bey'in Kara Samsun'da (eski Amisos) bulunduğu örneklere dayanarak bu seramik türünün yayılış merkezinin Samsun olduğunu iddia etmekte ve yukardaki buluntu yerlerine Akalan, Gordion ve cenubî Rusya'da Sivastopol'u ilâve etmektedir¹⁹. Bu buluntu yerleri arasında Alacahöyük'ü de saymak lâzımdır²⁰. Görüldüğü gibi bu kapların menşei henüz tesbit edilmiş değildir. Fakat Hellenistik - Galat Çağında Anadolu'nun yerli sakinleri tarafından yapılmış oldukları kabul edilebilir.

Kronoloji :

Bilindiği gibi, kısmen M. Ö. II. bin de dahil olmak üzere, Anadolu Prehistoryasının kronolojisi münakaşalıdır ve şu andaki bilgilerimize göre büyük bir hata teşkil etmeyen takribî bazı rakamlara dayanmaktadır. Çengeltepe'nin ilk defa Eski Tunç Çağında iskân edildiğini gördük. Bu devir genel olarak M. Ö. 2600/2500-2000 arasına konulmaktadır. Bununla beraber,

¹⁸ Kırşehir Höyüğü ve Toprak Üstü Buluntuları, Belleten XX, s. 77 (1956) Sh. 74.

¹⁹ A. Akarca, Hellenistik Çağda Yerli Pontus Keramiği, V. Türk Tarih Kongresi, s. 142-145.

²⁰ H. Z. Koşay, Alacahöyük Hafriyatı (1936), Lev: VIII-3 deki parçalara "Postfrigya (Galat?) denilmektedir.

¹⁶ E. Akurgal, Phrygische Kunst, Taf: 34 a ve benzerleri için krş. OIP XX-vol. V, part II, plate VI.

¹⁷ Dr. C. H. E. Haspels, Eski Yunan Boyalı Keramiği, lev: 5, res: 4 ve lev: 6, res: 2.

Eski Tunç Çağı kronolojisini uzatma çabaları da yapılmaktadır²¹. Burada mühim olan Çengeltepe Eski Tunç Çağı iskânının sonunu işaretleyen 4. kat yangını tarihlemektir. Bu yangının J. Mellart'ın bir çok Anadolu ve hatta Trakya sitelerinde tesbit ettiği yangınla aynı olduğu şimdilik kabul edilebilir²². Fakat Mellart bu yangını EBA II nin sonuna koymakta ve bunu Kuzey-batıdan gelen bir göçle ilgili görmektedir²³. Bu görüşe iki bakımdan itiraz edilebilir:

1 — M. Ö. c. 2300/200 de bütün Anadolu'yu ve hattâ Kıbrıs'ı etkileyen ve bütün yerleşme yerlerini bir anda tahrip eden bir göçün vukubulup bulmadığı münakaşalıdır.

2 — Bir çok Anadolu sitelerinde Eski Tunç Çağı sonunda görülen yangının M.Ö. 2200 e tarihlenmesi doğru olmasa gerekir. Çünkü bu durumda Eski Tunç Çağının sonu ile Hitit devrinin başı arasında en azından dört asırlık bir fasıla kabul etmek icap eder ki, bazı hallerde bu mümkün olmayabilir. Alacahöyük en müşahhas örnektir: Burada Eski Tunç Çağının son katı olan 5. kat yanmıştır. Kırıl Mezarlarının Mahmatlar ve Horoztepe mezarları ile çağdaş olduğu bilindiğine ve bu üç yerdeki mezar buluntuları EBA III e konulduğuna göre, Alacahöyük'ün 5. tabakasının yangınla tahrip edilerek sona ermesini en erken M. Ö. 2000 e tarihlemek lâzımdır. Bu durumda Alacahöyük Eski Tunç Çağı medeniyetinin sonu M. Ö. II. bin başlarına konulmalı ve yangınla sona eren diğer Eski tunç Çağı yerleşme yerlerinin kronolojisi de buna uydurulmalıdır.

Gerçekten bir çok Anadolu sitelerinde görülen yangınların müşterek bir sebebi

²¹ J. Mellart, *Anatolia*, c. 4000-2300 B. C. Cambridge (1962), s. 43 v. d. da bunun sebeplerini sıralar ve eskiden Kalkolitik diye bilinen Troy I i de buna ilâve ederek EBA (Early Bronze Age) I i M. Ö. 3500, EBA II yi 2800, EBA III ü de 2200 de başlatır.

²² J. Mellart, *The end of Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean*, *AJA* 62 (1958); ve aynı müellifin *Anatolia Chronology of the Early and Middle Bronze Age*, *Anatolian Studies* (1952) s. 55-88,

²³ *Anatolia*, s. 46.

olması lâzım gelir. Fakat bu sebebi bölgelere ayırarak incelemek daha yerinde bir iş olur. Bizce Kızılırmak kavsının içindeki bu yangın katını Alacahöyük'te olduğu gibi M. Ö. III. binin sonuna veya II. binin başına tarihlemek uygundur. Ve Çengeltepe 4. kat yangınının Alacahöyük, Alişar, Boğazköy ve bu mevsimde kazılan Kuşsaray (Çorum)'da aynı devrin sonunda görülen yangın katları ile çağdaş olduğu şimdilik iddia edilebilir. 4. kat Çengeltepesini tarihlemek için başka bir delil de renkli Alişar III kaplarıdır. Sonuç olarak Çengeltepe Eski Tunç Çağının 5 mimarî katı M. Ö. 2600-2000 tarihleri arasına konulabilir.

Şimdiki delillere göre Çengeltepe M. Ö. II. binin sonlarına kadar iskân edilmiştir. Tepedeki A çukurunda Eski Tunç Çağı yangını üzerinde derhal Phryg katı başlar. Phryglerin Çengeltepe'ye erken safhadan itibaren (M. Ö. XII. asır) gelip gelmedikleri şimdilik meçhuldür. Bu devir Çengeltepe'de kesiksiz Hellenistik devre kadar (M. Ö. IV. asır sonu) devam etmiştir. Sonra Hellenler ve Galatlar gelmiştir. Buralardaki Galat hakimiyeti Augustus'un Galatia'yı bir Roma eyaleti yapmasına kadar devam etmiştir (M. Ö. 25). Ve yuvarlak bir rakamla Çengeltepe Milâdın başından itibaren terkedilmiştir.

Sonuç :

Yozgat ve çevresi en eski devirlerden beri iskân edilen ve önemli yolların içinden geçtiği bir yerdir. Pteria-Caesareia Mazaka (Yunan öncesi), Ankyra-Tavium-Euagina-Zela (Roma devri) yolları bu bölgeden geçiyordu²⁴. Bir çokları tabii geçitleri izleyen bu yolların daha eski devirlerde de mevcut olduğu kolayca istidlâl edilebilir. Çengeltepe böyle bir bölgede yer almaktadır. Fakat söylemek lâzımdır ki, hiç bir zaman bir ticaret merkezi olamamıştır. Çünkü buluntular bunu göstermiştir. Eski Tunç Çağında seramiğini kendisi

²⁴ Prof. Ramsay, *Anadolunun Tarihi Coğrafyası*, s. 22 deki hr. ve I. W. Macpherson, *Roman Roads and Milestones of Galatia*. *Anatolian Studies*, IV (1954), s. 3 v. d.

yapan, zahire yanıkları ve çok sayıda öğütme taşlarının gösterdiği gibi ziraat ve hayvancılıkla geçinen bir komünitenin yaşadığı küçük ve mütevazi bir merkezdir. Aletlerin ve günlük eşyanın pek çoğu kil, taş ve kemikten mamuldür. Madenî eser hiç ele geçmemiştir. Medeniyet Alacahöyük buluntularına göre çok geridir. Ama kabul etmek lâzımdır ki, burası Alacahöyük gibi royal bir merkez değildir ve bundan dolayı bize aşağı sınıf halkın maddî kalıntılarını aksettirir. Önemi de buradadır.

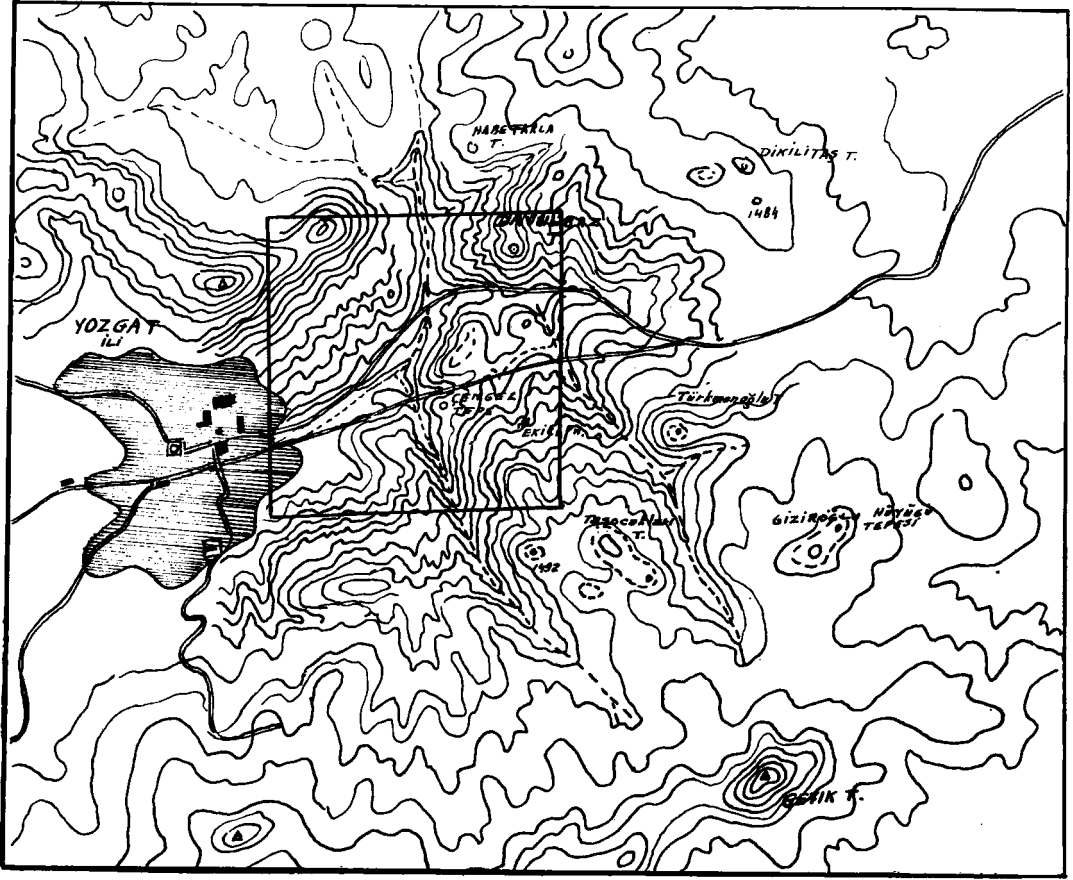
Keza Phryg devrinde belki de çok yakın bir mesafede bulunan Kerkenes Dağı beyine tabi küçük bir prensliğin merkezi-

dir. Galatlar devrinde ise, merkezi Tavium olan Trokme'lere tâbi olmalıdır.

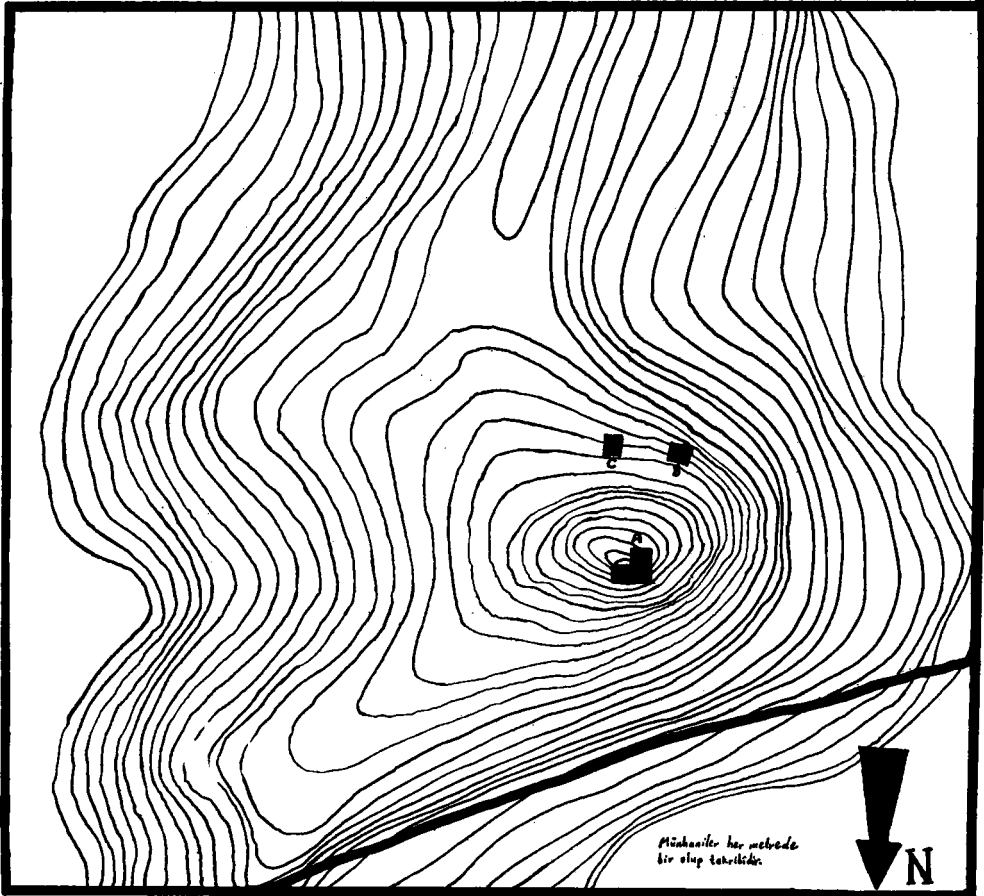
Görüldüğü gibi parlak bir medeniyet merkezi olmamakla beraber, Çengel-tepe buluntuları bölgenin mahallî tarihi için önemlidirler. Çengel-tepe'ye Eski Yozgat nazarı ile de bakılabilir, çünkü aradaki mesafe çok yakındır (500 m.). Eğer Milâdî asırlardan itibaren M. S. XVIII. asra kadar olan boşluk da doldurulabilirse, Yozgat şehri tarihinin M. Ö. III. bine kadar gittiği iddia edilebilir. Bundan başka Çengel-tepe sondajı kurulacak olan Yozgat müzesine bol eser kazandırmıştır²⁵ ve kazılar devam ettiği takdirde daha da kazandıracaktır.

²⁵ Çengel-tepe buluntuları onarım ve bakım için geçici olarak Alacahöyük Mahallî Müzesine taşınmış ve geçici teşhirleri orada yapılmıştır.

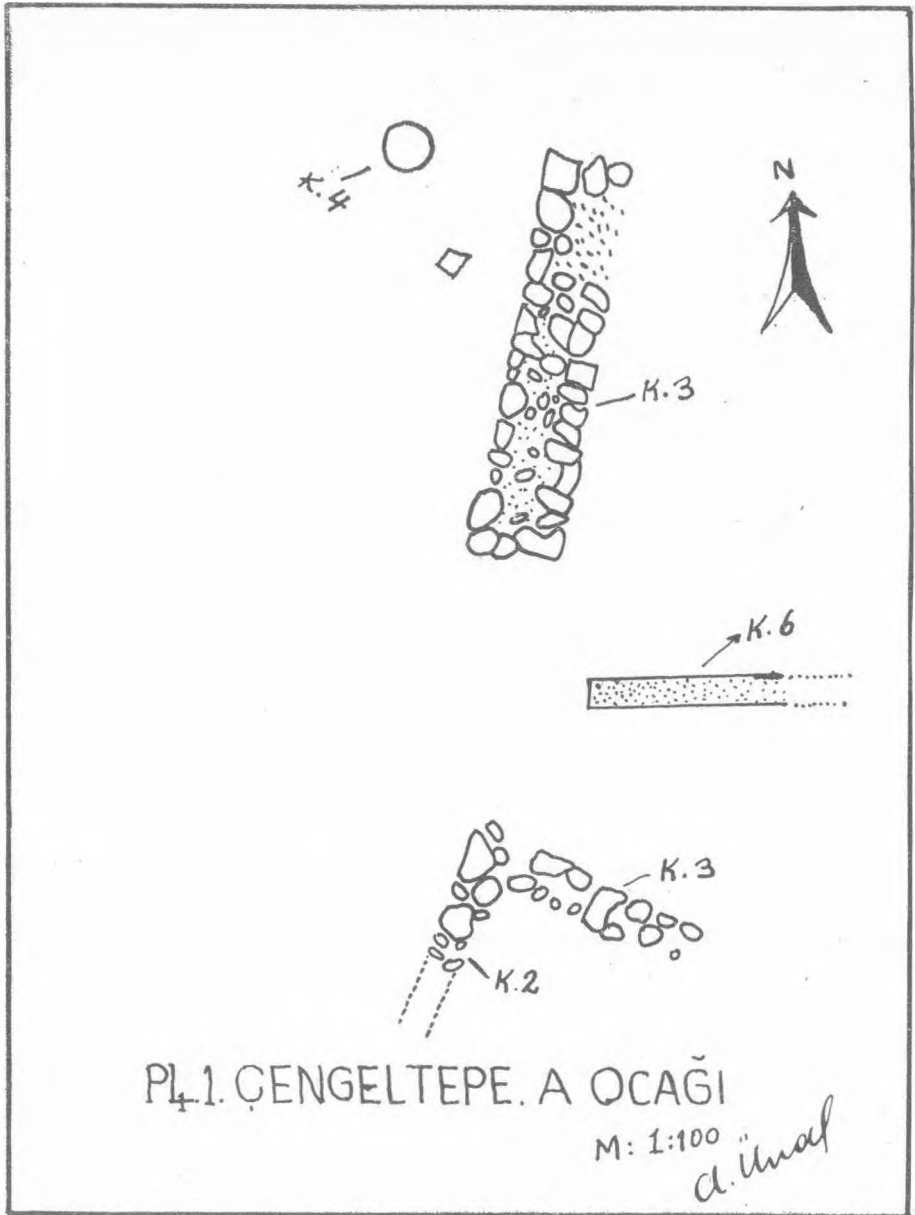

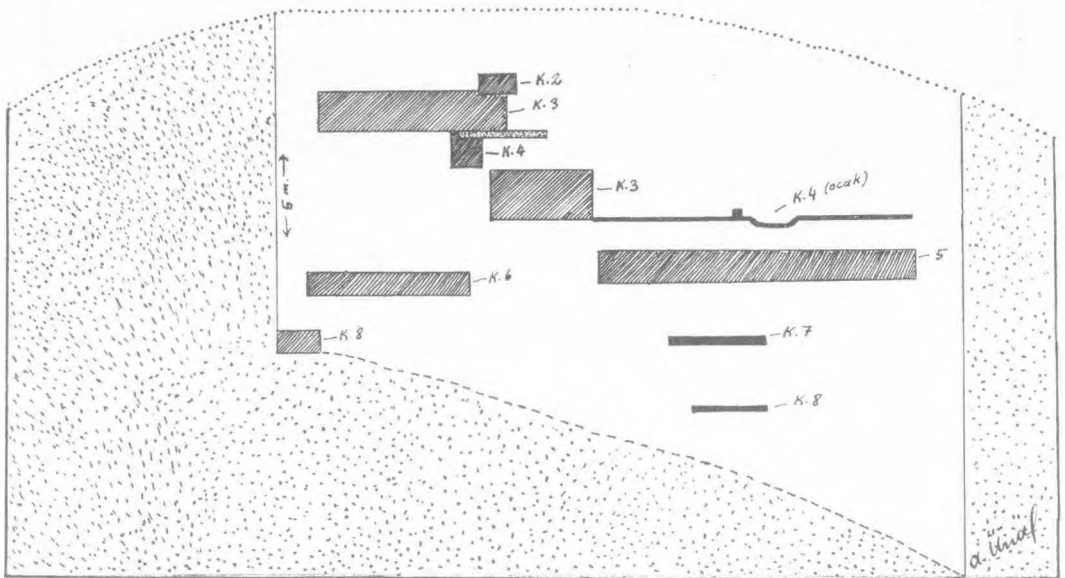
Harita : 1 — Çengeltepe ve civarı (1/25000 ölçekli hatritadan alınmıştır).

Çengeltepe. Ölçek : 1/1000 ■ 1966 da kazılan yerler

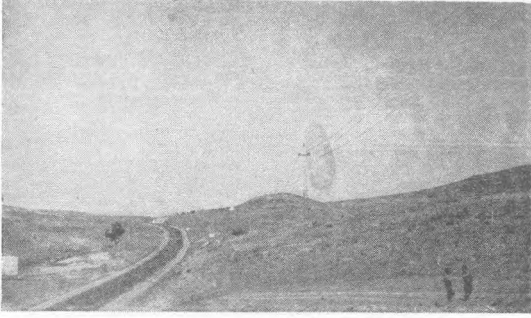
Plân : 1

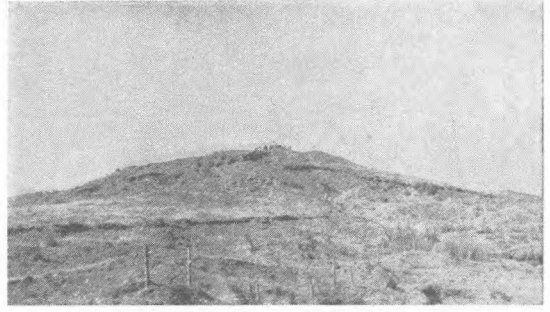
PL.2- A OCAĞININ DOĞU-BATI KESİTİ

M: 1:50

Plân : 2

Res. 1 — Çengeltepe'nin batıdan görünüşü

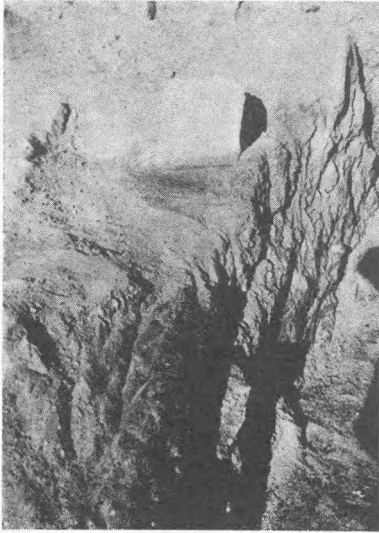
Res. 2 — Çengeltepe'nin doğu yamacı - Resimde görülen çukurlar Tuğlacılar tarafından açılmıştır.

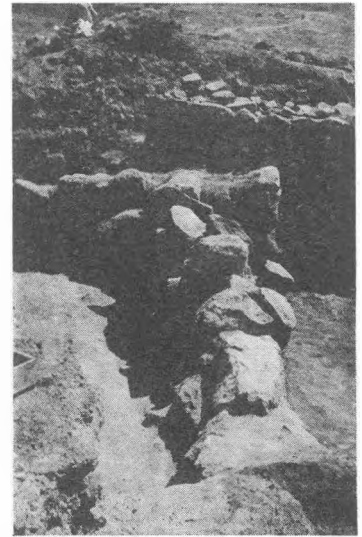
Res. 3 — Çengeltepe ve Yozgat'ın doğudan görünüşü.

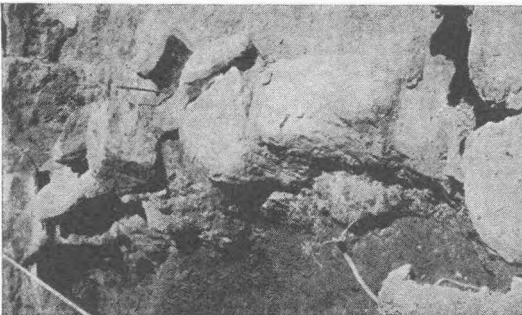
Res. 4 — Geyiktepe sırtlarına bir bakış.

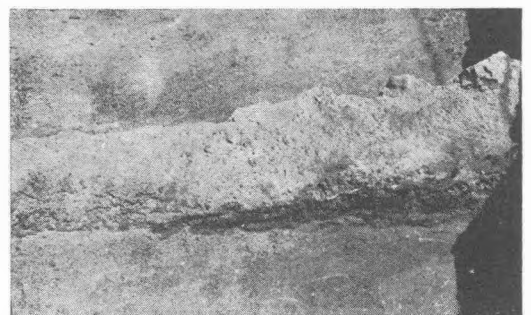
Res. 5 — A - Sondaj Çukurunda ETÇ. duvarları.

Res. 6 — Taş sütun kaidesi ve yanan direğin kömürleşmiş hali.

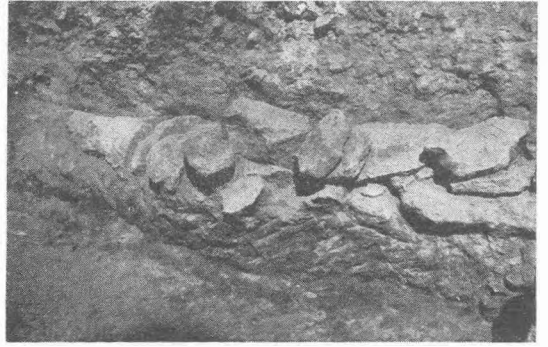
Res. 7 — ETÇ taş duvarı.

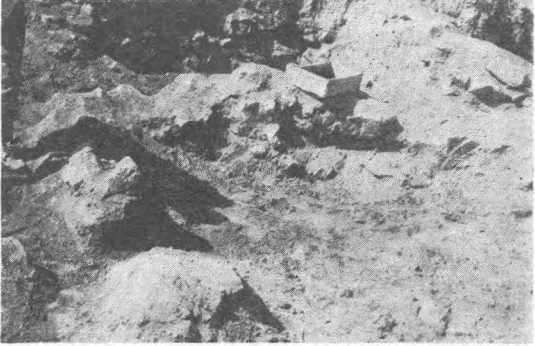
Res. 8 — Kerpiç duvar.

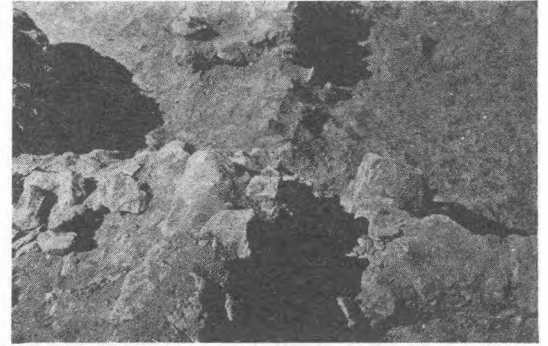
Res. 9 — ETÇ. mimarî izleri. Ortaocak C ocağı.

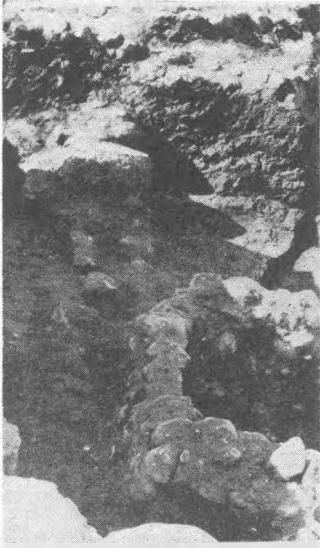
Res. 10 — ETÇ. duvar.

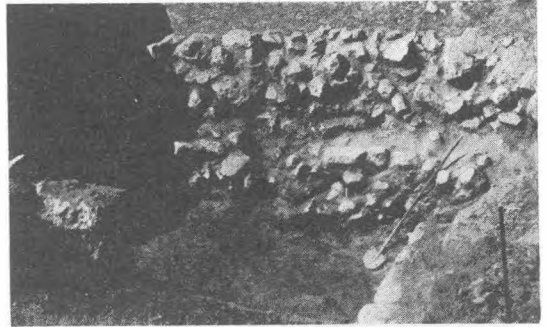
Res. 11 — A ocağında mimarî izleri.

Res. 12 — Phryg duvarları.

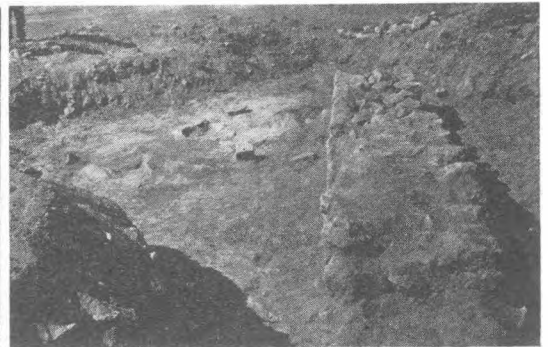
Res. 13 — Phryg duvarları.

Res. 14 — Düşük Phryg duvarları.

Res. 15 — Büyük Phryg duvarının batıdan görünüşü. Önde ETÇ evinin çamur sıvası, ocak ve sütun kaidesi.

Res. 16 — R. 20 nin güneyden görünüşü.

Res. 17 — Büyük Phryg duvarı.

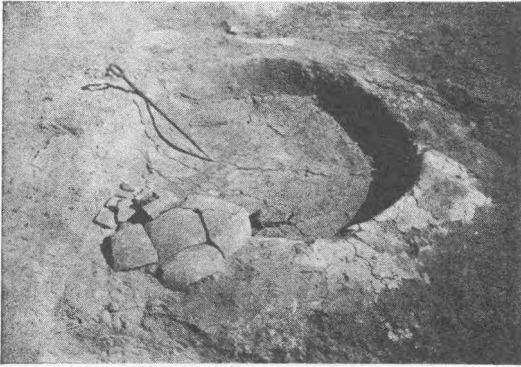
Res. 18 — 5. kat ocağı.

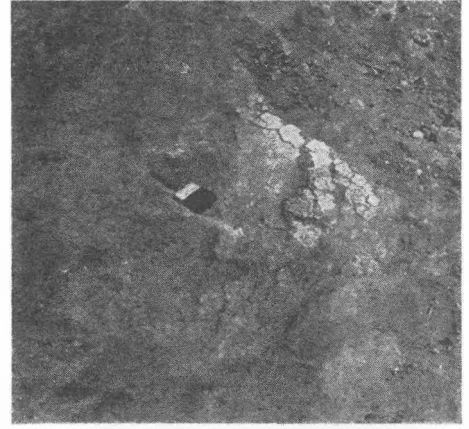
Res. 19 — 4. kat ocak ve sütuntaşı sağ geride öğütme taşı (in situ)

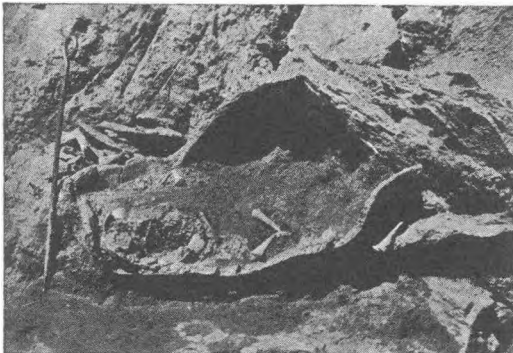
Res. 20 — Ocak.

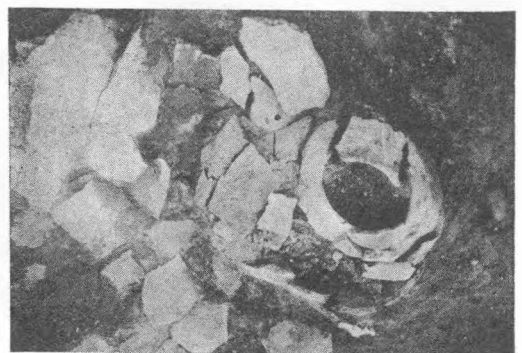
Res. 21 — Ocağın detay resmi.

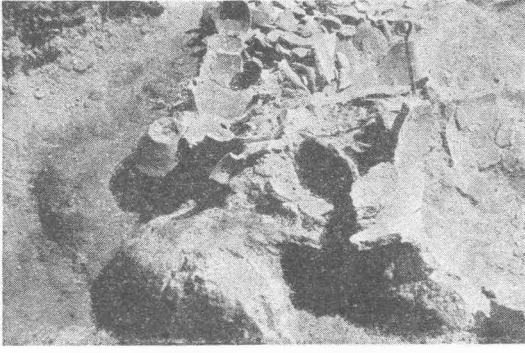
Res. 22 — 5. katta çamur sıvalı taban.

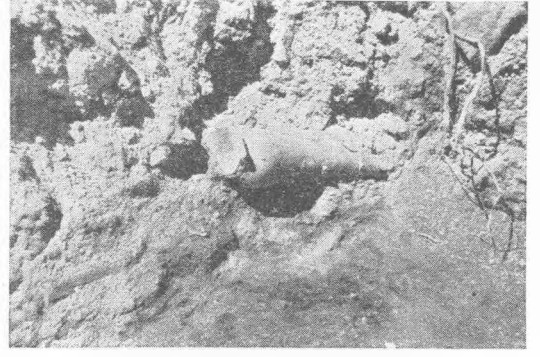
Res. 23 — Küp mezarın detay resmi.

Res. 24 — Çt. 47 no: lu çömleğin bulunuşu.

Res. 25 — 4. kat yangın enkazı arasında parça halinde P.t. kap kırıkları

Res. 26 — 4. kat yangın enkazı.

Res. 27 — B - ocağında Çt. 48 No. lu kabin duruş vaziyeti.

Res. 28 — 5. katta ocak ve kap kırıkları.

Res. 30 — Meyvelik.

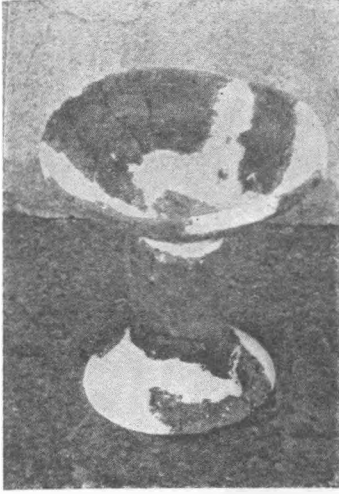
Res. 29 — Bileşik kap.

Res. 31 — Çt. 5 No. lu meyvelik.

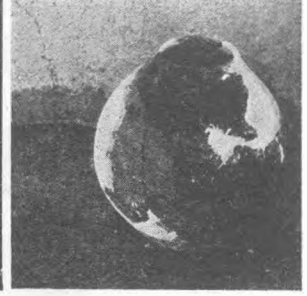
Res. 32 — Meyvelik ayağı yangın neticesi erimiştir.

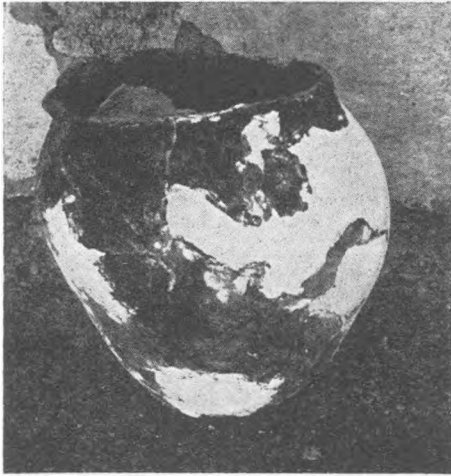
Res. 33 — Çt. 49 No.lu meyvelik.

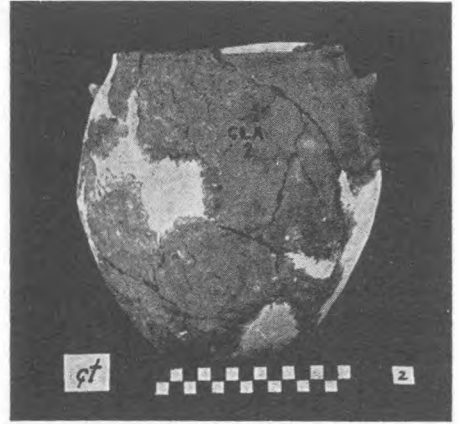
Res. 34 — Çt. 3 No.lu tabak

Res. 35 — Çt. 46 No.lu çömlek.

Res. 36 — Çt. 47 No.lu Çömlek

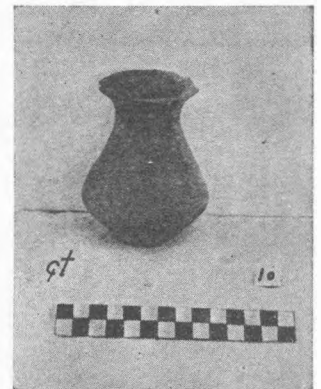
Res. 37 — Çömlek.

Res. 38 — Çt. 48 No.lu kap.

Res. 39 — Çömlek.

Res. 40 — Vazo.

Res. 41 — Ortası delikli kap.

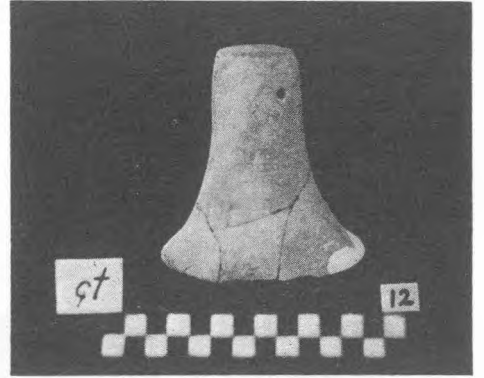
Res. 42 — Fincan.

Res. 43 —
Pt. Maşrapalar.

Res. 44 — Kulplu vazo.

Res. 45 — Çan biçimli kap.

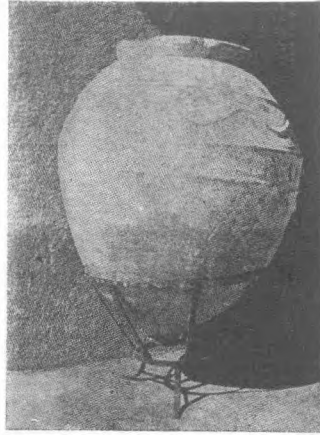

Res. 46 — Polverom kap kırıkları.

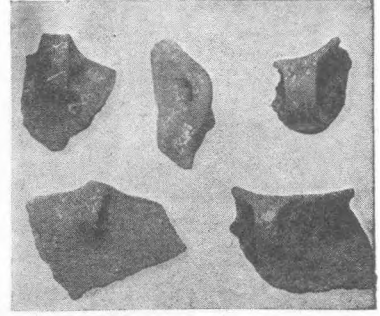

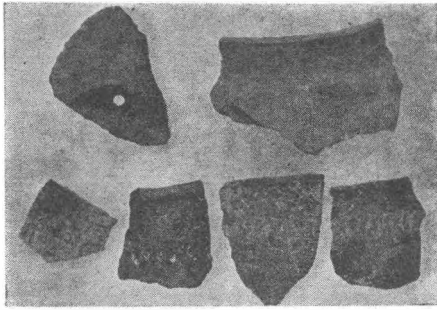
Res. 47 — Yayık.

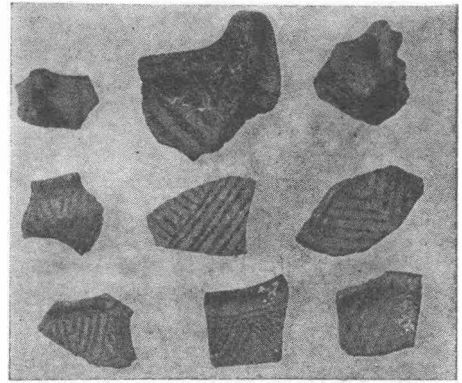
Res. 48 — Çalatlı köyünde bulunmuş olan Bizans küpü (Bugün Yozgat'ta otel sarayların önünde durmaktadır).

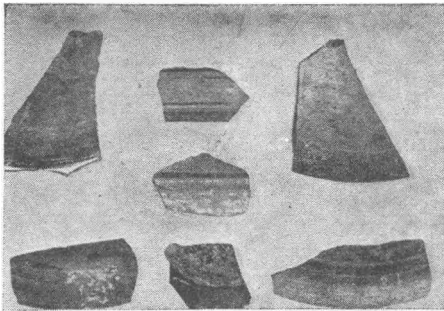
Res. 49 — Eski Tunç çağı kaplarından kulp örnekleri.

Res. 50 — "İn size,, ve "tırnak,,la süslü eski Tunç çağı kap kırıkları.

Res. 51 — Renkli Alişar III. (Kapakdonya) kap kırıkları.

Res. 52 — Hellenistik - Galat devri kap kırıklarından örnekler

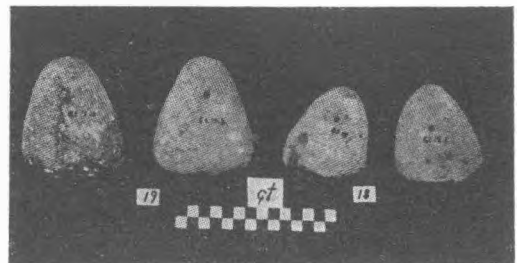

Res. 53 — Çengeltepe buluntuları bir arada.

Res. 54 — 1

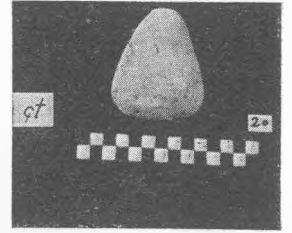
P. T. Dokuma Askıları.

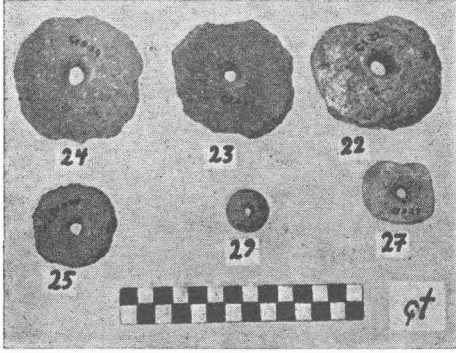
Res. 54 — 2

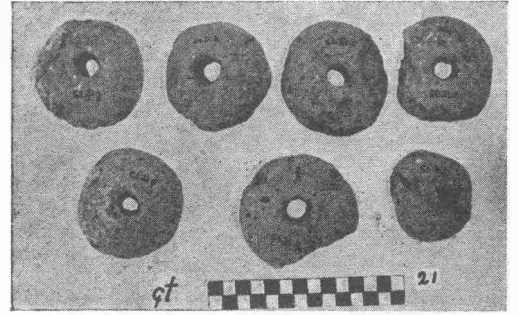
Res. 54 — P. t. Dokuma askı atı.

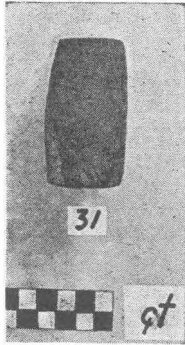
Res. 55 — P. t. Askı.

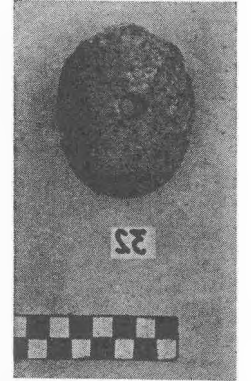
Res. 56 — Ağırşaklar.

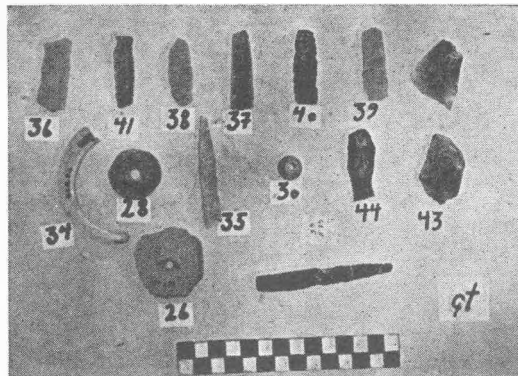
Res. 57 — P.t. Askı veya Ağırşaklar.

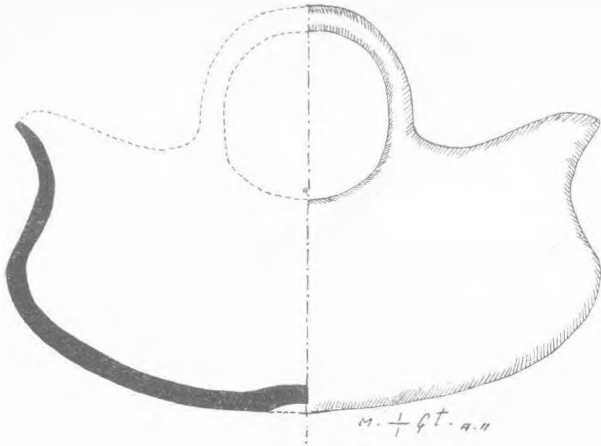
Res. 58 — İşlenmiş
"Oursin fossile,,.

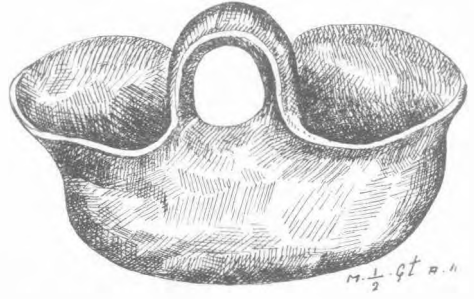
Res. 59 — Taş dokuma
aleti.

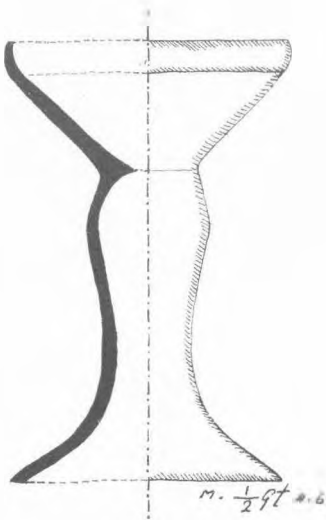
Res. 60 — Çakmaktaşı 3 kemik ve madenî aletler.

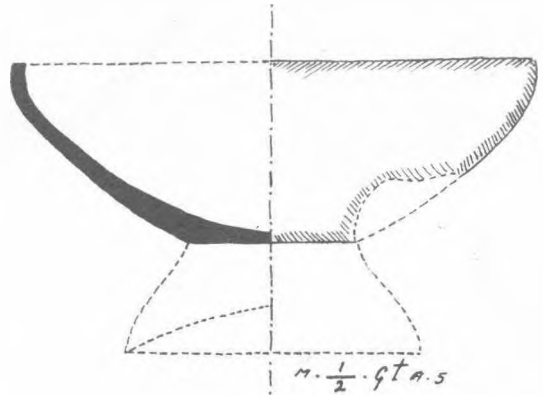
Şek. 1 — 1

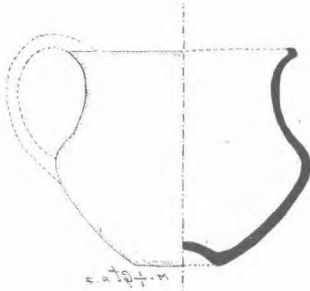
Şek. 1 — 2

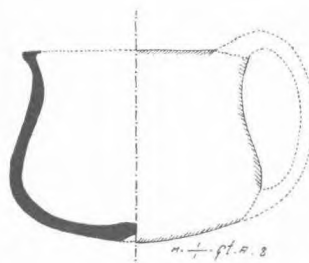
Şek. 2

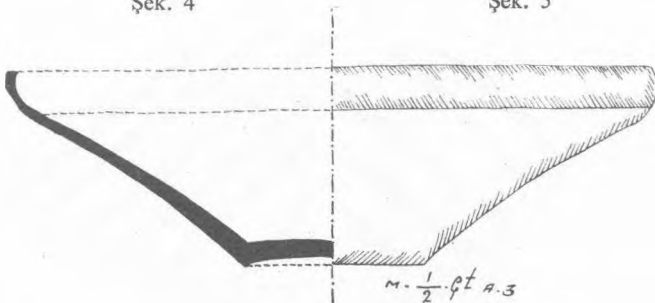
Şek. 3

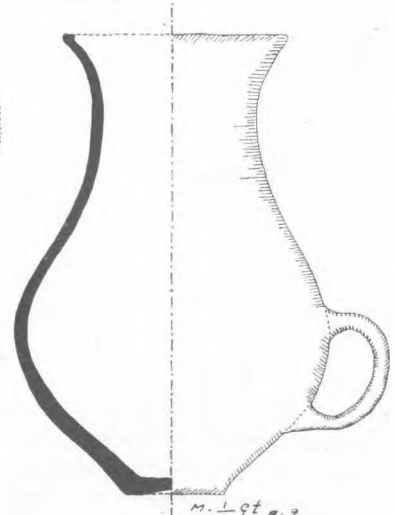
Şek. 4

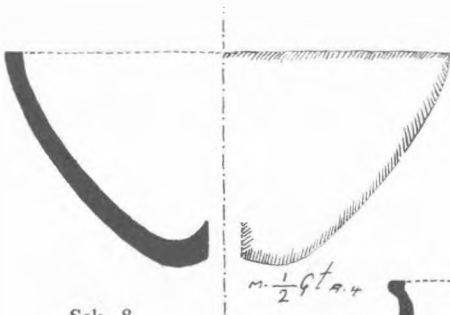
Şek. 5

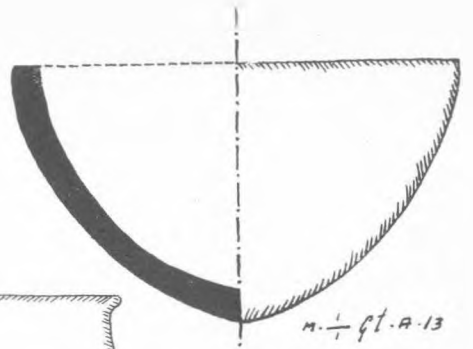
Şek. 7

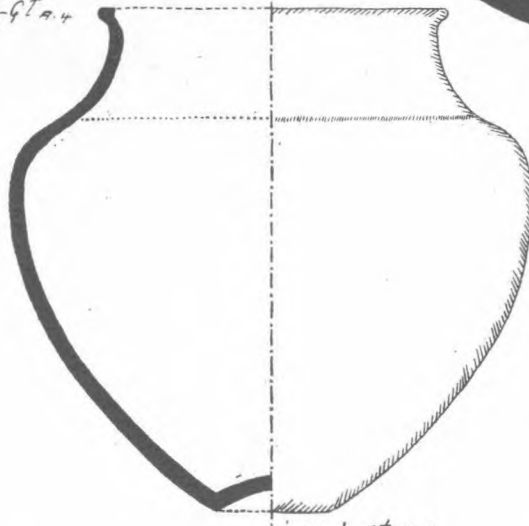
Şek. 6

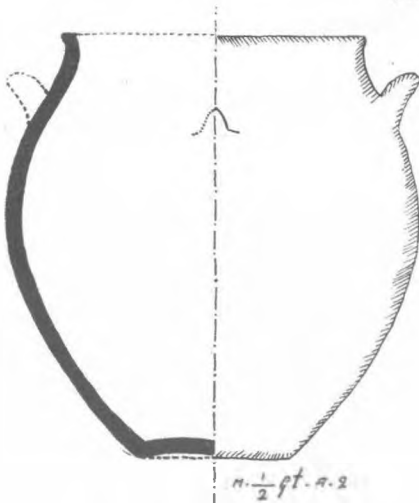
Şek. 8

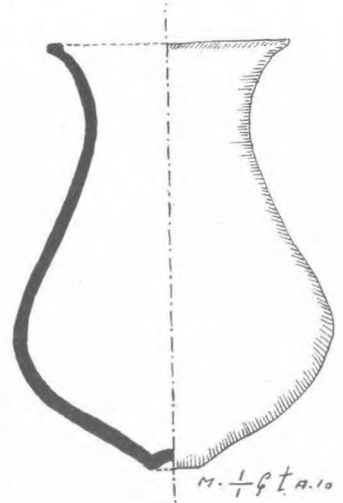
Şek. 9

Şek. 10

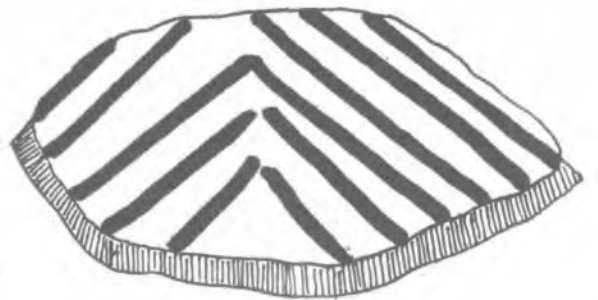
Şek. 11

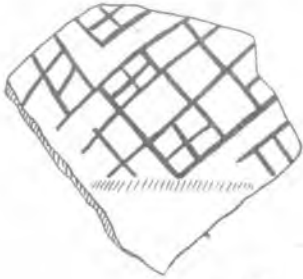
Şek. 12

m. 1/2 ft.

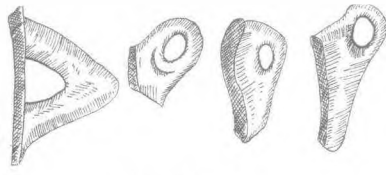

Şek. 13

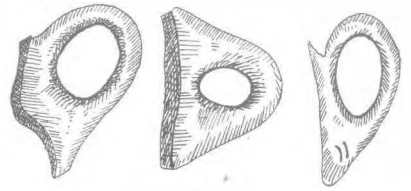

Şek. 14

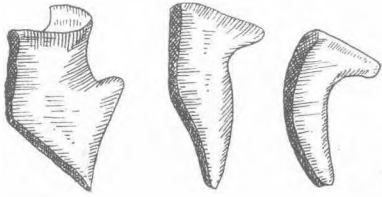
m. 1/1 ft

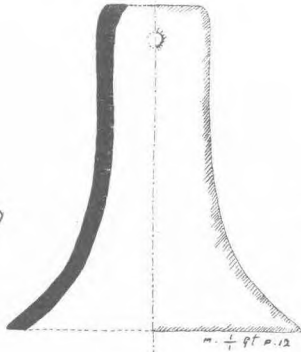
Şek. 15 — 1

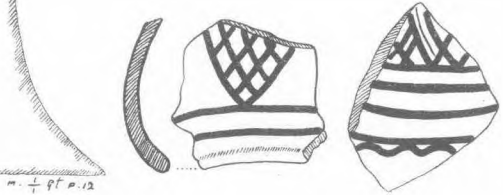
Şek. 15 — 2

Şek. 15 — 3

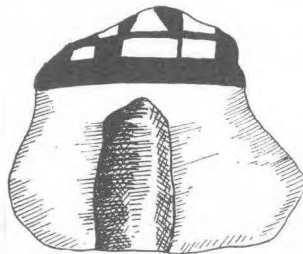
Şek. 16

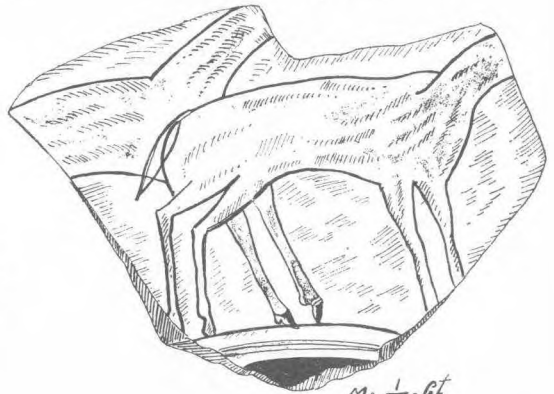
Şek. 17

m. 1/1 ft

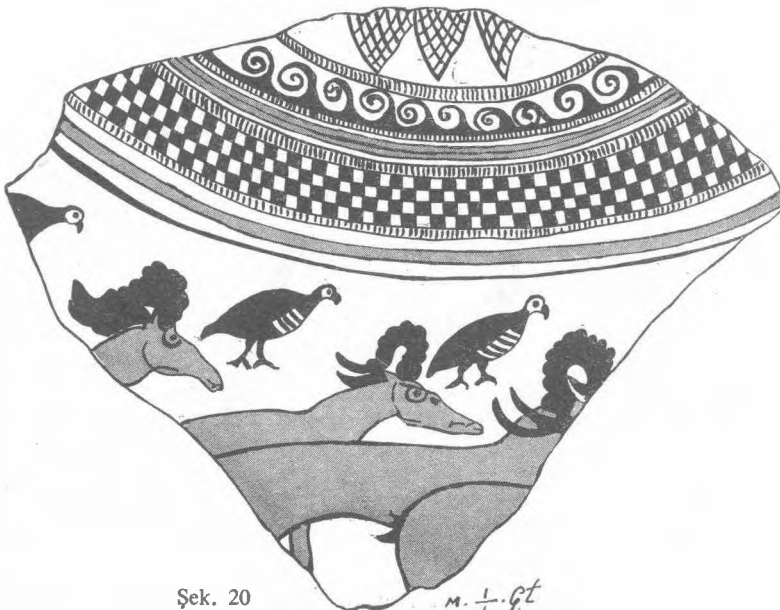

Şek. 18

Şek. 19

m. 1/1 ft

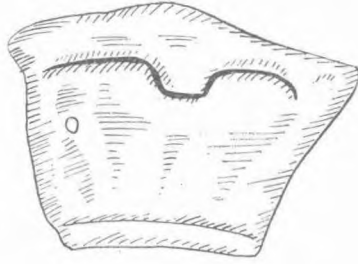

Şek. 20

m. 1/1 ft

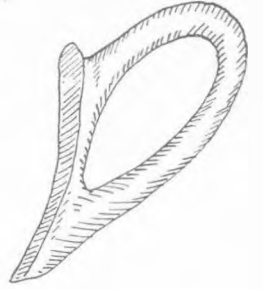
Şek. 21 - 1

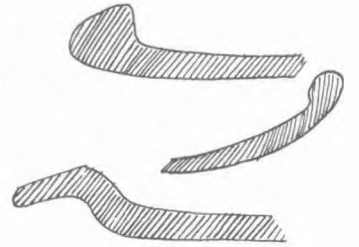
$n \cdot \frac{1}{2} \text{gt}$

Şek. 21 - 2

Şek. 22 - 1

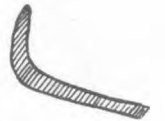
Şek. 22 - 2

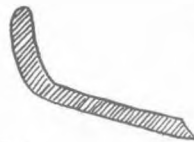
Şek. 23 - 1

Şek. 23 - 2

Şek. 23 - 3

$m \cdot \frac{1}{1} \cdot \text{gt}$